

КРИМСЬКА НЕВОЛЯ

Мордовець Д.

Кримська неволя; Сагайдачний.— К.: Український Центр духовної культури, 1994.— 246 с.
ISBN 5-7707-6287-X

До цієї книжки ввійшли історичні твори Данила Мордовця «Кримська неволя» та «Сагайдачний». В першому з них розповідається про долю запорозького козака Пилипа та золотокосої подоляночки Катрі, які потрапили в татарську неволю, про їхнє щасливе повернення до рідного краю. В центрі другого роману — постать видатного політичного діяча гетьмана Петра Сагайдачного.

Редакційна колегія:

Дмитренко М. К., Єсипенко Д. М. (голова), Іванченко Р. П.,
Козуля О. Я., Новиченко М. Р. (заст. голови), Перебийніс П. М.

Весна і літо 1672 року були тяжкою порою для всієї теперішньої південної Росії і особливо для західної задніпровської, або Правобережної, України.

На південному сході Росії, по всьому середньому й нижньому Поволжі, після розгрому ватаг Стеньки Разіна і страти його самого, йшло криваве «втихомирення» нещасного краю важкою рукою боярина князя Одоєвського для науки «грядущим поколінням».

На південному заході — на Правобережній, чи тогобічній, Україні — людність стогнала під страшною кормогою небаченого, небувалого гостя — самого турецького падишаха Магомета IV, з його дикими ордами: Кримською, Білогородською та іншими.

Винуватцем навали на задніпровську Україну Магомета IV та його полчищ був гетьман Дорошенко. Гордий, самолюбний і завзятий, він палав гнівом і на Польщу, яка вважала Західну Україну своєю прислужницею, і на Москву, яка не зважувалася брати його, Петра Дорошенка, під свою високу руку з обома Українами — Правобережною і Лівобережною, — і на Запорожжя, яке не хотіло йти під його оруду. В пориві свого козацького гніву, думаючи дозолити і Польщі, і Москві, і Запорожжю, він, підкоряючись лише своєму палкому темпераменту, раптом оголосив себе підданим Магомета IV й кликав його на Польщу. Падишаха неважко було спокусити таким запрошенням: Польща відкривала йому і всьому мусульманству широкі ворота в Західну Європу, куди падишахи давно поривались пробратися по трупах Австрії і Венеції, але досі діставали відсіч... Хрест заступав дорогу півмісяцю в його переможній ході на захід...

З ранньої весни 1672 року турецькі й кримські орди стали наводняти Поділля і Волинь. Сам Магомет IV з трьохсоттисячним військом йшов на Кам'янець-Подільський. Це був небачений похід. З владикою правовірних сунули не лише сотні тисяч військ різного озброєння, різних типів і національностей — турки, араби, анатолійці, єгиптяни, румелійці, албанці, греки, арнаути,

болгари, молдавани, серби, вірмени й черкеси, неоглядні стада в'ючної і нев'ючної худоби, валки возів, карет, риплячих на весь степ гарб, але й цілі пересувні містечка наметів, мечетей і ліси бунчуків хвостатих, корогов та прапорів. Разом з ними йшли з криком, плачем і лементом цілі ватаги полонених, переважно жінок, дівчат і гарненьких хлопчиків та дівчаток.

Нищівним ураганом пройшли ці орди до Кам'янця — першого укріпленого пункту західно-цивілізованого світу... Крики «алла!» скрізь лунали в повітрі, як зловісне крякання зграй круків і орлів-стерв'ятників... Від тупоту та іржання коней і ревіння стад стогнали степи й ліси.

Кам'янець не міг протистояти страшним силам падишаха: він був узятий і сплюндрований, — над зламаним хрестом піднісся півмісяць.

Ось як, кількома словами, описує український літописець цю навалу: «Того ж года, на непрестанное Дорошенково желаніе помочи од турка, сам турецький цар, ілі султан, прийшов під Кам'янець-Подольський, куда приспіли й хан з Дорошенком. І по двох неділях граждане, що без войська були, Кам'янець турчину оддали августа 18 дня, де для в'їзду султанова, очищаючи місто, із гробов людей мертвих вибирано і вні города вивожено, і по вулицях, де було болото, із ікон церковних мости ділано в присутствії Дорошенка-властолюбця. І там же з костьолів і церков мечеті пороблено, і хрести і дзвони низвержено, только три церкви собі русь випросила, а армени одну. І оттуда цар турецький везіра, і хана, і Дорошенка з войском посилав городи розоряти, а людей в полон брати... І тогда з України польської жовніри, всі, що при Ханенку були, до короля помарширували; но наказного Ханенкового тогда уловивши, Дорошенко убив...»

Другий літописець ще похмурішими барвами змальовує той тяжкий час для Правобережної України. «Того ж літа, — каже він, — турчин зо всіма войсками рушив під Кам'янець, розказавши і ханові кримському к собі іти. Отже, хан кримський, зійшовшися з гетьманом Дорошенком, тягнули мимо Ладижин на Батог. І там гетьман Ханенко і рейментар пан каштєлян подляський мали потребу з оними, але ж, їх сили великі не додержавши, мусили уступати до Ладижина із шкодою. А хан і Дорошенко, не займаючи Ладижина, з войсками потягнули просто під Кам'янець до турчина, де і турчин при-

тягнувши, Кам'янець найшовши не в готовності, бо войська з Кам'янця вийшли на той час були, на прохання міщан, бо не сподівалися того приходу турчинового. Неділь тільки зо дві держалися, але знати вже божеський гнів наступив, бо порохи в цекгаузу запалились, там багато замку викидало. Отже, Кам'янець здали августа 18, де і сам турчин, маючи там в'їхати, приказав, аби умерлих з склепів вибрано і за місто вивезено, що зараз учинено: всіх умерлих та з склепів, яко і з гробів, викопувано і за місто вожено, а образи божі, беручи з костьолів і церков, по вулицях мощено, по болотах, по котрих турчин в'їхав у Кам'янець і його підданий, незбожний Дорошенко-гетьман. Не заболіло його серце такого безчестя образів божих задля свого нещасливого дочасного гетьманства! І того часу мечеті з костьолів і церков починено, з фари самому цареві турецькому... І в Кам'янці турки усі дзвони поскидали і порозбивали, а інші Дорошенко побрав, також і хрест ніде не вдержався — поскидано...»¹.

Літописець каже про церкви, ікони, хрести... А що було з людьми!..

II

— Гетьман їде! Гетьман їде!— пролунало у натовпі кам'янецьких обивателів, які з гіркотою і тривогою дивились, як юрби татар і турків з кирками, мотиками й лопатами в руках вирівнювали дорогу і лагодили міст через провалля, що відокремлювало місто від фортеці.

— Який гетьман! Ханенко — польської сторони?— запитували інші.

— Е! Де там Ханенко! Ханенко з панями ляхами, з Лянскоронським та старостою Потоцьким п'ятами наживали з Кам'янця нашого.

— А! То це потурнак — Дорошенко...

— Він... Зовсім побусурманився... і не запеклося кров'ю його серце, дивлячись, як домовини наших батьків викопували та образи в грязюку кидали.

— Хто ж це з ним, молодий, збоку?

— А Мазепа ж — писар.

— А! Чули: цей, кажуть, м'яко стелить...

¹ Із «Літопису Самовидця», за прекрасним виданням Ореста Левицького (Київ, 1878, стор. 114—115, 273—274). (Прим. автора).

Це вони говорили про двох вершників, що спускалися від фортеці з гори на міст. Один з них був чорнявий, кремезний чоловік з понурими вусами й чорними неморгаючими очима, в розкішному кунтуші і в невисокій шапці з пером. Це був Дорошенко. Другий, молодий, білявий, з лагідними сірими очима й по-польськи «закренцоними» вусами — Мазепа, який почав уже робити собі кар'єру.

— Під Москвою нам бути не з руки,— тихо говорив Мазепа, гладячи гриву свого коня.

— Звісно, воно правда: батько Хмельницький схибив,— задумливо відказав Дорошенко.

— А твоя милість поправить справу,— підлещувався Мазепа.

— Та крові це багато коштує.

— Так... без крові й зуб не випадає... Але ж твоя милість який зуб у Москви вирвеш...

Дорошенко суворо опустил очі і нічого не відповів.

— А жити під турчином — не те, що під Москвою: у турчина — як у бога за дверима, а в Москви і за дверима в лабетах,— продовжував підлещуватися нечистий.

Дорошенко якось сердито смикнув правого вуса донизу.

— Та он і хан кримський — чим не пан?— дивлячись убік, пробурчав він.— Той же цар, у Москви данну бере, а не те, що їй дає...

Кримці й турки, що рівняли дорогу, побачивши гетьмана, перемовлялись між собою і віддавали шану. Дорошенко привітно кивав їм головою, а Мазепа жартував по-татарськи, і татари відповідали йому веселим сміхом.

— У! Собачі сини!— кризь зуби процідив один із кам'ячан.

— Потурнаки прокляті!— кинув другий.

З натовпу кам'ячан вийшов старий, одягнений в добру синю свитку, і, наблизившись до Дорошенка, що саме проїжджав мимо, зняв шапку.

— Ясновельможний пане гетьмане!— мовив він.— Зроби ласку твою.

Дорошенко спинив коня.

— Що тобі треба, старий?— запитав він скоромовкою.

— Змлуйся, пане! Накажи церков не грабувати й над образами не глумитися.

Похмуре обличчя гетьмана потемнішало. Він ще сердитіше смикнув себе за вуса.

— Це не моя воля,— якось чи то з досадою, чи то з прихованим соромом відповів він.

— Як не твоя, паночку!— заблагав старий.

— Не моя: це воля пресвітлої султанської величності,— відрізав гетьман.

— О боже ж наш! Боже!

— Його пресвітла султанська величність карає ваше місто за ваші провини,— поквапився пояснити Мазепа.

— Які ж наші провини, паночку!

— Ви противились волі падишаховій...

У цю мить неподалік залунав кінський тупіт і дитячий крик.

— Мамо! Мамо-о-о!— одчайдушно голосила дитина.

Всі озирнулися. Понад проваллям, через яке був перекинутий фортечний міст, вузькою стежкою скакав татарин із сагайдаком та стрілами за плечима; однією рукою він обхопив дівчинку років десяти, а може, й трохи менше, яка пручалася на сідлі, намагаючись вирватись. Дівчинка була чарівна: золотисте, як червонне золото, волосся її горіло на сонці, біле личко, чорні дугою брови, біла, вишита червоним сорочечка — вся вона здавалась якоюсь квіточкою.

— Мамо! Мамо! Ой мамусенько!

За татариним, одчайдушно ридуючи, бігла жінка.

— Рятуйте, хто в бога вірує!— голосила вона.— Татарин дитину вкрав! О-о! Рятуйте! Рятуйте!

Дехто з кам'ячан кинулись було навперейми хижакові, але він стиснув острогами коня й вихором помчав, лишивши за собою тільки клуби куряви.

Нещасна мати, знесилена впавши на землю, билась і ламала руки.

Дорошенко й Мазепа, скориставшись із загальної метушні, непомітно зникли у звивистих вулицях міста.

III

Стояла тепла, суха чудова осінь, яка тільки може бути в Криму.

В Крим, через Перекоп, повертались два татарських загони — один з-під Кам'янця, другий з-під Полтави. Обидва загони везли багату здобич. В'ючні коні вибивались із сил під тягарем всякого нагробованого хижакими

добра, яке бідним коням звалили на спину. Із саков і мішків, перекинутих через їхні спини, виглядали барвисті тканини, дорога сукняна й шовкова одежа, хустки, килими та інше, прикриті від пороху та дощу кошмами. Там же побрязкував золотий, срібний та мідний посуд, келихи, чарки, блюда, оправы з ікон та церковні чаші. Інколи поверх всього цього виглядала й похитувалася з боку на бік гарненька голівка дівчинки або хлопчика: це їдуть юні полонянки в невідому чужу сторону, в кримську неволю... Маленькі їх ніжки притомились в далекій дорозі і від туги за рідним краєм, за матерями, з якими їх розлучила неволя, і от «добрий» татарин посадив їх на коня, на в'юки награбованого — «добрий» заради того, щоб здобич його не захворіла в дорозі, не спала б на красі й ціні на невольницькому ринку, а то коли б і зовсім не померла.

Тут же йшли невольники — полоняники й полонянки: молоді хлопці й дівчата, молоденькі жінки, здебільшого подолянки та волинянки; біля деяких молодих матерів бігли діти — це, значить, захоплено всю сім'ю в полі, а батько чи вбитий, чи безвісти пропав. Між полоняникам переважають показні люди, здорові — ці ідуть по найвищій ціні на людському ринку. Деякі з невольників ідуть пов'язані до аркана, гуртами, а інколи й закуті. Більш спокійні, мабуть, ідуть вільні. Жінки також ідуть не на шворках. Їх особливо пильнують хижаки, добре доглядають, щоб у дорозі не захворіли, не змарніли, не втратили краси, словом, аби не подешевшали... Їх і годують краще, і від негоди та сонця укривають, так само, як і гарненьких дітей...

Самі татари йдуть і їдуть поодиноці: їм тепер остерігатися нема чого — на своїй землі... Перекоп уже пройдено; Ор-Богازی і Ор-Капі лишилися позаду; он праворуч синіє безкрає Чорне море, а прямо — безмежне морестепу, серед якого подекуди височать могили. Воно впирається у відроги зелених, ледь синіючих вдаліні кримських гір.

Позаду йдуть череди худоби й табуни коней.

Степ після дощу вкрився другою розкішною зеленню. Ціле море квітів розстелилось і праворуч, і ліворуч, і прямо перед очима. Блакитні дзвоники, гіацинти — ніби розкішний килим кинутий на степ могутньою рукою. Макки й тюльпани таких яскравих кольорів, які вміє створити і розмалювати лише щедre південне сонце, немов сперечаються між собою розкішшю і красою.

Чарівний край, гарне небо, чудове море, божественний степ!... А люди, що йдуть по ньому, відчувають себе нещасними далеко від свого неба, від своїх степів...

Он іде невеликий гурт полоняників: один уже літній, але здоровий чолов'яга, в обідраному вбранні московського воїна, вже напівсивий, він з цікавістю придивляється до степу, до далеких гір, начебто він додому вертається; поруч з ним чарівна з вогненным волоссям дівчинка — та, котру в Кам'янці татарин украв на очах у її матері, Дорошенка та Мазепи; поряд з ними — парубок, з високо підстриженим чорнявим чубом, в білій сорочці й широких українських штанах, і дівчина в червоній запасці і з чорною косою... Воїн часто поглядає на маленьку свою супутницю...

— Що, дівонько, не стомились ножки?— ласкаво запитує він дівчинку, золотокошу подоляночку, глядячи її золоту голівку.— Стомились? Га?

— Ні, дідуню,— відповідає дівчинка, підводячи на нього свої великі, чорні, сумні, очі.

— А про матінку та про батенька, дівонько, ти не журися: подожди трошки... я старий горобець, бував у полоні, знаю їх порядки... Ми з тобою утічем, їй-пра, дівонько!

Дівчинка сумно всміхається і боязко поглядає на татарина, що йде віддалік.

— А ти його, горбоносого дівонько, не бійся,— киває він на татарина.— Він, як сова, нічого не розуміє по-нашому... бач, тільки баньки витріщає...

Татарин дивиться на дівчинку і всміхається.

— Бач, теж зуби шкірить, собака!

Татарин ще більше шкіриться на дівчинку; він милується чарівною дитиною...

IV

— І ви тож носи-бо не вішайте,— звернувся балакучий воїн до дорослої дівчини й до парубка.— Я цей полон знаю, адже не в перший раз... Моє дело старе — скрізь бував, усе видав... Узяли мене вперше у полон ці ж чорномазі, кримська татарва, годов тридцять тому загоном і одвели в місто Кафу. Ну й городище! На ринку нашого брата, полоняника, що телят череда — сила-силенна!.. І працював я в Кафі на каторзі з нашими таки московськими та черкаськими людьми років з

десять. А в Кафі на ринку тому купив мене один турчин і повіз морем до Царграда, а в Царграді проданий я був в Анадольську землю, а з Анадольської в Кизилбашську, і був я, діточки мої, побусурманений: по середах і п'ятницях і у великі й малі пости м'ясо і всяку скверну вживав... А на все це наплювати!... А в Анадолії працював у вірменина а городі і веру тримав вірменську — до нашої православної трохи подібна — і проскури вірменські споживав, тільки ших вірменський не сповідав, а в татарви по-татарськи молився в шапці,— всього бувало... А з Кизилбашів продали мене до самих фараонів, і у фараонів я жив, і по-фараонськи ходив і їв — ото диво! Наплювати на все!.. А у фараонів відбили мене шпанського короля німці-дуки, а дуки-німці продали мене францовським німцям у францовську землю, а у францовській землі я у папезного ксьондза¹ бував і секрамент² їх куштував — що мені! Наплювати! Свого бога, Миколая-угодника, я не забував... А францовські німці дали мені пам'ятку на папері, і вийшов я із францовської землі вольно, і по-францовськи і по-турецьки балакано і пісні співано... А відтіль пройшов я в цісарську землю, а з цісарської землі на Аршав-місто, а із Аршава-міста в Київ... Так-то, дітоньки, всього бачено... Не пропадем і тепереньки...

Сонце хилилося до заходу. І в'ючні коні, і полоняники, і самі татари, видимо, притомились. Час би й на спочинок стати. Золотокоса подоляночка, яка уважно слухала невтомного москаля, йшла мовчки, часом оглядаючись назад.

— Чого, дівонько, оглядаєшся? — ласкаво запитав її москаль. — Чи батенька з матінкою чекаєш з родної сторонки?

У дівчинки навернулись сльози на очі... От-от покотяться з прекрасних очей на чужу землю.

— Не плач, дитинко, — втішав її жалісливий, москаль. — Ще побачимо батенька з матінкою, їй-пра, побачимо... Я тебе на руках винесу із полону...

І він знову гладив її по голівці...

— А як був я в Кафі на каторзі, — продовжував він теревенити, мабуть, намагаючись відігнати тугу і від себе, і від своїх супутників, — як працювали ми в Кафі, так навчили мене ваші черкаські полоняники одної пі-

¹ Папського ксьондза (польськ.).

² Причастя (лат.).

сеньки... Ну й пісня ж, я вам скажу!.. Це про те, як наприклад, сказати, пісня, як татарва в полон узяла волиночку,— ось таку дівоньку, як і ти,— звернувся він до своєї маленької супутниці.

У дівчинки й самої давно бриніла на серці ця пісня: їй часто співала її мати...

— Ну й пісня ж!— правив своєї балакучий москаль і тихенько заспівав її, безбожно перекручуючи на московський лад українську мову пісні:

Як із-за гарн-гари,
Із-за темного лесу
Татарва набігає,
В полон валиночку забирає.
А у валиночки каса
Із залатого воласа...

— От все одно, що твоя, дівонько.

І він доторкнувся рукою до золотої голівки дівчинки. Найближчий татарин йшов мовчки, добродушно й ласкаво поглядаючи на своїх полонених і найбільше на дівчинку: нехай-бо не скучають — з ціни не спадуть.

І москаль знову заспівав, лукаво поглядаючи на татарина, ніби кажучи: «Бачиш, сучий сину, й не думаємо втікати від тебе — пісні співаємо...»

У валиначки каса
Із залатого воласа
Темний бор освітила,
І зеленую дубраву,
І битую дарогу.

За нею в погоню
Батенька її.
Кивнула-махнула
Белаю рученькай:
— Вернися, родненькай!

Вже мене ти не віднімеш,
Сам марна загинеш:
Занесеш галовоньку
На чужу сторононьку,
Занесеш ациці
За турецькі границі...

В цей час у передньому загоні пролунав сигнальний ріжок. Йому відповіли інші ріжки із різних кінців. Всі разом ніби стрепенулися.

— Баста — привал!— сказав москаль, лукаво підморгуючи своєму татарину.— Аллах-керім! Алла-ла! Знай наших!

Татарин зовсім по-дружньому оскирився і показав на небо і на землю, повторюючи:

— Алла-алла...

V

Стали на спочинок попід високою могилою, де поблизу було викопано в невеликих видолинках кілька криниць. Коней розв'ючили. І татари, і їх полоняники збиралися гуртами, рвали суху траву та колючки, збирали кізяки й зносили все це на купи, щоб розпалити вогнища на ніч і приготувати собі та полоняникам вечерю. Москаль тягав усякий сухостій оберемками і складав у тому місці, де поруч з подолянкою в червоній запасці сіла відпочити його маленька золотокоса дівчинка.

Степ ожив, не зважаючи на те, що вже смеркало. По всій рівнині, куди тільки око сягало, блукали строкаті гурти людей, череди худоби й табуни коней,— людський гомін, кінське іржання.. Небо темніло. Подекуди починали вже спалахувати й гаснути вогники. Над морем і на морі лежали багряні смуги вечірньої заграви. У повітрі чути було гучний клекіт орлів, що запізнилися й зараз вертали в свої неприступні нетрі та на скелі. В траві сюрчали і без угаву кували свою одноманітну пісню трав'яні коники. Сумно заграва на сопілці пастух біля волового стада. Було чути людське завивання — довга, нескінченна й тужлива, як чужина, татарська пісня...

Москаль приволік і звалив до ніг своєї улюбленої дівоньки останній оберемок сухою і кізяків, а потім дістав з-за пазухи жмут свіжих квітів.

— Ось тобі, дівонько, квяточки, лазореві, і аленькі, і сині, побався ними, дитятко,— люб'язно презентував він квіти своїй улюблениці.

Дівчинка взяла квіти, з сумною посмішкою помилувалась ними й відділила частину сусідці.

— А я ось вогнище розкладу на ніч: воно добре, тепленько,— клопотався невгомний москаль.

До них підходили інші полоняники, й татари. Москаль заводив розмову з усіма: хто, як, звідкіля, де попався? Хитав головою, охав, прицмокував губами, втішав... Він був наче вдома; з усіма за дорогу встиг перезнайтися, називав на ім'я... Він і татарам, здавалосьь,

був другом: кому підморгне, посміхнеться, поплескає по плечу, скаже: «Гей ти, Гирейка! Якши! Чурух-су... яманкоба... кизил-якши! Який посміхнеться, теж скаже «якши» чи інше слово, другий нагайкою стьобне,— москаль почухається, побурчить: «Бач, лядина! З ним жартуєш, а він — на!— б'ється!..»

Татари роздавали вечерю полоняникам — по шматку хліба й баранини. Москаль розпалив вогнище, віддав половину свого шматка баранини дівоньці.

— На, дівонько, попоїж м'яся.

— Я, дідуню, не хочу.

— Як це так — не хочу, жуй помаленьку.

Степ укрився мороком ночі, лише вогнища мигтіли по рівнині та рухались тіні татар: це вони зв'язували та заковували на ніч ненадійних полоняників.

Прийшли і до москаля з невеликим залізним ланцюгом. Він спокійно простягнув ноги.

— На, Гирейка, куй.

Його закували. Він з посмішкою глянув на ланцюг, на татарина.

— Якши, брат Гирейка... Закував конячку — якши?

— Якши,— була відповідь.

Для бранок татарин приніс кошму, щоб вони накрилися нею, бо вночі було холодно і випадала роса. Москаль накинув на дівчинку свій каптан.

— В ньому тепло тобі буде спати, дівонько,— пояснив він.

Ніч остаточно спустилася на рівнину. Деякі вогнища, маленькі, гасли, інші сильніше розгорялись, і навколо них видно було червоні від полум'я обличчя хижаків,— вони розкошували в своєму рідному краю після такої довгої відсутності.

Москаль знов завів мову про те, як він жив у Кизилбашській землі та у фараонів, як він пройшов «скрость» весь світ, і як скрізь живуть такі ж самі люди, і які в них чудернацькі порядки, і як для нього все нецікаве було, все байдуже — плювати на все... До всього він звик, до всього при звичаївся, тільки скрізь потихеньку своєму богові молився, московському Миколаєві,— хрестився двома пальцями...

Дівонька сиділа біля москаля, не спускаючи з нього очей. За дорогу він встиг так прихилити її до себе своєю добротою, ласкавістю, увагою і завжди веселим настроєм, що дівчинка не відходила від нього і з ним нічо-

го не боялась. Він замінив їй батька, і матір, і батьківщину.

— А де ж вас, дідуню, татари взяли?— запитала вона.

— Да мене вони, сучі діти, в степу зловили... Окольнічий, князь Григорій Григорович Ромодановський, мене з вістями послав у Запороги, так вони, гаспиди, і застукали мене... Товариші мої втекли, а мене от застукали, наче вовка у полі... Отак бува! Ми з тобою, дівонько, ноги на плечі та й подамося, аж гай зашумить...

Вогнище погасло. Подоляночка, слухаючи нескінченні розповіді дідуня москаля, заснула, зігрівшись під його каптаном...

— Ну спи, дитятко,— перехрестив він її і сам скрутився біля неї калачиком.

Дедалі тихіше ставало навкруги. Гомін вщухав. Чутно було тільки, як коні форкали, жуючи траву. Подекуди між погаслими вогнищами никали тіні,— це ходила татарська сторожа, що назирала за полоняниками... Невдовзі заснув і москаль, замріявшись про далеку Москву...

Так провели полоняники свою першу ніч у Криму...

VI

Перед нами Кафа — всім відома, безсмертна Кафа, колись, ще за півтисячоліття до нашої християнської ери, гордість класичних, мілетських греків, Кафа, в якій лунала колись мова Гомера, Перікла, Софокла, Евріпіда і Демосфена, Кафа, згодом гордість генуезців і потім турків і кримських ханів. Кафа, із стотисячним своїм і пригнаним населенням, з найбагатшим у світі портом і гаванню, загаченою торговими та військовими кораблями і галерами, Кафа, з її грізними мурами, баштами та бійницями, з розкішними палацами, садами, фонтанами і водогонами... Багаті мечеті з високими, аж під небо, мінаретами... Ясне блакитне небо, перекинуте над іще блакитнішим — блакитнішим до чорноти й зелені — морем.

Нестихаючий стогін стоїть над містом, не стогін серця, що болить і ние, а безладний стогін — могутнє дихання життя, говір десятків тисяч людських горлянок, і справжній стогін, стогін невольників і їх кобзарів, що ридають на галерах, в гавані про свою тугу за рідним

краєм, за вільним життям... На мечетях і мінаретах, в тіні карнизів і віконць, стогнуть голуби...

Перед нами та Кафа, яка гриміла в XVII столітті під іменем Кучук-Стамбула, малого Стамбула, чи Крим-Стамбула, як найбагатший невольницький ринок у світі...

Світанок. Величезний ринок, по краях якого височать мечеті й горді мінарети, повний невольників, яких тільки-но привели два татарських зағони з Московської Русі, з Поділля, з Волині, із Польщі й Червоної Русі. Нещасний живий товар сидить і стоїть гуртами. Бородаті покупці — турки, вірмени, кримці — ходять від гурту до гурту, прицінюються, вишукують дужих робітників і гарних дітей та жінок... Ті із соромом і плачем ховають свої обличчя від неситих очей азіатів... Діти ховаються за старших...

А кругом — розкіш будівель, грайливі фонтани, сине чарівне море майже біля самих ніг... Натовп усе суне і суне на цей ринок, на це дивовижне, чарівне й жахливе видовище...

Талановитим пензлем змальовує подібний ринок один здібний український письменник: «Поважні бородані в білих, кармазинових, зелених, строкатих чалмах і різнобарвних шовкових каптанах; темношкірі африканці в червоних, як жар, фесках, куртках, шароварах, сяючі золотими басаманами, зброєю і дикими своїми очима; мальовничі азіатські рицарі на гарно прикрашених конях хизувалися, як дорогі квіти в занедбаному саду, серед голосистих носіїв і невольників, що побрязкували кайданами, серед в'ючних верблюдів, мулів, ослів, волів і гарб. А південне сонце, яке в цьому благодатному кліматі ніколи не заступають хмари, яскравими бликами й різкими тінями підкреслює буйну рослинність, східну архітектурну строкатість, безладне нагромадження азіатського побуту, розкішне вбрання, брудне лахміття й веселі обличчя кримців, адзамуланів, ізогланів, яничар, спагів, позолочених євнухів і сумні постаті невольників...»

А он там, у гавані, на синяві моря, погойдуються галери-каторги, і на них мають на вітрі козацькі чуби, — це бідні невольники, голі до пояса, прикуті до сидінь, гребуть важкими веслами й прислухаються, як на березі кобзар уже нездатний до роботи, плачем невольницьких дум заробляє собі шматок хліба, забувши уже й думати, після сорокарічної неволі, про повернення на

любу Україну. Кобзар голосно, з глибоким сумом не слізьми плаче, а серцем ридає про те, як «на Чорному морі в святую неділю на проклятій галері-каторзі не сизії орли заклекотали, а бідні, нещасні невольники у тяжкій неволі застогнали, на коліна ставали, руки до неба підіймали, кайданами бряжчали, господа милосердного слізно благали: «Дай нам, господи, дрібен дощик із неба, а буйний вітер із Низу — то чи не зніметься на Чорному морі буря велика та чи не вирве вона якорів з турецької каторги: бо тая каторга турецька бусурманська так нам доїла, біле тіло козацьке молодецьке до жовтої кості постирала...»

І слухають цей стогін кобзаря ті невольники, що працюють в гавані на каторзі, та он оті новенькі, що сидять на ринку — хто в затінку кипариса, хто на самому пригріві — і тихенько плачуть...

І норуч з цим — «нестихаючий стогін голубів у затінку мінаретів і кипарисів (говорить той же письменник, що зганьбив своє славне ім'я); заклики правовірних на молитву вторять їм з мінаретів; різномовний гомін натовпу і пронизливі звуки базарної музики з різкими вигуками співців, розрахованими на міцні нерви, — все разом складало нестерпний концерт серед пишної і дикої сцени...».

І під цей потік звуків, що крає душу, під стогін голубів, не наших, а східних, які справді стогнуть, а не туркочуть, сивий кобзар веде далі свій епічний плач, від якого серце обливається кров'ю: «А паша турецький бусурманський по ринку походжає, той плач невольницький зачуває, на свої слуги, турки-яничари, зо зла гукає: «Гей ви, турки-яничари, про невольників добре дбайте, по три пучки тернини і червоної таволги набирайте, бідного невольника по три рази в одно місце затинайте...»

А під цей стогін, сльози, вигуки торг на ринку йде своїм звичаєм...

VII

Біля фонтана, в затінку кипарисів, уже знайомий нам татарин, на ім'я Гирейка, мальовничо розмістив свій товар: попереду на кошмі сидить золотокоса подоляночка, вкрадена на очах у Дорошенка і Мазепи; сорочечка на ній чистенька сама вона вся вимита, на засмаг-

лій шийці яскріє намисто й коралі; золоте волосся, розпущене по плечиках, так горить, ніби тонкі нитки із червоного золота; поруч з нею дівчина у червоній зашпори; вона також причепурена, і її чорні, аж сині коси пишно спадають на плечі й на спину; за ними — москаль, що байдуже дивиться на строкатий натовп і з ніжністю переводить погляд на свою улюбленицю дівоньку, і парубок з високо підстриженим чорнявим чубом.

До цієї живої скульптурної групи підходить бородастий турок з лагідними очима і в багатому вбранні: яскраво-зелений, прикрашений золотими басаманами халат, кинджали і пістолі за поясом, персні та каблучки на пухлих пальцях — все так і горить на сонці. Погляд його одразу падає на золоту голівку, на вродливе злякане личко та так і впирається в дитину. Потім він скидає очі на дорослу дівчину, на парубка і на москаля... Москаль дружньо осміхається.

Починається торг. Покупець насамперед зупиняється на дівчинці. Продавець Гирейка, бачачи, що багатий покупець захоплений красою дівчинки, стоїть на високій ціні. Покупець скупиться, присікується...

— Бач, диявол,— мурмотить вголос москаль,— каже, тільцем, бач, худа дівонька...

Продавець не поступається, стоїть на своєму; покупець сердиться — обидва говорять разом, розмахують руками.

— От дияволи! — мурмоче москаль. — Роздягнути тебе хочуть, дівонько.

Дівчинка паленіє, закривається руками. Сльози навертаються їй на очі...

Покупець наполягає, щоб роздягнути дівчинку: йому не можна не бачити всього її тіла, а то може переplatити — купити з якою-небудь вадою...

Гирейка починає розв'язувати сорочку у дівчинки; вона не дається, плаче, кидається до свого дідуна:

— Ой дідуню! Ой, соромно!

— Ні, ні, нічаво, дитятко,— заспокоює її москаль.— Він нічого — не чіпатиме, тільки оком накинє, так, трошки, чи чиста ти тільцем, ягідко.

Дівчинка все-таки не давалась, плакала:

— Ой мамо! Мамо! Оо!

— Дівонько! Дитятко! Крихітко! Не бійся, золота моя! — умовляв її москаль.

Насилу зняли з неї сорочку. Голе тільце, наче виточене, так і сяйнуло перед здивованими очима покупця.

Навіть сторонні люди ахнули: таке чудове було тільки дитини-невольниці...

Покупець здався, і зразу ж вдарили по руках. Дівчинку було продано в гарем багатого паші.

За дівчинкою розпочався новий торг: паші, як видно, сподобалась і доросла українка, вже готова красуня, в яскравій запасці і з розкішною чорною косою. На щастя для неї, тут не довелося виставляти цікавий товар напоказ: чорнооку українку не роздягали до голого тіла, а лише обережний і розбірливий покупець пильно оглянув її постать, бажану повноту й округлість, до чого з посмішкою доторкнувся, незважаючи, на опір дівчини, яку заспокоював москаль: «Нічого-бо, красуне, нехай помацає трошки, без цього ж не можна: товар оглянути треба, прикинути... не соромся, красуне...»

Вдарили і тут по руках. Покупець витяг із кишені широких шароварів замшевий кисет, гаптований шовком та бісером, задзвонив золотом, став відраховувати умовлену плату... Але в цей час до нього наблизився москаль...

Ваша милость! Сундук Премудрості! Паша-батьюшка!— скоромовкою залебедів він.— Купи й мене! Якши, сундук премудрості! Купи, рідний!

Паша здивовано глянув на нього, потім на продавця. Москаль і до нього приступив, благав, щоб він і його продав разом з дівонькою, що без нього вона пропаде, що сам він здоровий, працювати може і в дворі, і в саду, і воду носити, і коней напувати, й чистити — все може... Він, мішаючи російські слова з татарськими і турецькими, перекручуючи все на московський лад, пояснював, що кращого паші робітника і не потрібно, що він тридцять років жив у неволі, всяку невольницьку роботу знає, як свої п'ять пальців. Він, нарешті, спустив з плечей сорочку, показував, які у нього сильні плечі, руки, груди...

— Купи, паша! Купи, сундук премудрості! От бачиш, який я — бик биком, якши! Алла!... Та я твоїй милості за десятьох працюватиму, і пісень співати буду, й танцювати на догоду твоїй милості... Он я який! Колесом перед тобою ходитиму...

І він, взявшись у боки, почав витанцьовувати, і приставувати й приказувати:

Хвіст витяг, ніс зав'яз,
Ніс витяг, хвіст зав'яз.

Паша і Гирейка реготали немов божевільні. Навколо зібрався люд, усі з цікавістю дивились на цього незвичайного уруса. Він раптом перемінів тон і сильним голосом задзвонив, як дзвонять в Москві в Івана Великого:

Отець Яків! Отець Яків!
Чи вдома піп? Чи вдома піп?
До утрени дзвін, до утрени дзвін
Тілі-тілі-тон! Тілі-тілі-тон!

Весь ринок був вражений, плескав у долоні, дивувався, звідки це взявся небачений дервіш. З усього майдану і з пристані зібралися татарчата. Всі покупці кинули свій торг і підійшли до Гирейкових невольників...

Доля москаля була вирішена: паша купив і його разом з двома гарненькими полонянками.

VIII

Минуло багато років.

Дорошенко, який довго верховодив Західною Україною, то віддаючи її туркам і татарам, то торгуючись за неї з Москвою і з Лівобережною Україною, тепер уже не верховодив нічим, а сидів у московській неволі — в селі Ярополчому, Волоколамського повіту, хоча й з почесним званням воєводи. Мазепа, своїм звичаєм, зрадив його і перейшов на бік його ворога, гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, щоб і його потім утопити в ложці води. Лише зрідка згадували вони про пограбований через них турками Кам'янець, про золотокосу україночку, що пручалась на сідлі у татарина...

Замість них на Задніпровській Україні верховодив уже Юрась Хмельницький, якого султан випустив із чернецької келії й неволі і, замість чоток, дав йому до рук гетьманську булаву для того, щоб він, Юрась, підкорив під ноги найяснішого падишаха всю Україну і титулувався б так: «Я, Григорій-Гедеон-Венжик Хмельницький, з божої ласки ксьондже руський, сарматський і гетьман запорозький».

Два літа — 1677 і 1678 року — водив Юрась величезні полчища татар і турків під Чигирин, прагнучи здобути собі цю фортецю і столицю Правобережної України.

Ось як мальовничо і образно описує самовидець цей Юрасів напад на Чигирин у 1678 році: «Турчин, жаліючи торішнього в войську убитка і безчестя (в минулому році Юрася відбили з-під Чигрина з великими втратами), виправив уже великі войська турецькі й татарські з вейзіром Мустафою под Чигрин, котрі, пришедши іюля 8, доставали Чигрина многократними приступами, і стрільбою, і гранатами, і подкопами, і всякими промисли довго. Однак ж і войско, під командою Ржевського і Коровки, мужньо неприятеля од стін градських стріляючи, одбивали і, з города вибігаючи, в шанцях яничарів били і живих ловили. Войська ж государські в Бужині діждавшись князя Булата з калмиками і донськими козаками, коли рушили далі, то на переправі Ятисі-ріки з Каплан-пашею цілий день войну страшную іміли до ночі. Рано же переправившись, сильно еше под горою (з котрої турки пушками на них стріляли) принуждені биться до ночі ж, а вночі виправили Василя Дуніна-Бурковського, полковника черніговського, к Чигрину, придав і великоросіян чимале число, котрі, не дійшовши верха гори і смутившись, стрільбою ж своєю возбудили турків так, що стали на обоз козацький з армат паки жестоко палить, і чрез цілий день баталію одправляючи, еше мусили заночувать: але в суботу, пішовши лавами, турків з гори збили і армат 27 взяли. Однак турки, оглянувшись, що погоні за ними нема, на полі, аж до обозу, москву і козаков рубаючи, гнали; токмо один полковник великоросійський, як окидався рогатками і удержався, так до нього і всі войська з обозу притягши, весь день той з турками воювались, котрі, убоївшись великих сили государевих обидвох народів, за Тясьмин перейшли. Войська ж государеві, приступивши к Чигрину, над бором коло озера цілу неділю празно стояли, чим підбадьорившись, турки почали Чигрина кріпше доставать. І коли гетьман Іван Самуїлович вослал в город свіже войско, неприобикле до штурмів, по одході в обоз приобиклих,— то турки, зробивши подкоп, в замку діру вирвавши в п'ятницю, убили спершу Ржевського командира. А потім августа 10-го, в неділю опівдні, коли те ж войско, попившись, поснуло, коли в городі, на учинену подкопами прорву, не кинулися бить на дірах одразу турков і землю в міхах затикати попередньому діри, але всі утікать почали і, на мосту обломившись, топилися в воді і на греблі в бігу давилися; де пропало на кілька тисяч козаків, токмо піхота под го-

рою, а москва в замку боронилися до ночі; турки ж решту в городі і за городом скрізь нещадно рубали. І в ту пору, вночі сердюки, оборонивши на греблі переход москві, понабивали в замку повні армати порохом і, замок запаливши, туди ж на греблю напролом чрез турецьке військо, уже Тясьмин перейшовши, пробилися, бо і турки в ту пору були налякані, коли запалені порохи і армати, порвавши з собою вгору арматні запаси з великим тріском, весь воздух тим освітивши, високо підносити і з висоти на обози пущати почали...»

ІХ

Це був страшний вибух — вибух, від якого, здавалося, заколивалась і довго двигтіла земля, дрижав дрімучий бір на горі, де розташувалися московські війська із своїми полководцями — князем Ромодановським, Касимовським-царевичем, гетьманом Самойловичем, Мазепою, калмицьким князем Булатом та іншими; тремтіла і, здавалося, кипіла вогненною піною вода в Тясьмині, через який, мов божевільні, тікали турки, шукаючи прятунку, хиталась і злітала в повітря частинами, цілими баштами і відірваними мурами чигиринська фортеця, цитадель; злітали в повітря будинки, і вже звідти, наче з неба, падали спотворені трупи турків, козаків, москалів, розбиті гармати, лафети, порохові ящики — все це, здавалось, падало з неба, з палаючого повітря і розліталось навкруги, падаючи у воду, на московські, українські й турецькі обози; деякі гармати і начинені снаряди, кинуті вибухами у повітря, розривались і стріляли вже там, наче якісь невидимі сили стріляли з неба на землю... Ніч на якийсь час перетворилась на день, на страшний, вогненний, з вогненным і камінним дощем день... Та жменька хоробрих — москалі й козаки, — які зважилися висадити себе в повітря разом з фортецею цитаделлю та гарматами, здавалось, помщалися за себе: падаючи з неба на турецьке військо спотвореними трупами, вони наче хапали втікачів своїми кривавими руками, вражали їх своїми відірваними розтросченими головами... Це було жахливе видовище!

— Господи, да не яростію твоєю вияви мене, ніжє гнівом твоїм накажи мене! — злякано бурмотів Самойлович, блідий і зелений, стоячи поряд з князем Ромодановським і дивлячись на цю страшну картину руйну-

вання та на розбите турецьке військо, що безладно тікало, освітлене загравою чигиринської пожежі.

Мазепа, що стояв коло Ромодановського, стримуючи свого білого як сніг коня, що було сторонів від грому вибухів, з посмішкою глянув на гетьмана.

«Се не Дорошенко,— майнуло в його лукавому розумі,— попович — зараз же за молитву... Орар¹ тобі б у руки, а не гетьманську булаву...»

— Кнас! Звели мій калмик айда!— нетерпляче звернувся князь Булат до Ромодановського, блискаючи своїми вузькими, наче осокою прорізаними, очима.— Вели турка рубав, колов, топив — айда!

Ромодановський здригнувся... Він сам відчував, що тепер саме час сказати це «айда», щоб одразу покінчити з турецьким військом і з цим шмаркачем Юраськом, якому б тільки гусей пасти; але він мовчав, боячись зустрітися з очима князя Булата і Мазепа... Адже в нього там, у Юраська, заложником його улюблений синок... А турки ще минулого тижня прислали до нього сказати, що коли він, князь Ромодановський, поведе своє військо на турків, то вони зараз же, замість сина, пришлють йому його шкіру, набиту сіном... Страшно... Може, й тепер, в цю страшну хвилину, з його, з живого, здирають шкіру... «О-о!» — мимоволі застогнав він.

— Звели айда — колов, ходив, рубав,— айда, кнас!— причепився Булат.

— Рано... почекаємо... іще не час,— вимовлявся Ромодановський.

— Справді рано, ваша милость,— підлещувався Мазепа, ховаючи свої лукаві очі, бо і Мазепа здогадувався, чого Ромодановський зволікає.

Чигирин тим часом догорав. Окремі спалахи припилилися,— нічому було вже спалахувати, і злочасне місто тільки подекуди тліло й диміло.

— Се бисть град — і се не б'є,— зажурено хитав головою Самойлович.

— Що каже ясновельможний гетьман?— шанобливо поцікавився Мазепа.

— Пропав Чигирин, пропала слава старого Хмеля!— так само зажурено відповів гетьман.— Не в батька син удався.

— Не в батька, а по батькові,— двозначно зауважив Мазепа.

¹ Частина дяківської одежі.

— Як не в батька, а по батькові?— здивувався гетьман.

— Юрась волю Богдана творить...

— Що ти, Іване Степановичу!

— Справді... його се воля, батькова — старого Хмеля...

Самойлович здивовано глянув на нього, видно, нічого не розуміючи. Мазепа вдарив себе в груди.

— Ось тут воля покійного,— таємничо мовив він.

— Як? Що ти?

— Я дістав таємні пакти покійного Богдана з султаном на підданство.

У Самойловича ніби майнула нова думка. Він рвучко повернувся в сідлі і показав рукою кудись далеко, на північ.

— То й він ішов по його слідах?— сказав він загадково.

— Хто, ясновельможний гетьмане?

— Дорошенко...

— По його ж... адже ж інші сліди ведуть прямо туди...

Мазепа не закінчив, але Самойлович сам здогадався, куди ведуть ці інші сліди...

Х

Світало. Чигирин де-не-де димів, являючи собою чорно-сіру купу руїн і попелу. З-за Тясьмину ще долинав відгомін затихаючої боротьби. Турецьке й татарське аллалакання віддалялося. Загони, які переслідували втікачів, поверталися з-за Тясьмину до своїх головних сил. Козаки і московські рейтари гнали полонених невеликими гуртами. Везли частину захопленого турецького обозу з гарматами й наметами. За ними йшло стадо верблюдів, на яких, очевидно, урочисто сиділи турки і татари.

— А се що таке?— здивовано спитав Ромодановський, який ще не спішився і з острахом придивлявся до верблюдів і турецьких наметів.— Кого вони ведуть?

— Се верблюди, боярине,— відповів Мазепа, що від'їхав від Самойловича, душу якого він уже встиг збентежити своїм лукавим натяком на Сиберію.

— А що на верблюдах? Турки?— дивувався і чогось побоювався князь.

Мазепа стиснув острогами коня і помчав з гори до козаків з верблюдами. Він швидко повернувся і з посмішкою під'їхав до Ромодановського.

— Що скажеш, Іване Степановичу?— тривожно запитав воевода.

— Та наші козаки, боярине, захопили кількасот гетьманів на верблюдах,— із своєю підступною посмішкою відповів Мазепа.

— Яких гетьманів?

— Юраськів Хмельницьких...

— Як? І його взято?— ще більш стривожився боярин.

— Не самого Юраська, а його товариство... Може, волієш сам подивитись?..

Ромодановський, царевич Касимовський, Самойлович, Мазепа і князь Булат з'їхали з горба, на якому вони, очолюючи свої війська, спостерігали за ходом битви і діями загонів, надісланих на захист Чигирина та на його загибель.

Рейтари стягали з верблюдів щось подібне до людських постатей у турецькому вбранні і, сміючись, кидали їх у повітря, на землю або в Тясьмин.

— Пропадай, ти, гаспиде, ач, ідоли, чого понадягали!

— Не кидай у воду, братця! Жінкам повеземо — на городи ставити...

— А й справді горобців лякати! Ох, вони дияволи! Хіба ж ми горобці!

— Ворони, братця! Ох, і сміху ж!

Побачивши начальство, рейтари перестали сміятись і лягаються.

— Що се, братці?— запитав Ромодановський, під'їжджаючи до однієї постаті.

— Опудала городні, боярине,— се він повдягав опудала і посадив на верблюдів, щоб нас лякати.

Ромодановський не міг не розсміятись: на верблюдах справді чипіли одягнені солом'яні опудала...

— Се турчин так пустив ману заради показу чисельності свого війська, аби ми все порошок і кулі на порожні намети й опудала вистріляли,— пояснив Самойлович.

Ромодановський тільки руками розвів.

До Самойловича підскакав увесь припорошений пилом і закіптюжений чернігівський полковник Дунін-Бурковський. Один вус його був обсмалений, верх на шапці прогорів, у коня грива обсмалена...

— Що, Василю, мій любий?— співчутливо запитав гетьман.

— Пропав Чигирин!— захекавшись, відповів полковник.

— Бачу, брате...

— Лише не пропала козацька слава і твоя, пане полковнику!— люб'язно уклонився Мазепа.

— Ех!— у відчаї махнув рукою Бурковський.— Звели, пане гетьмане, наздогнати проклятих... Багато полону — і козаків, і московських людей — зайняли...

— А із сердюків?— запитав Мазепа.

— Покотом полягли...

— Як! Усі?

— Не лічив... лише твого вірного джуру бачив на аркані.

— Пилипа! Кам'яненка! Вбили!

— Не знаю... бачив лише, як татарин на аркані поволік його...

Ромодановський наказав сурмити загальний відступ... Мазепа похмуро глянув на Чигирин: йому одразу пригадався Кам'янець, золотокоса дівчинка, що пручалась у руках татарина, і цей його вірний джура Пилипко на аркані...

XI

Ми знов у Криму — в цьому казковому краї, де ростуть кипариси і тополі, може, найстрункіші в світі, де небо, і сонце, і зелень, і гірські струмки, і море, і гори, і долини такі чудові, що, здавалося б, там, як у раю,— невичерпне життя, невмируще щастя, нестаріюча молодість прихилились навіки, і люди не знають страждань...

Здавалося б... а тим часом у пору, що ми описуємо, це була юдоль людських страждань, хоч як намагалась сама природа дати нам людині розкіш і щастя...

Чимось неказанно жахливим поставав в уяві тоді Крим для руської людини, і особливо для українця. Крим був краєм людської неволі, неволі бусурманської...

І не дивно... Он і тепер турецькі союзники, кримці, повертаючись з України, з-під Чигирина, женуть гурти полоняників: цього разу їм пощастило захопити ще більше, ніж під Кам'янцем, полоняників і полонянок. Одну валку їх, велику, погнали просто у столицю ханів,

до Бахчисарая, другу — через Ак-Мечеть, Карасу-Базар і Солкат — на Кафу, на головний невольницький ринок.

У цій валці знайомий нам Гирейка мав лише двох полоняників, а перше в нього було чотири, та він сподівався добре збути свій товар. Гирейка протягом усього свого життя ходив із загонами на Україну, причому з єдиною метою — захопити якомога більше живого товару і потім якомога вигідніше продати його в Кафі. Він був гендлярем у душі і хижакom за покликанням: грабунком тільки й жив. Він нічого несіяв, не мав ні города, ні виноградника, а тільки торгував: коли є в нього люди — людьми торгує; своїх полоняників продає — купує у своїх же землядів, щоб перепродати у треті руки й одержати бакшиш. Нічого купити або нема в кого, — він міняє людей на людей, на коней, на собак, на кинджал, на чубуки; нема ні людей, ні собак, ні чубуків, — він міняє і продає старі халати, капці, пояси.

Тепер у Гирейки двоє високих і кремезних полоняників: один смаглявий, чорний, як халява, українець, з чорним, як вугілля, чубом і з сірими, як каміння Чатир-Дага, очима; другий — рудий, веснянкуватий, мордатий та широкоплечий московський стрілець із полку Касимовського-царевича. Гирейка їх дуже пильнує — прикував одного до другого ланцюгом і не спускає їх з ока.

Валка проходить через Ак-Мечеть. Юрби татар, кінних і піших, в'ючні коні, верблюди — все збілося біля мосту через Салгир. Крик, галас, рев верблюдів, іржання коней, лайка і вигуки численних горлянок — неймовірні. Полонених женуть через річку вбід. Річка вирує, звиваючись і підстрибуючи на камінні, наче за нею хтось мчить слідом; але вона не глибока, бо великих дощів давно не було.

Гирейка переводить і своїх полоняників убід, поглядаючи на небо, чи швидко сонце стане хилитися на захід, а то дуже-таки пече.

— А се палати калги-салтана, — показує українець своєму товаришеві на казковий, весь розмальований палац на березі Салгиру у затінку розкішних тополь.

— А хто цей калга-салтан? — запитує стрілець, дивуючись із казкового терема, в якому, здавалось йому, повинен був жити сам Чорномор — чудо-юдо, сам малий, а борода з півтретядцять ліктів, Чорномор, про якого йому розповідали ще в дитинстві в казках.

— Калга-салтан буде по-нашому так, як гетьман перед царем, так він супроти хана.

— А сам хан не тут хіба живе?

— Ні, він у Бахчисараї, туди далі, назад.

— А ти що, і тут бував, і там?

— Бував, з Іваном Степановичем Мазепою ми тут було каші доброї наварили... Мазепа від коша, із Запорожжя, з листами посланий був, то й мене з собою брав: я у нього в джурах був.

— А он там гора яка, у! Та й гора ж, братику!

— Ото праворуч?

— Ага, он ніби шатро...

— Се гора, Чатир-Дагом прозивається.

— А за горою що там?

— Там море.

— Море! Що ти! Хвалинське, мабуть?

— Ні. Чорне море.

— Ач, анафеми, куди загнали нас!.. Далеко відсіля рідна сторонка московська...

— Авжеж, далеко,— зітхнув і чубатий українець.

— І нема нам тепер туди ні шляху, ні доріженьки... Ех! Не родила б мати на світ, не довелось би отут мучитись... Ех, служба царська!..

XII

Чубатий українець і був той Мазепин джура, якого під час вибуху в Чигирині Дунін-Бурковський бачив на аркані у татарина. Джуру звали Пилипом, на прізвисько, що дано було йому на Запорожжі, Кам'яненко. Родом він був із Кам'янця, і тому козаки й прозвали його Кам'яненком.

Дивний був цей Пилип. Маленьким Пилипком він бігав по Кам'янцю, любив купатися в Дністрі, сміливіше від усіх ровесників перепливав на той бік бистої річки; одчайдушно лазив по високих скелях, що висіли над містом спритніше за всіх видирав із недоступних нір сивораکش, щурів і стрижів; із спритністю білки лазив по деревах. Його мати ніколи не бачила такої одчайдушної дитини, такого шибайголови, яким був цей Удовиченко, названий так тому, що мати його, народивши ще дівчинку Катрю, сестру Пилипка, овдовіла. Пилипко майже не жив удома і одного дня, саме тоді, як мати його мучилася під час пологів, народжуючи його сест-

ричку, пропав безвісти. Було йому тоді дванадцять років... Мати довго плакала, шукала його, думала, що він утопився чи його звірі розірвали в лісі; а потім і плакати перестала.

А Пилипко опинився на Запорожжі... Цей сміливий хлопець, вихований на розповідях одного старого сліпого січовика, який доживав свій вік у Кам'янці, побачивши у свого дідуся січовика двох запорожців, що саме збиралися на Січ, потай кинув своє рідне місто і через день наздогнав запорожців уже далеко в степу. Він сказав, що хоче козакувати — іти з ними на Січ, хоче «слави-лицарства добути». Запорожці довго з нього сміялись, а як побачили, що він і справді від них не відставав, біг за їхніми кіннями і плакав, їм стало жаль хлопця. Вони було хотіли повернути його додому до матері, але він і слухати про це не хотів і казав, що швидше помре, ніж повернеться.

— Зарубайте мене,— правив своєї він уперто,— а додому не вернуся.

Нічого було робити — не пропадати ж християнській душі в степу, запорожці узяли його з собою. Поперемінно їхав він за спиною то в одного запорожця, то в другого, тримаючись за черес і кажучи, що він конче хоче бути козарлюгою, а то й отаманом, а може, й кошовим, і буде бити татар, як сарану.

На Запорожжі спочатку дивувались цій «кумедній дитині», сміялись, що Харко Дуда і Гнат Рудий «привели дитину», а хто з них був за батька, хто за матір — того не знають; а потім усі полюбили небувалого «козака» і виростили з нього запорожця на славу. Спочатку він їм кашу варив; сало товк на кашу, цибулю кришив, тараню чистив, дьогтем чоботи мастив, коні пас; а потім — диви! — і готовий козак: «Зовсім козак — і чуб так...»

Полюбив Пилипа і батько Сірко. А коли потім запорожці зловили Мазепу, який віз від Дорошенка в подарунок ханові невольників, і хотіли убити його, та не вбили тільки тому, що батько кошовий сказав, що, може, цей пройда Мазепа і знадобиться козакам, коли Мазепа сам став запорожцем, то також полюбив Пилипка і взяв його до себе за джуру, і Пилип не розлучався з Мазепою: був з ним і в Москві, де Мазепа підлещувався до Артамона Матвеева і до князя Голіцина, був і в Криму...

Тільки от під Чигирином Пилипові не пощастило. Він казав Мазепі, що його ніколи не візьмуть у полон, що живим він самому дідькові в руки не дасться... Але трапилось так, що дався не дідькові в руки, а спритному Гирейці. Під час втечі татар з-під Чигиринна Пилип погарячкував і заскакав надто далеко, рубаючи татарву, мов капусту, і раптом — нічого не пам'ятає... Щось тверде волосяне зашморгнуло йому шию, здавило, миттю стягло із сідла, — і Пилип знепритомнів...

Прийшовши до пам'яті, він побачив себе в кайданах і біля татарина, який йому посміхався, — це і був Гирейка. Поруч лежав із зв'язаними руками й ногами рудий стрілець. Пройдисвіт Гирейка, заарканивши його на повному скаку, наче степового жеребця, і проволікши по степу з півверстви, все ще побоювався, що рудий і мордатий урус швидко опам'ятається й задушить його, кволого Гирейку, двома пальцями, тому він старанно сповив його сповивачами із сиром'ятини і, сидячи навпочіпки та скалячи від задоволення свої білі, як у собаки, зуби, гриз кінську ногу, що залишилась від учорашньої вечері, вмочаючи її просто в землю, оскільки солі не було, а сам він сидів на солончаку і милувався, як товариші його, Халіль-Бурундук, Якши-Рамазан і Шашлик-Мустафа, також сповивали і пакували своїх непокірних полоняників.

Отак запорожець і Мазепин джура Пилип та рудий стрілець Петро Дюжай опинились у класичній країні невольництва, в казковому Криму.

XIII

Від Ак-Мечеті йшли полоняники пагористим степом. Ліворуч від них і кінця, здається, нема цьому степу, немаче він змагався з блакитним небом, все далі й далі відсовуючи його в ту невидиму далечинь, до тієї заслоненої небом і степом дорогої північної сторони. А там, в тій північній сторонці, — люба батьківщина, земля святоруська, міста християнські, там, як каже в думі «невольницький плач»,

Там тихії води,
Там ясні зорі,
Та край веселий,
Та мир хрещений,
Святоруський берег,
Города християнські...

Там Київ, Чигирин, Черкаси, Дніпро-Славутич, Великий Луг — батько та Січ — мати... Там і зозуля кує, і соловейко щебече, мак цвіте, калина росте, дівчата співають, козаків у неволі спсминають...

І не було для Пилипа нічого в світі милішого за його любу Україну...

І для Петра Дюжого нічого в світі не було милішого за його любу московську сторонку, де «не белы снежки во поле белеются», «не одна дороженька в поле пролегаєт», де немало «попила его буйная головушка,— пила она, погуляла, что за батюшкой да за матушкиной за легкою за работой...».

Такі думки снувалися в душі наших полонянників, коли вони звільна посувалися пагористим степом від Ак-Мечеті до Карасу-Базара. Ліворуч — усе рідне, любе, далеке, навіки втрачене. Праворуч і попереду — чуже, страшне, невідоме. Уже скільки вони ідуть, а праворуч все пнеться до блакитного неба суворий Чатир-Даг, а від нього, ніби чіпляючись одна за одну, темніють майже такі самі велетні-гори, заступаючи собою чуже, непривітне море. Та хоч як важко у них було на душі, вони намагались бути бадьорими, веселими. Та й чи може запорожець в тугу вдаватися, рюмсати хоч би в якій там неволі? На те він козак! А московському ратному чоловікові теж негоже голову хнюпити. Он він не забув, як, стоячи в караулі у Москві, біля Лобного місця, років сім тому, бачив, як карали отамана бунтівників Стеньку Разіна. Хіба він втратив тоді мужність? Ні! Він бадьоро дивився у вічі всій Москві... «А Петро Дюжой чим гірший за Стеньку? А ці худі, та горбоносі, та вузькоокі татари чим кращі за московського стрільця? — думав про себе Петро. — Раз мати породила...»

І раптом, з дивної примхи волі, через природну і нагуляну відвагу, стрілець, набравши якомога більше в свої широкі груди повітря, труснув рудим волоссям і заспівав на весь степ дужим грудним голосом:

Уж ты, поле мое, поле чистое,
Свет-раздольюшко широкое!
Чем ты, полюшко, приукрашено?
Приукрашено поле все твяточками,
Как твяточками-василечками.
Посреди-те поля част ракивов куст,
Под кустом-то лежит тело белое,
Тело белое молодецкое...
Молодой стрелец там убит лежит,
Не убит лежит — шибко раненой...

Коли залунали перші звуки пісні, Гирейка здригнувся мов опечений: чи не збожеволів уже рудий урус? Чи не з'їхав з глузду, як це часто буває з полоняниками? Та ні — він бадьоро дивиться і, підперши праву щоку долонею, затягує все вище й вище, соловейком заливається... І товариш його, запорожець, теж веселий... А пісня так і летиться. З усіх боків, з усього загону, підїхали татари, обступили Гирейчиних молодців, дивуються, скалять зуби, головами хитають... «Якши — ай якши... Ля іллях іль аллах...»

Інші полоняники підходять, слухають...

Гирейка, радіє. Він бачить, що це в нього такий товар, за який дорого дадуть на ринку в Кафі. Він сам був свідком, як один паша заплатив великі гроші за шпака тільки тому, що той добре співав, а інший паша купив за пригорщу золота для свого гарему папугу, яку старий дервіш навчив вигукувати: «Ля іллях іль аллах. Мухамед расуль аллах!» І він за свого співучого москова візьме добрі гроші. А Пилип, слухаючи свого товариша стрільця, пригадав, як він іще в дитинстві чув від дідуса січовика розповідь про козака Байду, як цього Байду турки повісили за ребро на гак, а він не тільки не просив помилування, а навпаки — попросив, щоб йому перед смертю дали люльку покурити.

А коли стрілець, проспівавши всю пісню, під кінець загорлав на весь степ:

Что венчала меня сабля вострая
С молодой женой — пулей быстрою,—

один хохол-полоняник не витримав і аж свиснув:
— Фф'ю-ю! Бач, москва! Ото люд!..

XIV

Минуло ще кілька днів. І ця остання валка невольників, як і всі попередні, дійшовши до Кафи, розтанула на ринку, як снігова лавина, що ринула в теплу долину; як розпроданий гурт овець, вони давно поневіряються — хто на турецьких галерах, хто в землі Анадольській, хто в Кизилбашській, хто в Мультиянській, а молоді бранки нудяться по гаремах, як каже дума, — «потурчені, побусурманені для розкоші турецької для лакомства нещасного».

Стрілець Петро Дужой за свої пісні потрапив аж у Царград і там, втративши лік середам і п'ятницям, у від-

чаї махнув рукою на пости і жере скоромне, сподіваючись, що коли бог його визволить із неволі, то він у всьому покається попові на сповіді. Запорожець Пилип лишився в Кафі: його купив паша для роботи в саду.

І почалось для вільного запорожця життя нудне й одноманітне. Від зорі до смерку, побрязкуючи ланцюгами, якими були скуті його ноги, він порався в саду свого пана, розчищаючи, підмітаючи і посипаючи піском садові доріжки, доглядаючи квіткові грядки та клумби, очищаючи фонтани, що журкотіли в саду, поливаючи квіти і зелений дерен, що облямовував доріжки, грядки і клумби, збираючи листя й сушняк. Єдина була для нього тут утіха — це те, що в цій неволі, працюючи в саду під орудою старого глухого татарина-садівника, він зійшовся з іншим старим-престарим невольником, який виявився майже земляком і котрий мучився в Криму от уже близько десяти років. Старий невольник, як виявилось, був москалем, це він уже вдруге у неволі і багато страшного розповідав про свою першу неволю. А був це той москаль, який побував колись і в Анадольській, і в Кизилбашській землі, працював і на галерах, був і у фараонів, і у шпанського короля, у німців-дуків, і у францовській землі у францовських німців, і бусурманився, і всі віри перепробував, і всяку нечисть їв — і на все це було йому наплювати... Він розповів своєму новому товаришеві, що теперішній пан їхній, Облай-Кадик-паша, купив його на ринку років десять тому, з двома його запорожцями, землячками — з черкашанками, із яких старша, живучи в гаремі у Облай-Кадик-паші, давно потурчилась і побусурманилась і вже народила паші з півдюжини смаглявих пашат; а друга, яку паша купив маленькою дівчинкою, тепер виросла, стала пишною красунею і скоро буде улюбленою пашиною його пана. Цей же старий москаль-невольник розповів, що він любить цю дівоньку, і хоч майже ніколи її не бачить, та вона пам'ятає його, старого невольника, і інколи присилає йому з молоденьким євнухом, з темношкірим арапченням, яких-небудь ласощів.

Запорожцеві дуже хотілося б побачити своїх землячок, але він так і не бачив їх: хоч одне вікно з гарему й виходило в сад, та воно завжди було запнуте; а самі жінки паші виходили в сад у супроводі євнуха-арапчення і старої господині тільки вночі або коли в саду нікого не було.

Другою втіхою для молодого невольника було те, що сад їхнього пана виходив на море. Якось невимовна туга і розчулення сповнювали серце невольника, коли він бачив у морі турецьку галеру-каторгу, на якій працювали прикуті козаки, вони часом співали сумних пісень, що нагадували їм далеку батьківщину, любу Україну, так само як садівникові-запорожцю вони нагадували далекий, навіки втрачений рай.

Одного разу, працюючи, як звичайно, в саду, він побачив, велику галеру-буксир, що тягла за собою кілька навантажених турецьких суден. На морі стояла тиша, і тому судна могли рухатися лише на буксирі у галері, яка пересувалася на веслах. Галера йшла попід берегом, а оскільки сад Кадик-паші виходив до моря, на берег, від якого відгороджений був високими залізними штахетами, що густо поросли пишною зеленню дикого винограду, то й видно було, що на веслах стояли невольники: вирізнялися чорні обличчя ефіопів, але здебільшого, саме на веслах, сиділи люди, в яких не можна було не впізнати українців. Це дійсно були козаки-невольники, майже голі, з бородами й довгим волоссям. Галера йшла надзвичайно повільно.

Пилип кинув роботу, сперся на заступ і стежив очима за галерою; видно було навіть обличчя невольників. Раптом на галері залунав тихий спів, наче хтось плакав... Серце запорожця зайшлося тугою... Тихий голос співав:

Що на Чорному морі
Та на білому камені,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників...

Пилипові знайома була ця невольницька дума, він чув її і в дитинстві, на майданах рідного Кам'янця, і на базарах, і вже згодом на Запорожжі. Дума ця завжди викликала сльози у слухачів. І Пилип завжди слухав її з болем у серці і завжди, бувало, думав: «А як-то воно їм самим, тим невольникам, про яких співається в думі? Що вони, сердешні, відчувають...» І раптом він чує цю думу тепер, коли сам став невольником і хоча нудить світом тут не тридцять років, як ті, що в думі, і не позбавлений ні «світу божого», ні «сонця праведного», одначе все ж у неволі...

Він стояв мов зачарований і слухав, як у темницю прийшла «дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка»;

як вона запитала козаків-невольників, щоб вони вгадали, який «тепер в нашій християнській землі день»; як невольники відповідали: звідки їм знати, який тепер день у них на Україні, коли вони вже тридцять літ у неволі пробувають, «божого світу» і «сонця праведного у вічі не видають»; як їм на це Маруся Богуславка відповіла, що тепер на рідній їх стороні, на Україні, «великодня субота, а завтра святий празник, роковий день великдень»; як невольники, почувши це, білим лицем до сирої землі припадали, Марусю Богуславку кляли-проклинали, що вона їм про таке велике звято у тяжкій неволі нагадала; як потім Маруся Богуславка, взявши нишком у свого і невольницького «пана турецького» ключі від темниці, всіх невольників на волю випустила і просила їх, щоб вони, коли прибудуть додому на Україну, у «города християнські», зайшли до її батька-матері й сказали, щоб вони не продавали ні худоби своєї, ні маєтку і її, Марусі Богуславки, з неволі не викупали:

Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного...

Пилип, слухаючи спів, стояв між грядками, що були саме під балконом гарему. Балкон був увесь повитий повзучими рослинами і дорогими квітами, так що із саду нічого не було видно, що там робиться. Та після того, як пролунали останні слова думи, він почув шурхіт на балконі, прислухався: там хтось тихо, але гірко ридав, аж заходився сльозами, аж задихався... Від цього ридання запорожець здригнувся всім тілом: здалося йому, наче це голос його матері; це мати ридає над його гіркою невольницькою долею і над своєю власною недолею...

А з галери тим часом линуло:

Ой визволи, боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурманської
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, боже, о просьбах ширих
У нещасних молитвах
Нас, бідних, невольників!

Голос завмер, а запорожець все стояв та слухав як

приголомшений. Сльози текли в нього по щоках. Раптом щось ніби впало на балкон і застогло...

— О-о! Я не хочу, я не хочу бути проклятою Марусею Богуславною! О господи!— пролунав звідти болісний крик, і потім усе стихло...

Запорожець здогадався, хто це ридав так гірко на балконі і чий це був голос.

— Вона, вона, голубонька,— тихо бурмотів із сльозами на очах, похитуючи головою, старий москаль-невольник, який підійшов до запорожця.— Вона, ластівка...

— Хто вона?

— Дівонька моя, сиріточка — черкашанка...

XV

Це було в 1683 році, коли турки обложили Відень, а Ян Собеський, король польський, разом з польськими та козацькими військами йшов рятувати від загибелі царя.

Кримські війська, з наказу султана, з ранньої весни також рушили з ханом на допомогу турецьким силам, що обложили царя та його столицю. Пішов на війну і Облай-Кадик-паша, лишивши свій дім і гарем на руки матері. Він мав намір, повернувшись із походу, узяти собі за жінку молоденьку українку, золотокошу подоляночку.

У відсутність паші і рабам-тубільцям, і невольникам стало трохи легше: менше працювалось і вільніше дихалось. І в саду нібито стало легше. Хоч старий садівник-татарин був, як і перше, суворим і вимогливим, хоч і вдавався, як і досі, інколи до червоної таволги, що гуляла по спинах невольників, та оскільки він був глухий, то невольники, працюючи від зорі до зорі, могли хоч інколи помугикати собі під ніс рідну пісеньку, поговорити і згадати свій край.

До того ж відтоді, як запорожець почув на балконі гарему голос, що нагадав йому далеку батьківщину і покинуту матір, і коли в голосі тому забриніла туга за волею, йому стало легше жити: здавалось, ніби якась інша, хоча і невидима, але рідна, істота поділяє з ним і його неволю, і його недолю... А поділене горе завжди якось менше гнітить, ніж самотність, замкнуте, неподілене.

Одного дня, під час великого татарського свята, коли майже всі мешканці дому Кадик-паші були в мечеті і навіть стара Ак-Яйли з арапчаєм-євнухом подалася на молитву, запорожець, сівши біля фонтана, у затінку кипарисів, заспівав своєї улюбленої сирітської пісні:

Стоїть явір над водою, на воду схилювся,
Молод козак, молод козак, да вже й зажурився.
— Як же мені не хилитись — вода корінь мие,
Як же мені не журитись, як серденько мліє?
Ходжу-нуджу, ходжу-нуджу, як те сонце в крузі.
Чи я встаю, чи лягаю — завше серце в тузі.
Летить орел понад море та й, летючи, крикнув:
«Ой як тяжко в сій сторонці, де я не привикнув!
Ой є в мене на Україні ріднесенька мати;
Та де ж тая Українонька — де ж то її взяти!»

Він не скінчив. На балконі знову почулося схлипування і тихі голоси:

— Годі, годі, Катруню! Годі, любко! — умовляв один жіночий голос.

— Ой, моя матінко! Ох, моє серденько! — жалівся другий, силкуючись стримати ридання.

— Не плач-бо, Катруненко, утрись, стара скоро прийде.

— Я не буду, не буду, о-ох! — і заридала ще голосніше.

Запорожець зрозумів, що до цього спричинилася його пісня. Він перестав співати, глянув на балкон — нічого не видно, тільки чути схлипування й тихі голоси:

— Се, мабуть, козак.

— Авжеж, козак.

— Хіба ти його бачила?

— Давно бачила.

— Молодий?

— Молодий ще... гарний...

У Пилипа серце застукотіло в козацьких грудях. Він ще уважніше став прислухатися. Схлипування втихало. Він обережно підійшов до балкона, сторожко поглянув угору — і став мов укопаний: густа зелень, що оповила балкон, здавалось непроглядною сіткою, тихо розсунулась, і з-за зелені виглянуло чарівне личко із заплаканими очима і золотоконою голівкою. Великі заплакані очі дивились просто на Пилипа. Пилип, здавалося, скам'янів на місці, не спускаючи очей з таємничого світлого видіння. Видіння усміхнулося, почервоніло, — усміхнувся й Пилип, але почервоніти не міг, бо халяви не чер-

воніють, а його обличчя було чорне, як халява, від сонця...

Пилип перехрестився... Він сам не міг збагнути, чого це він ні з того ні з сього перехрестився, мабуть, з дурного розуму... Тільки ні, не з дурного: і там, із-за зелені, показала біла, вся в перснях, ручка і теж перехрестилась...

«Мана.. суща мана... та яка ж гарна!» — думалось Пилипові.

— Чоловіче, чоловіче добрий! Помолись за Катрю! — почулося з-за зелені... Це говорила «мана».

— Помолюсь,— пробурмотів Пилип, зовсім розгубившись.

— А як тебе звати, чоловіче? — знову почулося з-за зелені.

— Пилипом...

— А я за тебе, Пилипе, помолюсь...

В зелені майнула біла рука, і з балкона злетіло щось синє. Пилип нахилився і підняв — то була широка шовкова стрічка.

— Се тобі на незабудь,— почулося з-за зелені.

Пилип як стояв, так і лишився з роззявленим ротом...

XVI

З цього дня Пилип уже жадібно, хоча надзвичайно обережно спостерігав за балконом. Першої ночі, після того, як побачив він «ману» в зелені, пролежав Пилип у своїй невольницькій конурі майже цілісіньку ніч до ранку без сну; все привиджувалася йому ця «мана» чарівна, ці заплакані очі, золота голівка, біла, в дорогих перснях, рука. Він і молився тієї ночі палкіше, і вже раз у раз згадував на молитві Катрю. Блакитну стрічку він обережно втягнув у комір своєї сорочки і боявся до неї доторкнутися, щоб не замазати брудними руками. Неволя його наче відступилася кудись, і він уже не хотів волі, не хотів іти з цього саду, обгородженого тюремними ґратами: сюди, здавалось, прилетіла і його воля, і сама Україна.

Його козацьке серце стукотіло, коли він крадькома помічав, що зелень на балконі ніби ворухиться. Але сама «мана» не з'являлась. Зате якось до ніг йому впав пучечок любистку, він його квапливо підняв, поклав за пазуху і з радістю пригадав, що любисток — для любо-

щів. Другого разу невидима рука кинула йому жмуток рути, потім гілочку барвінку. Нарешті якось біля його ніг опинилася срібна монета, а тоді — золота.

Незабаром козацьке серце Пилипа ще більше зраділо. Коли достиг у Кафі виноград, то старий татарин-садівник погнав Пилипа і його товариша, старого москаля, на виноградник, який належав Кадик-паші і знаходився за містом, де на них чекала якась робота. Проходячи через базар і побрязкуючи кайданами, вони звернули на себе увагу якогось незнайомого чоловіка — не татарина, і не турка, а, певно, християнина. Він і виявився християнином, і до того ж українцем, з Києва. У ту далеку від нас пору, коли продаж полонених був справою загальноприйнятною, існував і викуп полонених. Але викупували тільки багатих полонянників. Для цього родичі багатого полонянника, брат чи батько, виправивши ханський дозвіл чи султанський фірман, вирушали в землю невірних, здебільшого на невольницькі ринки в Козлов, в Кафу чи Царград, і там шукали або розпитували про свого, дорогого для них, полонянника, щоб викупити його. Отаким виявився і той киянин, що зустрівся на ринку з невольниками Кадик-паші. У нього полонили сина, що пішов разом з іншими козаками на визволення Відня, обложеного турками і кримчаками. Саме кримчаки, як він довідався, і забрали його сина в полон. Тому він і шукав його у Кафі і, побачивши наших невольників, одразу ж звернувся до них із запитанням: чи не бачили вони чи не чули чого про такого-то й такого полонянника. При цьому він подав їм милостиню, впізнавши в них своїх земляків, а в одному — навіть запорожця й колишнього Мазепино джуру. Задобriv грішми і їхнього наглядача-татарина.

Наші невольники зраділи йому, як рідному. Легко сказати — з рідного краю! Це не те, що тепер, коли і на край світу швидко, ніби на крилах вітру, телеграф переносить усі вісті про все, що відбувається у світі, а тоді не тільки телеграфів і газет — пошт навіть не було.

І багато-багато цікавого розповів їм киянин!.. У Москві помер цар Федір Олексійович. Там же були бунти — стрільці бунтувались... Старий москаль при цій звістці тільки потилицю почухав... Мазепа іде вище й вище... Гірко стало Пилипові, коли згадав про Мазепу, забув він свого вірного джуру, з голови і з серця викинув...

Та найцікавішою і найрадіснішою для наших невольників була звістка про те, як Ян Собеський, король, із своїми ляхами й козаками турків і татар погромив біля міста Відня.

— Як везір,— розповідав киянин, ідучи поряд з невольниками,— з військом своїм підступив під город столечний цісарський Відно, де цісар, давши бій і не могучи видолати сили великі турецькі, в городі Відні замкнувся і там город, приказавши своїм гетьманам, уступив у вищі панства задля скупчення війська; а город ціле літо у великім обложенні зоставався, а обложенці ті просили короля польського Яна Собеського о порятування, котрій стояв на границі своїй за Краковом і, бачачи таку велику налогу від бусурманів християнам, якнайскорій війська збирав так кварцяні, як і посполите рушення і, затягаючи по усій землі своїй і по Україні,— за раз плату давав. І так барзо великі війська скупив і, бога узявши на поміч, пішов проти військ турецьких; про що довідавшись, турчин Відно казав моцно доставати, а сам з військами іншими проти короля польського пішов, легце собі ті війська важачи. Але оного фортуна омилила: бо що учинив був засадку військ своїх піхоти тисячів чотиридесять, усе те знесено від короля польського, аж і сам везір не видержав з своїми військами, але з поміччю божою і ті розбиті стали, тому у малій купі мусив утікати, оставивши гармати, намети — усе, що при собі мали. А і ті війська, що города Відня доставали, побиті, ледве що втекли: незліченне число бусурман пропало. Де і сам король, в городі Відні побувавши і скупившись з іншими ксьонженти християнськими, з військами великими пішли наздогін за везіром, не даючи оному одпочинку... І знову у Дуная у мостів мали потребу і там турків збили, котрі великим гуртом на міст пішли, і під ними мости на Дунаї обломилися, де знову багато погинуло від меча і потонуло; а жовнірове, мости направивши, за турками пішли і по кілька крот турков громили...

— Так їх, так їх, собачих синів!— мимоволі вирвалось у запорожця, який весь час жадібно слухав.

— А прокляту татарву громили?— запитав старий москаль, скоса поглядаючи на провідника-татарина.

— І татарву громили.

— Слава тобі, господи!— перехрестився москаль.

— Так, так, слава господу... Усіх потреб по чотири крот валечних було,— продовжував, зітхнувши, кия-

нин,— і на всіх потребах турки шванковали, і городів багато турецьких попустошили, і куди хотіли войська польські і козацькі ходили і пустошили у кільканадцять миль от Царграда. І в таких потребах пашів много погинуло і живих жовніре побрали...¹.

Запорожець і москаль значуще презирнулись.

— Може, і нашого Кадика взято,— тихо промовив запорожець.

— А може, і в Крим наші прийдуть,— додав москаль,— зруйнувати б зовсім це кубло прокляте...

Ні, не швидко воно було зруйноване: ще сто років після того стояло, і в цьому кублі ще сто років «не соколи яснії квилили-проквиляли», а «бідні невольники плакали-ридали».

XVII

Ніч. Північніше од Кафи, за кілька верст від міста, на темній синяві неба неясно вирізняються три людських тіні. Тіні рухаються в протилежний від Кафи бік — на північ. Двоє з тіней — великі, високі, чоловічі тіні, третя — щось невелике: чи то підліток хлопчик, чи то жінка. У всіх по довгому ціпку в руці, і у чоловіків — третя тінь справді була жіноча — по торбині за плечима.

Тіні рухаються швидко, не зупиняючись і мовчки Позаду них темніло безмежне сине море, і темними, тонкими шпичками пнулися до неба ледь помітні риси мінаретів Кафи і корабельних щогл в кафській гавані.

— Ну от ми, дівонько, і на волі,— сказала нарешті одна тінь, важко передихнувши,— глянь-но, озирнись, перепочинь.

Тіні озирнулись на Кафу.

— Бачиш, дівонько, де була твоя неволя?— запитав той же голос.

— Бачу дідуню,— відказав тихо жіночий голос.

— Отож... Пам'ятаеш, коли нас гнали в неволю і ти, крихітка мала, плакала, побивалась за рідною матінкою, я казав тобі: не плач-бо, дівонько, ми ще будемо на волі... Пам'ятаеш?

— Пам'ятаю, дідуню.

— А давненько-таки було, га? Давно-давно...

¹ Цю розповідь киянина взято з «Літопису Самовидця», вид. Ор. Левицького (стор. 158—160). (Прим. автора).

— Дев'ять літ, дідуню.
— Так, так, справді, дев'ять літ.
— Тоді мені було дев'ять літ, а тепер вісімнадцять...
— Так, так дівонько, вісімнадцять — справді, саме на порі... А ти чого, Пилипку, мовчиш?— звернулась перша тінь до другої, високої.

— Так, дядечку,— була тиха відповідь.

— Чи волі не радий? Га, Пилипку?

— Де вже не радий!

— Отож-бо... А ти, дівонько, не втомилась?

— Ні, дідуню.

— Отож-бо, у тебе ніжки не наші, маленькі...

— Нічого, дідуню.

— Отож-бо... На нас не зважай, у нас ноги конячі нам що! Наплювати... Та от, зажди трохи, і відпочинем,— аби тільки подалі від міста, від неволі проклятої. А таменьки далі мені дорога знайома: коли я був у полоні в Кизилбашській землі та в Анадольській, та відсіля кочермами ходили і в Кафу, і в Азов-град, що на Азовському морі, в донським гирлі, а Азовським морем ходили до Арабат-городка. А цей Арабат-городок відсіля буде доброго ходу доба, просто на північ, а від Арабат-городка виступає суходіл, коса, так би мовити, верстов на сто в море, і по сій от косі, пройшовши крадькома Арабат-городок, ми дійдемо між Гнилим морем і Азовським до Гнилої протоки і через оту протоку ми дійдемо до суходолу. А там уже і Дніпро, і Муравський шлях — рукою подати.

— Так ми не через Перекоп підемо?

— Ні! Там би нас, голубчиків, злапали... Ні, дзуськи! Я стріляний горобець: горох не клюватиму через сильце. А ми пройдемо між двома морями, косою отією, а та коса завширшки всього з півверсти, а довжиною до ста верстов, і вся вона очеретом поросла: то лови нас поміж двох морів та в очереті тому... Злови-но вітер вилами... Он воно як, дівонько.

Чим далі йшли нічні подорожні, тим ясніше ставало навкруги,— нічні тіні немов відлітали кудись, а одна половина неба ставала блакитною і блідла. Кафа з її мінаретами сховалась за пагорбами. Було видно лише море, та не одно, а два, навіть три — і позаду, і попереду.

— Он там, дівонько, за нами — Чорне море, там і Кафа проклята.

— А се яке море,— он там, дідуню?

— Се, дівонько, море Азовське на нас дивиться, а он ліворуч — і Гниле.

— А ото яке місто?

— То Арабат-городок буде... А ніченька кінчається, Час нам і на спочинок стати в якій-небудь ярузі. Вдень уже йти не будемо, дзуськи! Вдень — спати... І твої ніженьки, дівонько, відпочинуть трошки, отак-бо... А на Кафу нам тепер та на неволю наплювати, ось як!

І нічні подорожні, сховалися в балці, що поросла густими кущами та колючим терном.

XVIII

Нічні подорожні були — старий москаль, що побував «у всіх неволях», молодий джура Мазепин, Пилип Удовиченко, чи Кам'яненко, і золотокоса дівонька, яку дев'ять років тому було полонено в Кам'янці на очах у Дорошенка й Мазепи. Її звали Катрею.

Як вони вибралися із своєї неволі, це знали тільки вони та ще друга полонянка українка, яка давно потурчилась-побусурманилась і, будши коханою жінкою Облай-Кадик-паші, народила йому вже кількоро чорнооких пашат. Вона охоче допомагала своїм землякам і своїй молоденькій землячці втекти потай з дому паші, до певної міри керуючись почуттям ревності: вона знала, що Кадик-паша, взявши собі нову жінку, молоденьку Катрю, залишить її, і спритно випустила свою мимовільну суперницю. Вона дала їм усього на дорогу — і одежі, і взуття, і грошей, і харчів... Щоправда, вона гірко плакала, прощаючись з подругою своєї неволі, та, згадавши про дітей, втерла заплакані очі й замовкла. Мати і в неволі була матір'ю...

Коли вранці в домі Кадик-паші спохватились, що зникла його улюблена невольниця, а також втекли і двоє інших невольників, стара Ак-Яйли схопилася за голову. Кинулися шукати євнуха — як же він не догледів, адже це було йому доручено, він був приставлений до гарему, — і знайшли бідолашне арапчєня на балконі, — воно висіло без будь-яких ознак життя: дізнавшись раніше за інших про втечу своєї пані, в яку до того ж було палко закохане, воно повісилося з відчаю і горя.

• • • • •

Увесь перший день перебули втікачі в ярузі, під захистом кущів і ярів. Вони попоїли, відпочили, набалакали про свою неволю, яка була вже за плечима в них. Більше за всіх, як завжди, говорив старий москаль. Згадав і свою Москву, розповідав про московські звичаї, не забув повторити і про свої пригоди в Кизилбашській і Анадольській землі, у фараонів й у шпанських німців, у францовських людей та у мултян.

Вночі вони рушили далі і, крадькома пробравшись повз невеличку фортецю Арабат, що стояла біля входу на Арабатську косу, опинились на самій косі. Тут вони відчули себе вже у більшій безпеці: з обох боків синіло море, а по берегах ріс непролазний очерет, в якому ніяка погоня їх не могла б розшукати. В очереті водилася всіляка дичина, і коли другого ранку вони зупинилися відпочити, то побачили, що вся коса аж кишить качками, гусьми, бакланами, куликами, чаплями, гайстрами, журавлями і всяким водяним та болотним птаством.

— Тут ми, дітки, і гусятинкою, і качатинкою поласуємо,— сказав старий москаль.

— Я вже сам думав,— додав запорожець.

Справді, їм неважко було ціпками забити пари зо дві качок. Вони їх одразу ж обскубли й попатрали, але вогонь боялись розкладати до ночі, щоб дим не накликав на них переслідування кримців. А вночі в хащах очерету вони розвели вогнище і на очеретинах, що правили їм за рожни, приготували собі розкішну вечерю.

Молода українка, що вирвалася з неволі, з проклятого гарему, була надзвичайно щаслива. З нею був той чорнявий, чорнобривий козаченько, котрого вона давно, ще у своїй гаремній темниці, палко покохала. Це був той козак, про якого вона дні й ночі мріяла у своїй неволі. Він теж покохав руденьку браночку усім своїм щирим козацьким серцем. Та й гарна ж ця руденька браночка Катруня, така гарна, що козак тільки рукою махав, бо не вмів сказати, яка вона гарна.

А старий москаль лише радів, усміхаючись собі в бороду і начебто не помічаючи, як молодята в очереті тихенько обнімаються та цілуються...

— Що! Може, лебідоньку впіймали?— гукне він до них інколи, нібито ненароком.

— Та ні... Так... От бісів очерет,— заїкнеться козак.

— То-то, ачерет... Он я чув, черкаси співають:

Ачерет-асака,
Чорни брови в казака...

Ха-ха-ха!..— І москаль весело сміється із свого жарту, а парубок з дівчиною виходять із очерету червоні як раки...

Третього дня чи вже четвертого дійшли втікачі до кінця Арабатської коси. Далі йти було нікуди: попере-ду вода, протока, і обабіч — моря.

Побачивши це, Катруня одразу вдарилась у сльози. Злякався і запорожець, але відразу ж збагнув, що москаль даремно не повів би сюди, коли б не знав проходу.

— Що ти, дівонько! Чого плачеш?— втішав її москаль.

— А вода... Як же ми...

— Що вода! Вода водою і є... А навіщо бог комиш виростив — ачерет, га?

Ачерет-асака,
Чорни брови в казака...

І москаль, який ніколи не журився, знову засміявся.

— Ось що, дівонько,— сказав він уже серйозно,— нам і це діло знайоме — бачили у фараонів... Нав'яжемо ми цього комишу видимо-невидимо та сухого, снопів з двадцять чи двадцять п'ять, а то й більше, та перев'яжемо їх осокою, та сніп на сніп, та ще ряд снопів,— вийде у нас пліт знаменитий, гонка ніби, пором,— і на цьому плоту ми й переїдемо протоку. Ось воно як! Се для нас раз плюнути! Отак, дівонько.

XIX

Увесь наступний день пішов у втікачів на виготовлення плоту для переправи через Генічеську протоку, що відокремлює Азовське море від Сиваша. Усі вони працювали старанно: чоловіки зрізували ножами сухий очерет або збирали полеглий, поламаний вітром, а супутниця їхня складала його в снопи. Вона спершу почала було крутити перевесла з осоки й куги, щоб в'язати снопи, але зразу порізала осокою ніжні, ні до чого не привчені в гаремі руки, і їй звеліли кинути цю незвичну для неї справу.

— Не для тебе ця робота — рученьки тільки поріжеш, дівонько,— зупинив її москаль.— Та воно й не з твоїми силами: нав'яжеш таких перевесел, що як зшиємо ними пліт наш, а він на середині протоки й ухне — розлізеться, тоді й лови рибку на дні моря.

Що їм допікало у цій роботі, то це комарі: їх була сила-силенна в очереті, а над очеретом і над Сивашем то просто хмари. Але й тут бували й москаль знав, що робити: він набрав сухих водоростей, зробив із них скрутки, запалив їх, дав у руки своїм молодим супутникам по скрутку, що, повільно тліючи, диміли й відганяли комарів.

— Ось вам курушки, курилки, так би мовити,— говорив цей балакучий старий.— Отак я, курушками, відбивався од бджіл, коли ще хлоп'ям жив з батьком та матір'ю у Звенигороді. Давно се було— гай-гай, як давно!.. А коли в Анадолії жив, у полоні, то й тамечки бусурманів навчив курушки робити.

Другого дня пліт був готовий. До ціпків прив'язано було з твердого очерету щось схоже на віники, і вони стали втікачам за весла. Пліт було спущено на воду, він тримався добре, рівно, спокійно і достатньо високо над поверхнею води. Першою стала на пліт Катря, яку запорожець, переніс через воду на руках. Потім разом, з двох кінців, вилізли на пліт і чоловіки.

Москаль перехрестився і поклонився на всі чотири боки. За ним перехрестились і його молоді супутники.

— З богом... Прощавай, чужа сторононько, прощавай, неволя проклята!— урочисто виголосив старий.

Почали гребти стоячи, ніби лопатами. На щастя, південний вітер сприяв утікачам і ніс їх швидко на той бік протоки. Праворуч синіло Азовське море. В туманній далині білили паруси, наче білі крила якогось птаха.

— Там і я колись плавав до Азова-міста,— показував у той бік старий,— і в Азові-місті нашого брата невольника бачив багато: і черкаси, і донські козаки, і наш брат, московський чоловік,— усіх там було.

Из-за Волги кума
В решете приплыла,
Веретенами гребла,
Донцем правила,
Гребнем парусила.
Не плач, не плач, Катрунько,
По своєму дівуваннячку...

І Пилипові при цьому мимоволі згадалась дума про те, як з міста Азова три брати втікали із тяжкої неволі... І їх ось зараз трое, і вони втікають од цієї ж неволі. Катруня здавалась йому молодшим братом, тим «пішим пішеницею», який не встигав за старшими. І йому стало страшно: а що, як і вона знесилиться в дорозі? А

дорога ще далеко, і кінця-краю їй не видно... Коли-то ще вони дістануться до Муравського шляху, до Кінських вод? А ногаї в степу? А що, як і Катруня позбиває собі ніжки об «сире коріння», об «біле каміння»,— буде за ними поспішати, кров'ю сліди заливати?

— Ти чого, Пилипку, носа повісив?— раптом спитав старий.— Га?

Молодий козак мимоволі здригнувся, глянув навколо, позирнув на дівчину, що стояла на плоті й задумливо дивилася в невідому далину.

— Га?.. Засмутився, хлопче?

— Ні, я так...

— Отож-бо так... Бач, дівонько, добре пливемо, гарна посудина, кораб... Наче в пісні:

— От і берег! Допливли! Молись та цілуй рідну земленьку — вона наша, нашій московській землі сусідонька...

XX

У Батурині, в господі генерального осавула Івана Степановича Мазепи, іде весільний бенкет. Мазепа женить свого вірного джуру, Пилипа Кам'яненка, на сирітці Катрі, котра повернулася із своїм нареченим із кримської неволі й не знає ні роду ні плоду. Відомо було тільки те, що її маленькою полонили в Кам'янці у матері-вдови, і Мазепа пригадав навіть ту мить, як сердешна мати золотокосої дівчинки в розпачі билася на землі, коли вони з Дорошенком випадково проїжджали мимо. Тепер цю Полоняночку, вже дорослу красуню, великодушно повернули з полону старий москаль і її наречений, джура Пилип.

Молодята оце щойно від шлюбу і бенкетують, за ким дружки готують для них комору — шлюбну постіль. Вони сидять напроти весільного батька нареченого — проти Мазепи. Іван Степанович очей не зводить з красуні в золотій короні із свого власного розкішного волосся.

Тут-таки, в кінці столу і старий москаль, що на радощах добряче випив. Дивлячись на свою дівоньку, якій він заступив на весіллі рідного батька, москаль витирає кулаком сльози:

— Ох, дівонько! Ох, красунечко! Привів-таки господь дочекатися.

Гостей багато, та все військова знать, старшина козацька з жінками. Бенкет у повному розпалі. Мазепа так і сипле на всі боки жартами, а найбільше до молодих... Жарти приємні, веселі, дотепні.

Заходять дружки, вклоняючись, звертаються до Мазепа:

— Старости, пани підстарости! Благословіть молодих на упокой повести!

— Бог благословить,— відповідає Мазепа, блиснувши на молоду своїми лукавими, бісівськими очима.

— Вдруге і втретє благословіть!

— Тричі разом!— мовить Мазепа.

Молода спалахує і затуляє обличчя руками... Її і молодого беруть попід руки і виводять...

А свашки співають, підносячи келихи з вином:

— Ох, бідна!— охає одна товста пані полковникова.

— Авжеж, бідна, пані пулковникова,— посміхається Мазепа.— Знов у кримську неволю повели...

Та ніхто не знав, а найменше молоді, що вони — рідні брат і сестра...

Сагайдачний

Це було дуже давно.

Того року, з якого починається строката історична тканина нашої розповіді, руські люди, тепер такі впевнені в майбутньому своєї безмежної землі, не знали ще, чи зміцніє на цій спустошеній розрухами землі «благоквітуча галузь благородного кореня» і подарує їй мир та щастя, чи знову прийде польський і литовський люд і настане на Русі іноземне панування. Не відав і польський і литовський люд, «чи зіллються слов'янські джерела в Руськім морі, чи висохне воно» і «злата вольносьць польщизни» затопить собою болота «московського барбаржиньства»¹ і «українського хлопства». А найменше за всіх могло провидіти українське «хлопство», яка фатальна роль випаде на його долю в прийдешній історії двох найзначніших представників незалежного тоді слов'янства — Москви і Польщі.

Було це навесні 1614 року.

Вниз по Дніпру, вище порожистої його частини повільно на веслах пливли козацькі чайки, на яких, наче пишний мак, або волошки й чорнобривці в городі, рябили під вранішнім промінням сонця червоні верхи козацьких шапок, жовті, як достиглі дині, штани на різнокольорових очкурах і з різнобарвними поясами, яскраві стрічки в комірах сорочок і голубі та зелені вилоги на кунтушах. Чайок було з десятків, і на невисокій щоглі кожної з них тріпотіли, маяли й лопотіли в повітрі довгі, яскраві, всіх кольорів стрічки, ніби над козацькими чайками розвівались дівочі коси — коси невидимих українців, що проводжали козаків у далеку дорогу.

Передня чайка була прикрашена найпишніше. На носі в неї на червоному деревку був прикріплений голубий прапор із зображенням на ньому козака, що мчить на коні, і вишитим сухозліткою написом великими літерами:

Куди схоче, туди й скаче,
Ніхто за ним не заплаче.

¹ Варварства (польськ.).

Із задніх чайок часом чути було швидше журливий, ніж веселий спів. Усіх слів не можна було розібрати, долинали лише деякі з них: то «пливе човен, води по-вен», то «дівчина плаче», то «клич, мати, вечеряти», «козак молоденький», «далека дорога», «турецька неволя». Слів пісень не можна було розібрати, бо там десь нижче, зовсім недалеко, щось ревіло й стогнало, ніби та хмара, що насувається з грозою та градом, хоч небо було ясне, тихе, безхмарне.

— І що б се воно гуділо отак? Ні вітер, ні град; і аер¹, здається, безхмарний, а гуде!— здивовано казав, прислухаючись і поглядаючи навкруги, невисокий бородатий чоловічок у високій горлатній шапці й барвистому охабні московського крою, який сидів на передній чайці, на вкритому килимом в'юці.

— Та то пороги ревуть, пане дяче,— відказав, ліниво смокчучи люльку, сивоусий козак, що сидів тут-таки по-турецьки на розісланій рогожі.

— Пороги? Хіба вони недалеко?

— Та недалечко... А, гаспидська люлька — знову погасла!..

Пан дяк, як називали козаки бородатого чоловіка в шапці горлатній та в барвистому охабні, підвівся і, затинивши очі долонею, стурбовано дивився вперед, тимчасом як сивоусий козак, діставши з кишені синіх широких штанів кресало, кремій і трут, спокійнісінько викресав вогню, лаючи свою люльку:

— От іродова люлька — усе гасне...

Ревіння попереду все ближчало і ближчало. Чути було, як якісь дві сили вергались одна на другу, і удари дедалі частішали, а глухе ревіння так і стояло в повітрі.

Старий козак з розстебнутим коміром і чорними, зазмагливими, волохатими, як у звіра, грудьми, що стояв коло стерна передньої чайки, наліг на стернове весло й повернув човна просто на стрижень ріки.

— Нумо, хлопці, разом — вдар!— гукнув він.

Веслярі, яких було чоловік дванадцять на чайку, дружно змахнули веслами, відхилилися назад, ніби їх хто вдарив зненацька по лобі, знову нахилилися, глибоко зануривши весла у зелену воду, знову відкинулись назад, знову змахнули веслами... Чайка летіла, як той крилатий птах...

¹ Повітря, атмосфера (грецьк.).

— Нумо, соколята, іще раз! Іще раз!— гукнув стерничий.

Пан дяк злякано дивився то на веслярів, то на стерничого, то вперед, на цю страшну воду. А попереду вона справді ставала страшною. Щось, здавалося, пірнало в ній, вискакувало на поверхню — біле таке, наче злякані зайчєнята або жмути білої куделі, і знову ховалось у воду, і знову вискакувало... Ревіння, шум перекатів і гуркіт наближались...

— Досить, хлопці! Добре! Суши весла!— грімів голос стерничого.

Веслярі підняли весла, дзенькнули кочетами і разом підвелися.

— До правіла, дітки, до стерна!— гукнув стерничий.

Веслярі кинулися до стерна, налягли на нього, пересилили напір води й спрямували чайку в самісінькі «ворота» — в клекочучий між заборами вир... Білий водяний гребінь, люто ревучи, перегороджував Дніпро від одного кам'янистого берега до другого. Зелена вода, прориваючись через поріг, перетворювалася в білу масу — в страшну гриву якоїсь небаченої підводної потвори... А там далі клекотіла й скажено підскакувала піна з бризками. Шаленому потоку, здавалось, не вистачало місця, і він клубами скакав у повітрі, потім зривався й знову підскакував угору, витиснутий новими бурунами, і знову падав і розбивався...

Чайка стрілою летіла на білу гриву цієї потвори. Ось вона на самому гребені — здригнулася, нахилилась, закрипіла в пазах, знову здригнулася, помчала вниз з водяної гори, ткнулася носом, виринула... І козака, що скакав на прапорі, і пана дяка, який стояв навколішках і, вчепившись у кочет, посинілими губами бурмотів молитву, і сивоусого з люлькою козака обсипало водяним пилом і бризками...

— Молись, дітки!— гукнув стерничий отаман.

Усі перехрестились.

— Дивіться, хлопці, он москаль раком стоїть!— пролунав чийсь веселий голос.

Усі глянули вперед. На носі чайки, де молився пан дяк, товариш його, теж московський чоловік, переляканий усім щойно побаченим, стояв рачки, тримаючись руками за днище, за копаницю, і розгублено оглядався на всі боки, не знаючи, де шукати порятунку...

— А, гаспидська люлька! Знову погасла!— бурчав сивоусий козак, тикаючи пальцем у люльку, залиту водою.

Однак незабаром чайка пішла рівно — небезпечний поріг поминули щасливо. Козаки посідали, хто де і як хотів, жартували між собою, сміялися з переляканих москалів, дивились, як інші чайки, що йшли позаду, переправлялися через поріг.

— А як сей поріг іменується?— звернувся, трохи заспокоївшись, пан дяк до сивоусого козака, що кресав огонь для своєї непокірної люльки.

— Та се Кодак, пане дяче,— пробурмотів той, заходившись коло своєї люльки.

— І багато ж їх ще буде?

— А! Сто копанок! От чортова...

— Невже-бо сто? Не може того бути!

— Та не сто! Ото, дяче, вигадав!

— Але ж ти сам сказав — сто...

— Тю! То в мене така примовка — сто копанок чортів.

Усі чайки переправилися через Кодак щасливо, і течія швидко понесла їх до інших, менш небезпечних порогів і заборів.

Пан дяк, трохи заспокоївшись, знову вмовстився на килимі поруч з другим московським чоловіком, з якого щойно сміялися козаки, ніби він з переляку стояв рачки; а сивоусий козак запаливши нарешті свою неслухняну люльку, примостився біля них навпочіпки і повів розмову з московськими людьми.

— То ви, кажете, нового царя собі обрали?

— Аякже, нового.

— А кого ж ви обрали?

— Божою милостю Михайла Федоровича Романова, благоквітучий паросток благородного кореня.

— А як же ви з царевичем?

— Яким царевичем?

— А з Івашком, Дмитрієвим сином?

— А! Ото вигадав! Випортком тим розстриги?

— Еге! Який він розстрига?

— Та розстрига справжнісінький.

— Ну хоч і розстрига, а все ж був царем... А в нього ж тепер син...

— Син! Усім відомо, що Гришку-лиходія вбили весною в минулому у сто чотирнадцятому році, а той Івашко-випортком народжений Маришкою-лиходійницею у сто

сімнадцятому році... Та невже вона три роки в утробі носила? Га?

Козак тільки свиснув:

— Ф'ю!.. Ну, це справді довго — три роки.

— Отож-бо й воно! Та чорт її, лиходійницю, знає, від якого розбійника вона оценилася — чи від тушинського розбійника, чи від якого іншого царка-розбійника, чи від Івашки Заруцького, а може, й від пана польського, — розбери її там...

— Ну й ну! А кажуть, подончики за нього стали?

— Пусте! Він нині з Маришкою в Астрахані, чувати, і його, кажуть, незабаром спіймають.

Сказавши це, московський чоловік мимоволі зупинився і злякано поглянув навколо. Він помітив знову незвичайний рух серед веслярів і почув зловісний шум води. На поверхні Дніпра знову заскакали біленькі зайчики, а нижче пінилася й вирувала скажена ріка. Великий довгоший птах з довгими ногами, схожий на чаплю чи на журавля, перелітаючи через Дніпро і налетівши на вируючий гребінь, злякано шарахнув убік і безладно замахав у повітрі своїми незграбними крилами. Попереду безстрашні стрижі так і черкали крильцями та ніжками поверхню оскаженілої ріки.

— До стерна, соколята! — почувся знову гучний голос стерничого.

Московський чоловік знову вчепився у кочет. Його товариш у голубому охабні з червоними китицями припав до сидіння. Чайка здригнулася, нахилилась, ткнулася носом... Дніпро, здавалося, дзвенів...

— Сурський — це два пороги, — сказав сивоусий козак, ніби потішаючи московських людей, — а незабаром Лоханський і Звонець.

Справді, скоро поминули пороги Лоханський і Звонецький з тою ж осторогою. Та попереду лишалося їх ще багато, і найстрашніший з них — Ненаситець.

Дніпро, хоч і який зараз страшний, був надзвичайно гарний. Цього не могли не помітити московські люди, яких служба царська закинула послами в цю дивну черкаську сторону. Нічого схожого на цю ріку вони не бачили у всій Московській державі, хоч і поблукали там по всіх усюдах. Та й які в них ріки, особливо під Москвою! Нікчемні, непутящі. Ще туди-сюди Ока-ріка, а все ж не така, як Дніпро. Бачили вони й Волжов-ріку в Новгороді, і ріку Велику в Пскові: тільки й слави, що Великою називається, а великого в ній нічого не-

має. Волга — це справді велика ріка: велика і широка, наче те море; недарма про неї пісні складають, морем Хвалинським називають: богатырська ріка, що й казати — велетень. Бачили вони і Єнісей, і Об — великі ріки, гарні, тільки холодні, непривітні... І все ж Дніпро краший, — вельми гарний! Але й страшний...

Попереду щось реве все грізніше й грізніше... І Тягинський поріг проскочили, а попереду знов реве...

— А це що реве там, пане отамане?

— То Дід реве.

— Який це дід?

— Дід. Ненаситець... У! Здоровенна горлянка...

— А що, гірший за всіх?

— Та найгірший... Такий татарюга!

Попереду з'явилися зубчасті скелі, що пасмом простяглися від одного берега Дніпра до другого. Вода, стиснута камінними велетнями, виривалась і кипіла, щоб знову ще з більшою швидкістю впасти з висоти в безодню. Стояло таке ревище, що не чути було голосів стерничого й веслярів. Над самим порогом здіймалася водяна пара, і в ній яскріла й мінилася веселка.

По тому, як ішла чайка, відчувалося, що її несе надзвичайно швидка течія. Чайка навіть не здригалася — не встигала. Усі робочі сили її — стерничий отаман, веслярі й решта козаків, — як клешні, вчепилися в довге, з широкою лопаттю правильне весло. Голосу отамана не чути було, а видно було лише його рот, який щохвилини розкривався під рудими вусами, і очі, що втупилися кудись уперед, в одну цятку... Цятка та — фатальний прохід, страшна паща між камінними зубами: треба було спрямувати чайку в цю пащу, в саму її середину, щоб не черкнутися об гостре бокове каміння...

Сивоусий козак, поглянувши на московських людей, показав на небо, ніби кажучи: «Ну, москалі, моліться, — одна надія на небо...»

Москалі зрозуміли його німу мову і впали на коліна... Тиха, лагідна, хоч і брудна, Москва-ріка в цю мить здалася їм такою дорогою, що вони ладні були проклинати той нещасливий день і ту годину, в яку покинули береги свого рідного, священного Йордана... Хіба ж для того вони хрестились у святій воді Москви-ріки, щоб загинути в цій клятій черкаській ріці?.. А у них же там жінки, діти, родичі... Не бачити їм уже рідного краю...

Чайка здригнулась, провалилася кудись. Вони попали й заплющили очі... Їх облило водою... «Ох! Господи! Прийми дух мій з миром...»

Усе загинуло, всьому кінець, вони потонули.

— Вставайте, панове москалі! Молітьсь богу! Протїхали Ненаситець!— пролунав раптом над ними знайомий голос.

Вони лякливо розплющили очі: сивоусий козак сидів на залитому водою сидінні й кресав вогонь... Страшна водяна гора біліла, і пінилась, і ревла далеко позаду... А на тому водяному гребені тільки чорніли та пірнали інші чайки, які переправлялись ще через страшний поріг... Тут вони помітили, що на правому березі ріки, біля самої води і на кручі, ліпилося кілька куренів і хаток, а коло води стояли люди і махали шапками. Біля самого берега були прив'язані невеличкі човни-душогубки, а деякі з двома чи трьома гребцями в них хиталися на воді недалеко від берега.

Раптом на задніх чайках почувся крик. Спершу не можна було розібрати, що саме кричали. Та незабаром крик долинув до передньої чайки.

— Задню чайку перевернуло!

— Байдак потїпає! Рятуйте брата!

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Справді, нижче порога серед пінистих валів і бурнів чорнів потопаючий човен. Він то пірнав у воду, то виринав. З води то тут, то там з'являлися козацькі голови,— це потопаючі мужньо боролись із смертю... Перекинуту чайку крутило й несло, мов тріску...

Тієї ж миті від берега відокремились усі невеличкі човники і стрілою помчали навперейми потопаючим. Де хто з потопаючих, сильніші й досвідченіші, пливли їм назустріч. Чайки теж повернули проти течії і вдарили веслами по спіненій поверхні ріки,— усі поспішали рятувати потопаючих товаришів... Весь Дніпро, здавалось, вкрився чайками і маленькими, надзвичайно верткими човниками-душогубками, або дубами. Потопаючі відчайдушно боролись з водою, яка швидко несла їх униз. Їм кидали з чайок вірвовки, простягали весла,— ті приймали цю допомогу і хоробро трималися на воді. Інших течією несло просто на чайки й душогубки, і вони чіплялися за краї, за весла. Деяких, вже знесилених у боротьбі з лютою стихією, що ледве трималися на воді, товариші, перехилившись з чайок, хапали за чуб, за сорочку і втягували на борт.

Перекинуту чайку також перехопили й прибуксували до берега. Вся флотилія, закінчивши витягати з води потопаючих, збилася до купи і також пристала до берега. Козаки вискакували з чайок, кричали, сміялися, як діти, струшувалися, штовхали один одного, перекидалися через голову, а хто й крутився колесом на руках і на ногах. Потерпілі скидали з себе сорочки й тшани, вішали їх сушитись на дерева та куці або розстиляли на камінні. Той жалівся, що в нього пропала шапка, другий позбувся люльки й кресала, у третього пропали чоботи, а у того — і штанів чортма!..

— Та чи ж усі козаки живі, панове?— опам'ятався московський чоловік, пан дяк.

І справді, перелічити себе козаки й забули: шапки та чоботи лічать, а чи всі у них голови,— про те й бай-дуже.

— Ану, вражі діти, ставай лавою, я вас перелічу,— скомандував сивоусий козак з передньої чайки, якому, нарешті, вдалося знову запалити свою люльку.

— Лавою, хлопці, ставайте лавою!— кричали самі потерпілі та інші козаки.

— Ставайте всі — і голі, й босі!

Усі стали лавою. Сивоусий козак почав лічити.

— Се голий — раз, се босий — два...

Розлігся регіт і перервав козацького контролера...

— Се куций — раз!— реготали козаки.— Хіба ми воли?

— Та чекайте, вражі діти!— гукав на них отаман і знову починав лічити, вже не згадуючи голих та босих.

На останньому він зупинився й руками розвів:

— Овва! Одного нема... Було тридцять, а стало двадцять дев'ять... А! Сто копанок!

— Братця! Одного козака не вистачає! Пропав козак!— загаласували всі.

— Хто пропав? Кого не вистачає?

— Та я ось тут!— озвався хтось.

— І я, хлопці, тутечки.

— Кого ж нема?

— А кат його знає!.. Лічи, батьку, ізнов, може, і знайдеться козак — не пропав...

— Як се пропав! Козак не голка! Не пропаде...

Знову перелічили... Знову одного бракує.

— А! Матері його сто копанок чортів! Нема козака.

— Та кого ж, хлопці?

— Та озовись, сучий сину, хто пропав!

Реготом відповіли козаки на цей поклик: то гукнув козак Хома, він вважався у своєму курені силачем, та був, на лихо, собі, придуркуватий.

— Овва, Хомо! Як же він озветься, коли він пропав, потонув?— зауважили недогадливому Хомі. Хома тільки потилицю почухав... І справді, як йому озватися?

— Е! Та пропав же Харко Лютий,— згадав Хома,— він ще мою люльку курих... Е! Пропала моя люлька.

Усі поглянули кругом себе. Справді, не було Харка. У всіх обличчя одразу посерйознішали. Козаки познімали шапки і почали хреститися..

— Царство йому небесне, вічний спокій!.. А добрий був козак... Хоч би за що путне пропав — так ні!

А Ненаситець все стогнав та ревів, ніби заявляючи, що йому мало однієї морської жертви...

II

Того ж дня маленька флотилія чайок прибула на Січ.

Запорозька Січ у той час знаходилася на острові Базавлуку, утвореному одним із дніпровських зарічків, Чортомлицьким, або, як казали самі запорожці, кіш їхній мешкав біля чортомлицького Дніприща. Влаштоване це перше запорозьке становище було найпримітивніше. Самий кіш, чи кріпость, було обнесено земляним валом, на якому стояли військові гармати, що обстрілювали підходи до Запорожжя з усіх боків і особливо з півдня — з кримського боку. Курені, в яких розмістилося товариство і їхній військовий риштунок, зроблено було із хмизу і вкрито для захисту від дощу та іншої негоди кінськими шкурами. А втім, козаки не любили жити в куренях,— їхній вільній козацькій душі було тісно під дахом чи іншим яким прикриттям. Влітку, весною і сухою осінню вони любили спати просто неба, на сні чи на траві, на розісланій свитці чи на кошмі, з сидлом під головою, а то й просто під деревом, під кущем, де-небудь коло води, на купині головою, щоб коли вночі, після випивки, душа загориться, так щоб тут-таки була і вода — душу залити, а вранці — очі промити та козацьке білее личенько,— звичайно, це так тільки до слова мовиться, що білее, а здебільшого чорне, як халява, зазмагле, покусане комарами,— так щоб було чим і ко-

зацьке білее личенько сполоснути. Через це в куренях лежало тільки добро козацьке, а сам козак — весь час на повітрі: їсть, гуляє, спить і громадське діло справляє. Якщо козак вночі прокинеться, то щоб одразу міг узнати, скільки ночі минуло й скільки лишилося. А це він узнавав легко: повсякчас далеко від житла, чи то в степу неозорому, чи то в тому ж таки лісі, чи то в морі, він швидко при звичаювався до природи, і йому неважко було, глянувши на небо хоч би й вночі, узнати, де південь, де північ. Йому допомагали в цьому зірки, які він знав не гірше за астрономів чи вавілонських, халдейських та єгипетських звіздарів: він знав на небі і Чепігу, і Віз, і Мамаєву Дорогу, і Утяче Гніздо, і Зінське Щеня, і Волосожари; і Леміш,— і небо, як і степ, як і Великий Луг, були для нього — своя сторона. Ніхто так не любив природи любов'ю поета і мрійника, як козак; зате ніхто й не знав її так і не користувався, нею в такій мірі для своїх потреб, як запорожець: щоб сповістити невидимих друзів-козаків про свою присутність і збити з пантелику ворога, відвернути його увагу, перехитрувати, втекти від нього,— козак пугав, як справжній пугач, чудово кував зозулею, вив вовком, гавкав собакою, брехав лисицею, ревів, як тур, і сичав, мов змія...

Коли маленька флотилія наблизилась до самого коша, то з передніх чайок пролунало три гарматних постріли. З коша, з кріпосного вала, їм відповіли тим самим.

Берег і зарічок Дніпра там, де розкинулася Січ, мали незвичайний вигляд. Увесь зарічок з широкими й глибокими затоками і особливо берег були вкриті човнами, чайками, дубами та байдаками різної величини, серед яких переважали похідні, або морські, чайки. Десятки їх повитягали на берег, перекинули догори дном і сушили на сонці, смолили та переконопачували клоччям. Над усією цією половиною острова стояв неймовірний чад від киплячої смоли: диміли й чадили десятки велетенських казанів із смолою. Це було справжнє сіньке пекло, та й самі козаки схожі були на чортів. Вони підтримували під казанами вогонь, розмішували в них смолу довгими тичками і квачами, потім смолили чайки і, звісно, були самі замазані смолою від голови до п'ят. Оскільки день був жаркий, а жіноцтва за запорозьким звичаєм не було на Січі, отже, козакам соромитися не було кого, то вони займалися цією смоляною роботою здебільшого в чому мати породила, але

неодмінно в шапках — ознака козацької гідності, а іноді, замість виноградного листка на певних козацьких частинах тіла, — з лопухами або лататтям, щоб комари та мухи не кусали того, що козаку бог дав і що козакові коли-небудь, хоч і не на Січі, та знадобиться... Інші, теж в одягу Адама, сиділи на березі з голками в руках і латали свої сорочки та штани, бо в Січі не було жіноцтва і латати козацькі дірки не було кому. Деякі, нарешті, купались у Дніпрі, прали свої сорочки й купали коней.

Московські гості, що прибули з маленькою флотилією, були вражені цією небаченою ними тьмою-тьмушою голого тіла на березі. Але це не заважало їм бачити яка кипуча діяльність панувала на всьому цьому острові далеко від усякого людського житла. Трохи осторонь від головної пристані стукотіли сотні сокир, дзижчали пилки, з гуркотом падали на березі дерева, — це гарячково будували нові чайки... Видко було, що козаки готувалися до великого морського походу... Московські гості тепер не пізнавали цих хохлів. Завжди такі ніби ледачі, вайлуваті, зайняті лише своїми люльками та лежанням на череві чи гулянкою, співами, танцями та усякими вигадками, — вони тепер, наче переродилися, здавалися багатирями, були жваві, меткі, невтомні. З рук у них ніщо не падало, все робилося швидко, спритно, до ладу. Московські гості і очам своїм не вірили: їм здавалося тепер, що при ділі, за роботою, один хохол трьох московських людей за пояс заткне, а четвертого на плечах понесе, що таких чортів краще не займай.

А там, поблизу, на лузі, іржали коні, ревла худоба, линули звуки сопілки, — це пастухи запорозьких табунів з нудьги грали на сопілках та на ріжках, особливо мелодійними були звуки ріжків.

«Казкове царство, істинно казкове, наче я уві сні все це бачу! — мимоволі думалося московському гостю панові дякові, коли він бачив це справді казкове царство, населене якимись багатирями, гомерівськими лестригонами: — Чи ти ба! Диво, воістину диво!..»

У той самий час, коли прибулі зверху з московськими посланцями чайки під гуркіт гармат пристали до берега, на кріпосному валу в різних місцях з'явилися козаки з довгими тичками в руках. Але це тільки здавалося, що вони тримали тички, — то були кошові й курінні кухарі, які тримали в руках почесні знаки свого бла-

городного стану — велетенські, ніби тички, ополоники, якими вони розмішували й насипали по курінних мисах різноманітні козацькі страви — куліш з салом, галушки, різні борщі, юшки з риби й всілякі пундики та ласощі. Ці козацькі страви на три; чотири, а часом і на десять або й двадцять тисяч козаків варились у таких велетенських казанах, що в них можна було просто плавати по ющі чи по борщі в маленькому човнику-душогубці, а тому мішати вариво у таких казанищах доводилося величезними ложками на довжелезних тичках.

Кухарі, вийшовши на кріпосний вал, з усіх сил замахали своїми дивовижними ложками. У деяких на ложки надіто було шапки. Це вони закликали козаків до спільного кошового обіду. Але через те, що деякі козаки могли бути далеко від коша і не побачили б ні тих ложок, ні шапок, то до махання приєднав своє голосне калатання військовий довбиш, щось на зразок герольда, котрий бив у якийсь металевий предмет, а військовий сурмач загравав на дзвінкому ріжку якусь пісню в такт ударам довбиша і на голос відомої пісні: «Гей, нуте, косарі!»

Помітивши знак кухарів і почувши закличні звуки довбиша та сурмача, козаки лишили свою роботу й гуртами сипонули до коша, на ходу поправляючи розхристану під час гарячої роботи одягу: хто накидав на себе сорочку, хто надівав штани, якщо він порався коло човнів на воді, а загальний улюбленець всього війська і жартівник, Пилип-з-конопель, вискочивши з гурту наперед і взявшись у боки, став витанцьовувати під звуки закличного ріжка.

З цими гуртами козаків уступили в Січ і прибулі товариші січовиків, які супроводили московське посольство. За посольством на ношах несли в'юки з різними московськими подарунками для низового товариства.

Незвичайне видовище постало перед московитами, коли вони увійшли в Січ. На великій рівнині, обгородженій земляними валами, величезним чотирикутником розкинулися довгі, плетені з хмизу і обмазані глиною, невисокі будівлі, вкриті поверх очерету кінськими шкурами. Таких будівель нараховувалося більше сорока. Це були курені, або казарми, низового товариства, що мали кожен свою назву. Все запорозьке військо ділилось на ці курені, як на полки чи бригади. Старшим кожного куреня обирався отаман, або курінний батько. Курінні отамани разом з кошовим складали військову

старшину, яку нещадно контролювало усе товариство, але водночас вона, коли вже була обрана, мала диктаторську владу, особливо у военний час.

Тепер, коли московські послі увійшли в Січ, увесь велетенський майдан між куренями являв собою дивне видовище. У різних місцях з усіх чотирьох боків диміли і чадили вогнища й горни, по кількості куренів,— це були курінні печі, на яких готували страву разом тисяч на п'ять, а то й на десять козацьких ротів. Над горнами висіли величезні казани, на кілька сажнів в обхват; вони клекотіли, наче казани в пеклі, і розпускали по всій Січі невимовний запах і пару від киплячих у них чи то галушок, завбільшки з малий кулак кожна галушка, чи то кулешу, або каші з салом, або юшки з тарані, сомини, окунів, осетрів і всякої риби, яка тільки водилася в Дніпрі та у найближчих плавнях. Там чадили на величезних рожнах підсмажувані на вогні барани, сайгаки, дикі кабани, воли й цілі величезні тури. Біля казанів та рожнів поралися військові кухарі та їхні різноманітні помічники — дроворуби, водоноси, пшономії, крупосіви, салотовки — ті, що вміли гарно товкти солоне свиняче сало для каші й галушок, різники, пекарі, хлібодари та інші майстри кухарської справи. Пекельна спека діймала їх.

На розісланих по всьому майдану численних запонах, кінських та волових шкурах, на дошках і просто на траві лежали гори хліба, приготованого на обід для всього війська. Тут-таки на землі стояли сотні великих дерев'яних солонок. Ні ножів, ні виделок, ні столів, ні скатертин, а тим більш чогось схожого на серветки чи рушники тут не водилося; була лише гола земля чи трава, а на них — гори хліба — й сотні солонок. Не було навіть ложок; ложка й ніж були в кожного козака, і носили вони їх або біля пояса разом з іншою бойовою зброєю, або в глибоких кишнях широченних штанів, куди ховалися ще кисети з тютюном, люльки та кресало з усім приладдям.

Козаки, нашвидку причепурившись і повиймавши ложки й ножі, сідали колом біля солонок та куп хліба, так само нашвидку хрестилися на схід сонця, брали по буханці, нарізували на шкоринці ножем хреста й краляли її на величезні скибки для себе й для товариства. Усі сідали по-козацьки, або швидше по-східному,— навхрест ноги — і витирали ножі та ложки чи об траву, чи об штани й рукава сорочки; вуса підбирали догори або

закладали за плечі,— це в кого були богатирські вуса — вуса, мов ретязі, щоб не заважали вони козакові їсти.

Тим часом гурти кухарів своїми величезними тичками-ложками насипали із киплячих казанів у здоровенні, часом у сажень в обхваті дерев'яні миси готові страви: куліш, рідку пшоняну кашу з салом або галушки, теж із салом, звичайно, в скромні дні, юшку з риби, борщ із щавлем, і теж із салом, а то із сухою рибою, з лящами і таранею — і на величезних жердинах розносили їх по козацьких колах. І тоді починало військо обідати — обідало кілька тисяч чоловік на повітрі, просто неба. Першим простягав ложку в спільну гігантську мису отаман, зачерпував страви, поважно ніс ложку до рота, тримаючи під нею шматок хліба, щоб не капнути на себе, і так само поволі, поважно перехиляв ложку під богатирські вуса, звільна й поважно пережовував хліб і не поспішав ковтати, аби товариство не подумало, що він квапиться, хапається, і не сказало: «Глита, як собака». Потім так само поволі й поважно втирав рукою, а то й хусткою вуса і знову кусав хліб. За батьком отаманом тягся із своєю ложкою до миси той козак, який сидів по ліву його руку; за тим тягся третій козак до миси — третя ліва ложка — і так, як сонце ходить по небу із сходу на захід, так ходили і козацькі ложки навколо миси, поки черга не доходила знову до батька отамана. Коли миса спорожнявалася, кухарі знову наповнювали її, поки козаки не з'їдали усієї страви, бо за козацьким звичаєм треба було неодмінно з'їсти все, що було наварено й напечено. Потім, після галушок, борщів і кулешів або після товченої цибулі з водою й сіллю, кухарі тягли на широких дошках печеню — засмажених на рожнах кабанів, баранів, волів, турів і сайгаків. Печеню тут-таки розрубували сокирами або різницькими ножами на шматки, солили пригорщами солі й розбирали по шматку. При цьому серце тварини віддавали батькові отаманові для того, щоб добрий був до своїх дітей козаків і мав гаряче серце до ворогів, а легені ділили поміж усіма козаками, щоб козак легенько бігав проти татарви і був легкий на воді й на морі.

Це видовище вразило московських гостей, яких запорозька старшина запросила на свій військовий обід. Та й справді — тисячі людей, найкраща половина чоловічого населення, усі молодці як один, відбилися далеко від свого краю, від батьків і матерів, часто від жінок, дітей і наречених. від усіх сімейних радощів і засіли в

недоступній глушині, на краю, так би мовити, світу, де кінчається мир хрещений і де починається сторона бурсурманська, чужа віра, чужі люди, злі вороги. Ці люди, що відбилися від рідної оселі, заснували якесь могутнє гніздо,— і сусіднім царствам доводиться рахуватися з буйними вилітками з цього гнізда; на них зважають, їх бояться Польща, і Москва, і Крим; перед ними запобігають і волоські господарі, і семиградські князі, і сам римський імператор.

От і нині Москва, ледве видряпавшись з польських та шведських лабетів і так-сяк позбувшись усяких самозваних царів, царків і лиходіїв, насамперед визнала за потрібне вирядити посольство до цих синів степу, щоб сповістити їх про призначення на свій престол справжнього царя, не самозванного, а всім відомого боярина Михайла Федоровича Романова, і просити панів козаків, щоб надалі вони до лиходійських царків не приставали і на Московської держави превисочайший престол усяких собак не садили, як посадили вони своєю допомогою на цей престол проклятого Гришку Отреп'єва.

Московські посланці прибули на Січ з милостивою грамотою від молодого царя. Після обіду зібрано було військову раду для заслухання грамоти. Коли послали входили в козацьке коло, то військові сурмачі заграли в сурми. Багато хто з козаків, хильнувши зайве за обідом, розбрелися було спати — хто в затінку під куренем, хто під деревом, хто просто на траві; але осавули зараз же підняли їх киями, називаючи сучими дітьми і сучі діти, чухаючись та позіхаючи, мусили йти слухати московську грамоту.

Коли рада зібралася, московський посол, або, як його називали козаки, пан дяк, що тримав у руках невеличку скриньку, оббиту малиновим оксамитом, відкрив її, і в ній усі побачили щось загорнуте в зелену тафту. Потім, скинувши шапку, він звернувся до козацької старшини, що стояла коло нього.

— Є до вас, війська запорозького, до кошового отамана, старшин і козаків від великого государя, царя і великого князя Михайла Федоровича всієї Русії, його царської величності, милостиве слово, і ви б те, слово слухаючи, шапки зняли!— проголосив він урочисто.

Старшина скинула шапки. За старшиною скинули й козаки. Оголився цілий ліс голів із найрізноманітнішими, великими й малими, чубами.

— Божою милостю,— промовляв далі посол,— великий государ, і цар і великий князь Михайло Федорович всієї Русії, вас, запорозького війська кошового отамана, старшин і козаків жалуючи, звелів спитати про здоров'я: чи здорово есте живете?

— Спасибі, живемо здорово,— відповіла старшина воднораз.

Посол розгорнув зелену тафту, вийняв звідти царську грамоту. Він її так обережно виймав, ніби боявся обпектися од самого дотику до страшного паперу.

Козаки потовпилися наперед, бажаючи глянути на диво, привезене москалем.

— Щось маленьке,— тихо зауважили в натовпі.

— Еге! Маленьке — та велика в нім сила...

Посол передав грамоту найстаршому з отаманів, бо на той час в Січі кошового не було і його мали якраз тепер обирати.

Отаман, поглянувши на грамоту і покрутивши її в руках, як щось страшне, незрозуміле для нього, передав її немолодому понурому козакові з каламарем при поясі і гусячим пером за вухом, який стояв біля нього. Це був військовий писар Стецько, на прізвисько Мазепа, батько майбутнього гетьмана і супротивника царя Петра.

Мазепа взяв грамоту, звичним рухом розгорнув її і глянув на титул та на печатку.

— Печатка отворчата, без підпису,— промовив він, глянувши на посла.

— Достеменно без підпису,— відповів посол.

— А як їй вірити?— запитав Мазепа.

— Все одно, що і з підписом.

— А ми не віримо,— відказав писар.

— Не віримо! Не віримо!— почувлися голоси з натовпу.

— Се не грамота! Се казна-що! Тьху!

— Се москаль сам надрапав, щоб нас одурити!

— Го-го-го! Не на таких наскочив! Қиями його!— ревіла громада.

Посол, очевидячки, сторопів... Він розгублено дивився то на писаря, то на розбурхану громаду з розлютованими обличчями і роззявленими, горлаючими ротами, то на старшину... Старшина бачила небезпечність становища... Впала іскра недовіри... Треба погасити пожежу, а то от-от почнеться колотнеча, кровопролиття...

— Послухайте мене, панове козаки, вельможна громадо!— гукнув, піднявши вгору шестопер, один із старших курінних отаманів з добрим худим обличчям і добрими лагідними чорними очима.

— Петро Конашевич говорить! Послухаємо, хлопці!

— Сагайдачного слухайте! Сагайдачний говорить!

— Нехай Петро Конашевич-Сагайдачний слово скаже! Він до біса мудрий!

— Слухайте, сто копанок чортів, вражі діти!

Буря голосів одразу затихла. Всі чекали, що скаже Сагайдачний, якого дуже поважали козаки.

— Панове козаки, вельможна громадо,— тихо почав Сагайдачний,— нехай сам його милость посол скаже, кому вони як пишуть і який у них звичай: кому яка печатка під грамотою, кому підпис... Ось і ви, здорові будьте, коли часом кого вітаєте, то не всіх однаково: коли батька старенького або стару неньку,— то так; коли свого брата козака,— то інакше, а коли дівчину — то ще інакше...

— Добре! Добре!— загула громада.— Отаман правду каже...

— Де вже не правда! Хіба ж ми дівчину так вітаємо, як козака?

— Еге! Дівчину зараз — тее-то... женихатися... у пазуху тее...

Посол трохи заспокоївся. Він знаками подякував Сагайдачному і вклонився громаді, яка починала йому здаватися страшною.

— Його милость отаман Сагайдачний істинно каже,— почав він тремтячим голосом,— у нас, панове козаки, грамоти його пресвітлої царської величності бувають різні; коли великий государ пише королю польському, чи то цесарю римському, чи то султанові турецькому, то печатка під грамотою буває велика, глуха, під кустодією з фігури, і підпис дячий живе на заломі, а крайка тої грамоти і фігури живуть писані золотом, і богослов'я і великого государя іменування до звертання та іншого писано живе золотом також, а діло — чорнилом. Це коли великий государ пише рівному собі государю. Коли не государеві пише, а, приміром, воеводам, або козакам донським, або запорозькому славному війську,— то печатка живе не глуха, а отворчата, і дячого підпису на ній не живе, а токмо титло царське все прописується... А титло царське — багато значить...

Козаки мовчали. Здавалося, що слова посла і його уклін втихомирили запальні голови вольниці. Сагайдачний подав знак писареві, щоб той читав грамоту. Мазепа відкашлявся в кулак і почав високим голосом:

— «Божою милостю, від великого государя царя і великого князя Михайла Федоровича, усії Русії самодержця і багатьох держав і земель східних, і західних, і північних отчича, і дідича, і наслідника, і государя, і посідача...»

— Зажди, пане писарю, не так прочитав,— зупинив читця посол.

— Як це не так?— здивувався той і глянув у грамоту.— Так, государя і посідача...

— Не посідача, а посідаача — посіда-ача,— повторив посол.— Два а з а...

— Навіщо два а з а? І одного досить,— дивувався писар.

— Та ти прочитай: там два а з а живе — посідаача...

Писар знову глянув у грамоту й знизав плечима.

— Так, два... Та навіщо воно два?

— Так здавна повелось, що в царському титулі посідаача з двома а з а ми писати... У сьому азі велика сила криється... Коли в царському титулі, в іменуванні великого государя, пропискою один аз лучиться, а за ту прописку велено карати без усякої милості і дяка, і писаря — дяка бити батогами нещадно, а писареві ніздрі рвати... А коли лучиться ся прописка в титулі великого государя від іншого государя або короля, і та грамота не в грамоту, і за ту прописку великий государ ввійною велить іти на пропищика...

Писар недовірливо поглянув на старшину.

— Читай, пане писарю, два а з а,— з притиском сказав Сагайдачний.— Хіба ти не знаєш, що на нас, на ньеньку нашу Україну, піднялися і ляхи, і ксьондзи, і сам папа і шарпають Україну, мордують наших попів і беруть наші церкви за те тільки, що ми, православні, не приймаємо їхнього другого а з а у «Вірую», не кажемо: «Від отця і сина ісходяща», а тільки від отця... Се і є наш а з а... Так само і в них.

Усі дуже уважно слухали цю просту, всім зрозумілу мову свого «мудрого дядька», як інколи називали Сагайдачного. А московський посол дедалі більше дивувався і переймався до нього повагою.

І Мазепа був задоволений поясненням Сагайдачного. «Так, так»,— схвально хитнув він головою і, знову опустивши очі на грамоту, читав далі:

— «...государя і посіда-ача, війська запорозького кошовому отаману, кому нині відати належить, і усьому війську, що при ньому є, царської величності милостиве слово. В минулих роках, божим попущенням і диявольською поганою спокусою, бисть в Російським царстві смута і кровопролиття великеє і сотворися на Москві і у всій Московській державі пакість велія: безбожний і богоненависний баламут, виродок пекла і сатани онук, лиходій, і чорнокнижник, і розстрига Гриша Отреп'єв, ізвісивши гнюсний язик свій, зухвало назвався царевичем Дмитрієм, сином государя царя і великого князя Івана Васильовича всії Русії, і з поміччю польських і литовських людей в наш престольний град Москву вбіг і на превисочайший Російського царства престол, аки пес, скочив, а за ним інші розбійники та лиходії, прикриваючись царським ім'ям, на той превисочайший престол теж ускочили. А ви, військо запорозьке, через лихі баламутні спокуси тих псів, не відаючи їхнього лукавства, їм підлягли і на царське місце їм наскакувати з польськими й литовськими людьми невиданням своїм помагали і всяку негожість Московській державі чинили многожди. А нині Московська держава божою поміччю, від польських і литовських людей та від тих псів і самозванців вільна, а ми, наша царська пресвітла величність, волею божою і, бажанням, і молінням усієї російської землі, усіх станів людей, на превисочайший Російського царства престол законно вступили і про се вас, військо запорозьке, сповіщаємо. А ще вас, військо запорозьке, нашим, царської величності, словом наставляємо, аби ви, пам'ятаючи бога і душі свої, і нашу православну християнську віру і бачачи на нас, великому государеві, і, на всій нашій великій державі милость і над ворогами здолання й звитягу, від таких, що були в минулі літа, негожих справ відстали і знову кровопролиття в наших державах не вчиняли, тим душі своєї і тіла не збавляли, у всьому нам, великому государеві, чолом би били і з нами в любительстві й мирі жили, а ми, великий государ, по своєму царському милостивому праву вам дамо таке жалування, якого у вас і на думці нема. І щоб ти, кошовий отаман, кому нині відати належить, і все військо, що є при тобі, ніякими спокусами не спокушалися, а також і інших отаманів та

старшин, які ще не приєдналися до вас, з нашою царською величністю в союз і любительство наvertsали і нашу, великого государя, нашої царської величності, ласку їм обіцяли, коли вони будуть з вами, запорозьким військом, у згоді й проти ворогів стояти спільно. А служба ваша у нас, великого государя, нашої царської величності, ніколи забута не буде. Писано у держави нашої дворі, в царствуючому граді Москві, літа від створення світу 7122-е, місяця марта в 31 день».

Писар скінчив. Громада мовчала; ніхто не зважувався першим подати голос відносно того, що було зачитано; треба було обговорити цілою громадою, чи чорною радою, чи отаманням, або й усією черню та старшиною разом.

А тим часом посол виймав із в'юків привезені для війська царські подарунки й розкидав їх на розісланих кошмах, ніби навмисне дражнячи очі козаків яскравими барвами різних камок куфтерів, та камок кармазинів, крущатих і травних, камок адамашок, та оксамиту черленого кармазину, та оксамиту голубого, та оксамиту таусинного, та оксамитів ритних, та портищ золототканих, та отласців різних кольорів, та косяків зуфів анбурзьких...

А сукон на козацькі шапки! І сукна червоного, як вогонь, і сукна шарлату черленого, і сукна багряного, і сукна настрафілю, і сукна лядчини...

— У! Матері його сто копанок чортів, які ж гарні сукна!— мимоволі вигукнув хтось; море голосів заревло й наче затопило весь майдан.

III

Другого дня в Січі стояв незвичний гомін: відбувалися вибори нового кошового й разом з тим гетьмана для майбутнього морського походу. Останнього гетьмана й кошового, креатуру і прибічника поляків, який хотів вести козаків на допомогу полякам в їхній війні з Москвою, тоді як козаки прагнули «погуляти по морю» і «Царград мушкетним димом окурити», майже до смерті побили киями ці розлютовані діти його і втопили у Дніпрі.

Січ клекотіла. Чути було страшну лайку, вигуки, раз у раз брязкали шаблі,— це вже пішли в хід найсильніші докази — бійка навкулачки та на шаблях, рукопаш-

ний бій і погрози когось утопити, когось забити киями, як собаку, комусь кишки випустити...

Московські послы боялися виходити з куреня, у якому їх оселили, і здаля дивилися й слухали, що діялось на майдані. Майдан справді нагадував бурхливе море. Чути було, що військо розділилося на гурти і кожен гурт вигукував свого кандидата.

— Старого Нечая!— чулося з одного гурту.

— Небабу Хвилона!— ревів другий.— Небаба — козак добрий!

— До біса Небабу! Сто копанок йому чортів! Нечая!

— Небабу!

— Небабу! Небабу, сто копанок чортів! Небабу!

Небаба явно перемагав своїх суперників. Він стояв осторонь і, моргаючи сивим вусом, спокійно запалював гаспидську люльку.

А там уже билися: прибічники Нечая зчепилися з прибічниками Небаби і вже схрестили шаблі.

У цей час виступив забутий горланами Петро Конашевич-Сагайдачний. Худе обличчя його здавалось блідшим, ніж звичайно, хоч і було загоріле та обвітрене, а очі з-під навислих чорних з сивиною брів дивилися наче ще добріше.

— Вельможна громадо!— почувся раптом його могутній голос, що, здавалося, не вмщався в худому тілі.— Послухайте мене, старого собаку, братчики!

— Сагайдачний! Старий Сагайдак!— покрили його голос інші голоси.— Ану, що він скаже!

— Сагайдачний! Сагайдачний, браття! Послухаємо, що Сагайдак скаже!

— Він говорить, як горохом в очі сипле.

Ці вигуки й своєрідні похвали промовцеві, такі, як «горохом сипле» і подібні, подіяли на буйний натовп. Усім хотілося чути, як людина словами наче «горохом сипле»: це були діти — порошок, який спалахував від однієї іскри кременю і так само раптово згасав.

— Що, хлопці, ліпше: личаки московські чи чоботи-сап'янці турецькі?— раптом спантеличив їх запитанням Сагайдачний.

— Чоботи! Чоботи-сап'янці!— відповіли деякі.

Натовп посунувся ближче — так зацікавила усіх мова Сагайдачного.

— І мені здається,— чоботи,— підтвердив промовець.

— Та чоботи ж, батьку! Хай їм трясця, московським личакам!

— Добре, діти,— вів далі промовець,— чоботи так чоботи... А яка, братці, віра бусурманська?!

— Турецька ,батьку!— зраділи хлопці, що зрозуміли промовця.

— А неволя яка, дітки?— допитувався промовець.

— І неволя турецька!— закричало разом багато голосів.— Неволя турецька, розлука християнська. От так старий Сагайдак! Як в око вліпив!— раділи козаки.

— А хто, дітки, в турецькій неволі? — запитав знову Сагайдачний.

— Та козаки ж, батьку, та наші дівчата.

— Добре. А московської неволі нема?

— Та ще, либонь, не було такої.

— А чайки ми для чого поробили? В Москву плисти? Козаки навіть розреготалися,— такою дикою здалася їм ця думка — плисти в Москву, де й моря нема, а тільки ліс та личаки.

— Ні, батьку, чайки в нас на татарву та на турчина!

— І шаблі, і самопали?

Запальніші з козаків одразу ж поставили питання руба.

— Так нехай Сагайдачний і веде нас у море!— залунали голоси.

— Геть Небабу! Геть Нечая! Геть Мазепу! Нехай Сагайдак отаманує!

— Сагайдачного! Сагайдачного, братця, оберемо!.. Нехай він панує!

— Сагайдачному булаву! До булави треба голови, а в нього голова розумна, добра!

— Сагайдачного, братця, сто копанок чортів!— підтвердив і сам Небаба.— Нашо й кращого!

— Сагайдак! Сагайдак! Го-го-го!— заревів, ніби ошалівши, увесь майдан, і шапки, наче хмари зляканих птахів, злетіли в повітря.

Обрання Сагайдачного таким чином відбулося: підкидання вгору шапок було знаком, що цього вимагає народна воля — повороту для обранця вже не було.

Сагайдачний почав було кланятися, просити, щоб його звільнили, казав, що він уже старий, недобачає і булави в руках не вдержить... Йому одразу ж пригрозили смертю.

— У воду його, старого собаку, коли не бере булави!— залунали нетерплячі голоси.

— Киями його, мат-тері його хиря!

Хоч яка зваблива й принадна влада взагалі, та влада над козаками — це річ страшна, і ні для кого тягар влади не був таким тяжким, як для козацького батька кошового або для гетьмана. Вони справді могли сказати: «О, важка ти, булава гетьманська!» Вже саме обрання супроводилося такими подробицями, які могли налякати кожного, навіть коли він не з боязких. Вже коли кого козаки полюбили і обрали на отаманство — то підкоряйся, а то зараз же виявить себе народна воля — або киями заб'ють до смерті, або в Дніпрі втоплять. А прийняв булаву, покоровся — терпи особисті образи й різні козацькі вибрики та примхи: новообраного диктатора й сміттям обсипають з голови до ніг, і болотом обличчя йому мажуть, і б'ють то у вуха, то в потилицю, щоб він пам'ятав, що народ дав йому владу і що народ може і взяти її назад у недостойного. Але коли весь образливий процес обрання закінчено, кошовий ставав у повному розумінні диктатором, — козаки тремтіли перед ним. Він вів їх, куди хотів; йому підкорялися беззаперечно, але зате всяка невдача падала лише на його голову, — він за все відповідав. Через це рідко коли кошовий помирав своєю смертю.

Сагайдачний дуже добре знав цю страшну відповідальність влади, так само як і незмінність народної волі, і з відвагою та мужністю підняв голову.

— Нехай буде так, вельможна громадо, я приймаю військові клейноди: на те воля божа, — сказав він і вклонився на всі чотири боки.

Знову хмара шапок злетіла в повітря. Знявся шалений гук:

— На могилу нового батька! На могилу кошового!

— На козацький престол нового кошового! Нехай високо сидить над нами!

— Вози давайте! Землю на могилу копайте!

Московські послы, чуючи ці вигуки, ніяк не могли зрозуміти їх значення і здивовано Perezиралися: навіть що могила? Кому копати могилу? Хіба що старому кошовому? Так його нема вже — утопили в Дніпрі, як щеня...

Звідки й взялися вози, які притягли самі козаки, — от так диво! Вози опинилися в середині козацького кола. Козаки, поставивши їх по два в ряд, перекинули догори колесами.

— Нехай так догори ногами орду ставить!

— І турків!

— І ляхів догори пузом!

І козаки, повиймавши з піхов шаблі, почали копати ними землю, де хто стояв. Землю набирали в шапки, в приполи, несли до возів і кидали її на воза, ніби засипаючи покійника в ямі. Ця думка снувалась і в голові Сагайдачного, котрий з Мазепою і курінними отаманами стояв осторонь і задумливо дивився, як козаки засипали вози землею. Йому пригадалася кобзарська дума, що в ній жалісно співається, як козаки свого брата козака, вбитого татарами, постріляного-порубаного, в степу ховали, закривши йому очі голубою китайкою, як вони гострими шаблями суходіл копали і цю землю шапками та приполами носили і свого бідного товариша засипали...

Тяжко стало йому на серці. Перед його очима ніби враз промайнула картина його бурхливого козацького життя, яке усіма своїми кривавими сценами не могло витіснити з його душі далеких світлих спогадів дитинства — білу батьківську хату в Самборі, лагідні, ласкаві материні очі, високі, сірі з темною зеленню гори, біленьку церковку, де він своїм юним свіжим голосом підспівував дячкам на криласі, а потім уже молодим рибалтою¹ читав апостола... Згадав він чомусь і польського коронного гетьмана, гордого воеводу Жолкевського, тоді ще молодого панича, але і на той час вже гордого, пихатого... Згадалися і незабутні хвилини короткочасного щастя... А тепер він он у якій славі! Яку високу могилу для нього насипають! Та смерть уже за плечима.

А насип виростав вище й вище... Он уже козаки, сміючись, теревенячи, штовхаючись, насилу вилазять на нього, носячи землю шапками й приполами і насипаючи високу могилу...

— Вище, вище насипайте, хлопці!— гомоніли козаки.— Нехай буде така висока могила, щоб з вітром говорила.

— Сипте, сипте, панове, козацьку славу!

— Нехай росте козацька слава!

І Сагайдачному думалося, що це росте слава — його власна слава... Але як вона завжди пізно виростає! Здебільшого на могилі. Так і його, Сагайдачного, слава тільки тепер виростає із землі, коли вже він сам дивиться у землю... Ляже в землю — то вона ще виросте, по всьому світі луною піде...

¹ Дячком (польськ.).

Та ось могила готова — висока могила! Вища за всі могили, насипані попереднім гетьманом і кошовим... Козаки втоптують її ногами, витрушують останній порох з шапок і приполів, надівають шапки і сходять на майдан, стаючи знову в коло.

Писар звертається до новообраного і до курінних отаманів.

— Час, панове, новому кошовому на престолі сісти,— каже він, кланяючись старшині.

— Ідїть, батьку, закон брати,— звертається старшина до Сагайдачного.

Сагайдачний сходить на могилу й сідає на самому вершечку її. Високо сидить він! Далеко звідти видно нового кошового!

— Здоров був, новий батьку!— почувлися голоси з натовпу.— Дай тобі, боже, лебединого віку та журавлиного крику!

— Щоб тебе так було видно, як тепер, коли з ворогами битимемося!

Тим часом кухарі попідмітали долівку в куренях, повимітали сміття на майдан і склали його у величезний, плетений з лози кіш. Потім підняли коша на плечі і вивнесли на могилу, на те місце, де сидів Сагайдачний. Новообразний кошовий сидів, як ідол, задумливо споглядаючи, як Дніпро котить свої сині води до далекого моря.

Кухарі підняли кіш над головою нового кошового. Сагайдачний закрив очі...

— На щастя, на здоров'я, на нового батька!— гукнули кухарі й висипали усе сміття з коша на голову свого нового диктатора.— Дай тобі, боже, журавлиного крику та лебединого віку!

— На щастя, на здоров'я, на нового батька!— громом повторили козаки.

Тоді писар зійшов на могилу і вклонився обсіпаному сміттям кошовому.

— Як тепер тебе, пане отамане, обсіпали сміттям, так у всякій невдачі й удачі обсіплять тебе козаки, ніби бджоли матку!— сказав Мазепа урочисто.

Тоді на могилу гуртами полізли козаки й почали робити з новим батьком, що кому заманеться. Один мазав йому обличчя болотом, другий смикав за чуба...

— Щоб не гордував нашим братом козаком!— пояснював один.

— Щоб був добрий до голоти!— казав інший.

— Щоб отак бив татарву та ляхів, як я тебе б'ю!— заявляв третій і гатив по потилиці свого батька.

Нарешті Сагайдачний підвівся і, весь у поросі та болоті, напучуваний доброзичливими вигуками своїх діток, попрямував до свого приміщення.

За кілька хвилин він вийшов звідти переодягнений у чисте, вимитий і з булавою в руках. За ним винесли інші військові клейноди...

Козаки притихли, як спіймані на пустошах діти: тепер одного помаху руки нового батька досить було, щоб у першого-ліпшого козака злетіла з плечей голова...

Сагайдачний оголосив похід на море... Радість козаків була безмежна.

IV

Перед нами замок князів Острозьких, відомих в історії просвіти Русі своїм сприянням друкарській справі. Замок цей велично височить над гарною звивистою Горинню і панує не лише над усіма будівлями й церквами Острога, а й над усім пагористим краєм з його гарними гаями та дрімучим бором, що простягся на десятки верстов. Замокві башти впереміжку з високими тополями гордо пнуться до неба, а почорнілі покрівлі й зубчасті стіни з вузькими прорізами, вузькі, неправильно розташовані вікна, важкі масивні брами під баштами, чорні пащі гармат, що стирчать подекуди у стінних прорізах,— все це справді нагадує похмурий острог, в якому знемагають люди, очікуючи страти.

Але всередині цього похмурого дітища середніх віків було зовсім не те. Зовні — все грізне, похмуре і неприступне для ворога, яким міг бути в той привільний час перший-ліпший сусід; всередині — розкіш, блиск, грубе багатство, що одразу впадає у вічі, і така сама груба, безмежна привітність для дорогих гостей, які можливо нещодавно, були ворогами.

Особливо відомий був своєю гостинністю цей замок при батькові теперішнього його володаря — при князі Василі-Костянтині Острозькому, який помер вісім років тому майже сторічним дідом. Тут у похмурих, але яскраво освітлених залах або серед зелені замкового саду бенкетували і королі польські, і найзначніші магнати золотого віку цього блискучого лицарства; цілими місяцями гостювали й іноземці з усіх країн світу, і вищі духовні сановники Риму, і значні духовні особи Сходу; тут,

серед гостей, можна було бачити і князя Курбського, першого російського емігранта й ворога Грозного-царя, і велемовного польського Іоанна Златоуста, знаменитого езуїта Петра Скаргу; тут терлися серед вельможних гостей відомі в історії наших смутних часів ченці Варлаам і Мисаїл; майнула і загадкова постать молодого рудого ченця з бородавкою, який згодом виявився нібито московським царевичем Димитрієм.

Замок, оточений похмурими стінами з баштами, займав значну площу і являв собою ніби окреме місто з чудовим палацом, офіцинами і великою кількістю інших будівель для палацової шляхти, для музикантів, друкарів і цілої ватаги гайдуків, доїжджаючих, лакуз і різної двірської челяді. До головної замкової брами, прикрашеної масивним позолоченим гербом князів Острозьких, вела широка алея, обсаджена розкішними пірамідальними тополями. Княжий палац стояв на горі фасом до Горині, а від широкого ганку і критої з колонами галереї збігав з гори внутрішній палацовий сад, який прикрашали дорогі рослини місцевої і тропічної флори; в зелені біліли мармурові статуї прекрасної італійської роботи, граціозно виглядали гарні павільйони та альтанки. Чути було неугавний плескіт фонтанів, шум штучних водограїв, що спадали із сірих, порослих зеленню скель, нагромаджених руками покірних пеласгів¹ — хлопів...

Всередині палац сяяв пишною, гнітючою розкішшю. Гори золотого й срібного посуду, розставленого на обтягнутих малиновим оксамитом полицях у вигляді амфітеатру, дорога зброя на стінах, оленячі та турячі роги, шкури й опудала ведмедів, що стояли на задніх лапах і тримали передніми лапами масивні срібні канделябри, мальовничі зображення на стінах найкращих краєвидів у численних, розкиданих по всій Україні княжих майонтках, яскріючі золотом і сріблом мистецькі вироби карбувальників, дорогі, ніби всипані живими квітами килими; гайдуки і паходки, що сяяли й засліплювали золотом та срібною сухозліткою й ніби являли собою частину палацових прикрас і меблів — все це вражало око, пригнічувало пасивністю і грубим ефектом било по нервах, якщо тільки вони були в когось у той сангвінічний час...

¹ Пеласги, як свідчать античні автори, найдавніші корінні жителі Греції. Тут — варвари, хлопви.

У замку гості. Після розкішного обіду ксьонже Януш, володар цього чудового палацу, запросив своїх вельможних гостей на галерею подихати свіжим повітрям. На галереї поміж зеленню розставлено столи та столики, що так і вгинаються під батареями фляжок і замшілих пляшок, «старого венгржина», мушкетеля, мальвазій, ревул, алікантів та інших різноманітних вин і медів. Турячі роги на ніжках і масивні келихи спорожняються, *ad majorem dei Poloniaeque orgam*, в міру того, як наповнює їх услуговуюча вельможним гостям благородная шляхта... Хлопів тут нема, а все свій брат «уродзони» поляк, і тому панство може говорити одверто... Гайдуки і пахолки сидять тепер по офіцинах і теж бенкетують, наслідуючи панство й вихваляючись багатством та вельможністю своїх господарів... Рай, а не життя!..

Ясновельможний ксьонже Януш — показний літній чоловік: він уже при покійному крулі, його милості Стефані Баторії, був тямущим ксьонжентом, а *reveren-
dis-simus pater*¹ Скарга покладав на нього свої католицькі надії. В круто «закренцоних вонсах» князя Януша давно вже сріблиться сивина, майстерно прихована французькими та італійськими фарбами. Лиса голова князя красномовно говорить про те що цією головою більшежито й випито, аніж продумано. Під сірими безбарвними очима висять мішечки: можна було подумати, що це так під шкірою назбиралися мішечки сліз, не виплаканих протягом веселого, безтурботного життя... Та й коли їх було виплакувати! Короткі ніжки князя Януша якомсь неохоче носять на собі огрядне, вгодоване тіло свого володаря, яке звикло більше користуватися кінськими та хлопськими ногами, ніж своїми власними, створеними хіба що для мазура та розшаркування перед чарівними паннами. А шаркано багато, і мазура танцьовано, ох, як багато!

— А я хочу вас, панове, почастувати таким вином, якого, я певен, нема і в льохах його милості пана круля,— сказав Януш, багатозначно підкручуючи свій нафабрений вус і поглядаючи урочисто на присутніх.

Слова ці привернули загальну увагу: польські пани любили похвалитися рідкісними винами один перед одним, і це було ніби їхньою національною гордістю.

¹ Вельмишановний отець (лат.).

— Слово гонору, панове! Таке вино, таке!— І князь Януш, склавши пучкою свої пухлі пальці, злегка доторкнувся до них губами.

— А з яких, пане ксьонже?— спитав високий, білявий і сухорлявий гість з холодними сірими очима, що, здавалось, ніколи не усміхались, як не усміхались і його сухі губи.

— Старого венгржина, пане ксьонже,— відповів князь Януш, поволі переводячи очі на сухорлявого гостя і ніби теж питаючи: що ж далі?

Гість байдуже поглянув на нього холодними очима.

— А чи дуже старе? Старше за мене з паном?— спитав він.

Князь Януш ще вище задер свого вуса.

— Гм!— усміхнувся він.— Це вино, паньє ксьонже, бачило, як вічної пам'яті круль Владислав Третій Ягайлович коронувався угорською короною. Його милость круль Владислав надіслав тоді ж з Угорщини моему предкові, князю Острозькому, дванадцять дюжин цього божественного напою.

І князь Януш, підійшовши до столу, відкрив срібний ковпак у вигляді дзвона, під яким на такій самій срібній таці стояла замшіла пляшка. Декотрі з гостей підійшли до столу поглянути на старовину.

— Згадайте, панове, що ця нікчемна посудина з вологою, що в ній міститься, пережила і свого першого господаря, нещасного Владислава, який загинув під Варною, і славного Казимира, і Сигізмунда-Августа... Це нікчемне скло пережило династію Ягеллонів, але в ньому живе душа Ягеллонів... Вип'ємо ж, панове, за вічну пам'ять цієї славної династії, з якою Польща досягла нечуваної слави й могутності! Вип'ємо з цієї посудини, на якій я бачу прах наших славетних предків!

І князь Януш урочисто торкнувся шийки пляшки.

— Правда, пане ксьонже, я чую могильний запах,— тихо й сумно сказав один з гостей, юнак років двадцяти, із смуглявим обличчям південного типу і з розумними, задумливими очима,— ця пляшка пережила золотий вік Польщі, а її сестри переживуть нас.

— О, неодмінно переживуть!— безтурботно вигукнув князь Януш.— Я про решту пляшок і в своїй духівниці згадую. Заповідаю тому полякові, який сяде на московський престол і коронується шапкою Мономаха, випити одну пляшечку на згадку про мене.

Князь Януш подав знак одному з usługуючих шляхтичів, щоб той відкубрівав заповітну пляшку. Вертлявий шляхтич спритно брязнув острогами, підкреслюючи свою увагу й пошану до ясновельможного пана воеводи, і підскочив до пляшки з таким лицарським виглядом, наче це була дама, яку він запрошував на мазура. Він обережно взяв пляшку і, обгорнувши її серветкою, почав відкубрювати засмолену шийку: він, здавалось, священнодійствував.

Пляшку відкубровано. Дорогоцінну вологу налито в маленькі чарочки. Гості смакують двохсотрічну старовину, яка пережила і їхніх батьків, і славу Польщі.

— Аромат! Я відчуваю — тут сидить душа Ягеллонова! — у захваті каже один з гостей.

— *Divinum!*¹ — процідив крізь зуби пан біскуп.

Князь Януш явно тріумфував.

— У льоху мого батька є дещо старіше за це, панове! — сказав один з гостей, білявий юнак з голубими очима, ставлячи чарку на стіл.

— Що каже пан Томаш? — відгукнувся князь Януш, піднявши голову, як кінь, стиснутий острогами.

— Пан Томаш каже про реліквії свого батька-небіжчика пана Яна Замойського, — відказав пан біскуп, очевидно, милуючись кольором вина у своїй чарці.

— Реліквії небіжчика пана Яна? — здивувався хазяїн.

— Так, пане ксьонже, — ліниво відповів білявий юнак, — в льоху мого батька збереглася ще одна бочка меду із присланих нашому предкові її милостю королевою Ядвігою на згадку про об'єднання Литви з Польщею. Я з радістю почастию цим медом панів, якщо вони зроблять мені ласку — відвідають мене в моєму замку в Замості.

З усіх боків залунали гречності й похвали родам Замойських та Острозьких і їх славетним, недавно померлим представникам — панові Яну Замойському та князеві Василю-Костянтину.

— Нех бендзе Єзус похвальони! — закінчив пан біскуп, ставлячи порожню чарку на стіл.

— На віки віків! — відповів хазяїн.

— А чи не лишилося в кого-небудь з ясновельможних панів хоча б одної пляшечки з того вина, яким колись упився праотець наш, Ной-небіжчик? — озвався рап-

¹ Божественно (лат.).

том голос, якого досі не чути було.— Мню, же то є найстаріше вино...

Усі з подивом глянули на того, хто звернувся із цим запитанням. Ніхто одразу не зміркував, що відповісти. Князь Януш, здавалося, підморгнув і оком, і вусом у той бік, де сидів білявий юнак, який щойно хвалився давністю свого меду.

«В самісіньке око вліпив,— здавалося, говорив, лукаво підморгуючи, вус князя Януша.— Дивіться, який схизматик!»

V

Перш ніж продовжувати цю розповідь, не зайвим буде познайомитися з деякими із гостей, що завітали оце до князя Януша Острозького.

Гості усі визначні. Не один з них лишив слід в історії Польщі й південної Русі. Високий, сухий, русявий юнак з холодними сірими очима — це князь Ієремія Корибут-Вишневецький, один з найбагатших та найродовитіших вельмож південної Русі, володар незорих майонтоків та інших багатств по правій і лівій бік Дніпра; він пишався і старовинністю роду, і своїми значними зв'язками. Давно вже князь Ієремія ополячився, давно проїнявся звабливою культурою Заходу, але він терпить віру предків — православ'я, та не з переконання, не за велінням серця, а так собі, за звичкою, за панською традицією, та ще й тому, що мати його, Раїна, дочка молдавського господаря Могили, не любила голених ксьондзів, а з більшою охотою бесідувала про спасіння душі з волосатими та бородатими попами й ченцями грецької, хлопської, віри, схожими от хоч би на цього неоковирного й загорілого «шльонду», що заговорив про Ноя та його винні льохи...

Цей «шльонда» скидається чи то на ченця, чи то на попа, чи то на запорожця, хоча й без чуба,— такий на ньому чудернацький одяг і величезні чоботища з підковами. У жовтих очах його і на тонких губах постійно грає ніби глузлива чи недовірлива посмішка. Це — Мелетій Смотрицький, найученіший з усіх схизматиків і найлютіший ворог отців езуїтів. Він багато читав, багато чого навчився, багато писав, особливо проти унії. Політично-богословський памфлет його — «Вірші на відступників» — наробив багато галасу по всій південній

Русі та Польщі й спричинився до того, що у Мелетія з'явилось багато ворогів. Та він — цей нековирний «шльонда» — відчував свою силу: багато помандрувавши по Європі як учитель одного литовського панича сина вельможі, наслухавшись найученіших професорів кращих європейських університетів, цей схизматик борювався із своїми ворогами не як неук, а у всеозброєнні тодішньої вченості. Не раз він стинався на веселих диспутах у старого князя Острозького з відомим польським Демосфеном — Петром Скаргою — і завжди, за висловом старого князя, вибивав у нього або зуб, або ребро, хоча й сам іноді відступав з максимум підбитим оком. Тепер цей «шльонда» наробив знову галасу своїм памфлетом «Плач східної церкви», випустивши його в світ під псевдонімом Теофіла Ортолога, і княгиня Раїна, яка була в захваті від цього «Плачу...», запрошувала вчити й виховувати свого сінка Ієремію не вченого єзуїта, не витонченого патера, а саме цього нековирного «шльонду», як називав його жартома князь Ієремія.

Той із гостей князя Януша, якому здалося, що від пляшки з «старим венгржином» тхне могильним духом, юнак з чорними очима й південним типом обличчя, — це майже державний юнак, син колишнього молдавського господаря Могили, Петро Могила. Він учився в Парижі, в колегії, а після втрати батьком його, господарем Симеоном, престолу Молдавії та Валахії, юний господарич змушений був шукати притулку в Польщі й тепер перебував у війську цієї республіки, яка дала йому пристановище. Саме його двоюрідна сестра Раїна і була дружиною князя Михайла Вишневецького і прихильницею волосатого Ортолога.

Інший юнак, білявий і блідий, котрий похвалявся, що в успадкованих ним льохах є меди, які збереглися з часів королеви Ядвіги, і котрому було зауважено про винні льохи праотця Ноя, був Замойський, син славнозвісного Яна Замойського, найбагатший жених у всій Короні польській у Литві і південній Русі.

Нарешті, пан біскуп у дорогій фіолетовій сутані, чистенький, поголений, з білими пешеними руками й дорогими манжетами — це Юсафат Кунцевич, «новий апостол Литви», надія Риму й католицької Польщі і в той же час ворог нековирного та волосатого Мелетія Смотрицького.

Коли Мелетій спитав, чи не лишилося в кого-небудь з панів хоч однієї пляшки того вина, яким упився Ной,

Кунцевич скинув на нього свої ласкаві лисячі очі і, підвівши брови, ніби в пориві благочестя, сказав:

— А се панові Ортологу краще знати.

— Чому ж це, пане біскупе?— усміхнувся князь Януш.

— Тому, ясновельможний ксьонже, що ключі від льоху Ноя були в них.

— У кого, в них?

— У пана Хама, праотця схизматиків.

Злий жарт пана біскупа розсмішив панів.

— Слово гонору! Пан біскуп правду каже! Правда! Правда!— схвалили гості.

Мелетій мовчки усміхався. Всі на нього дивилися, очікуючи відповіді.

— А я ще більш скажу, панове,— відповів він на звернені до нього погляди,— ми, хами, випили усе старе вино своїх праотців і тепер п'ємо токмо горілку.

— Браво! Браво!— схвалив пан хазяїн.

— А я боюсь, панове,— сказав серйозно юний Могила,— як би вони, ці хами, випивши свою горілку, не надумали потім забратися і до ваших льохів. А на це схоже...

— Пан господарич помиляється,— втрутився пан біскуп,— хамам у вельможних панів не життя, а рай.

— О, не зичив би я панові біскупу такого раю!— палко відказав юний Могила.— Хіба ви забули, що пише вам, панам біскупам і всьому панству, Іоанн з Вишні? Хіба ж не ви, каже він, забираєте у бідних підданих з обори коні, воли, вівці, тягнете з них грошову данину, данину поту й праці, обдираєте їх до живого, мучите, утискуєте, женете літом і зимою в негоду на ком'яги¹ і шкуни², а самі, наче ідоли, сидите на одному місці, і якщо треба часом перенести цей труп на інше місце, то переносите його безжурно на колісках, так немов і з місця не рушаючи!

Молодий Могила, забувши, де він і з ким, говорив дедалі палкіше, наче з кафедри, звертаючись більше до пана біскупа. На смаглявих щоках його з'явився рум'янець, в голосі чути було переконання. Мелетій Смотрицький, уважно слухаючи, дивився на юнака із захватом, решта гостей — з подивом і зчудуванням. Лише князь Януш лукаво усміхався.

¹ Пороми, плоти.

² Ялики, човни.

— Риторика, пане Могило, чернеча риторика!— знизував плечима пан біскуп.— Хто ж з хлопського поту робить злоті, пане? Та вони б і смерділи...

Гості розсміялися.

— Не смійтеся, ясновельможні панове!— серйозно сказав Смотрицький.— Його милость господарич каже святу істину. Тільки не пани тут винні...

— А хто, пане Ортологу?— спитав хазяїн.

— Той, як кажуть, ясновельможний пане ксьонже, хто заліз в очерет та й шелестить.

— А хто в очереті?

— Папіжник, пане ксьонже... Недарма поспільство, аки бджоли, летять за пороги.

— Пан Мелетіуш каже правду, панове,— озвався князь Вишневецький, який мовчав до цієї хвилини, смакуючи залишки венгржина в чарці.— Сих лайдаків уже сила-силенна. Хлопи цілими ватагами йдуть на Запорожжя: там у них з'явився якийсь відважний ватажок, Конашевич-Сагайдачний, і хлопство дедалі сміливіше підводить голову.

— Пусте, пане ксьонже!— безпечно перервав князь Януш.— Варто тільки цьому бидлу роги обламати...

— Ну, пан ксьонже легко дивиться.

— Легко! Наливайко вже спробував мідного вола...

— Тепер не Наливайком пахне, пане ксьонже... Он при мені через Київ проїхали до цих галганів посли нового московського царя...

— Фе-фе-фе! Московського царя! Якого це, пане ксьонже? Що в личаках?

— А хоч би й в личаках?

— Ну, це пусте... Цариця Марина дасть їм нашого царя.

— А й справді, панове,— втрутився знову в розмову молодий Могила,— що чути про царицю Марину та про її царевича?

— Є звістка, що вони в Астрахані,— відповів князь Вишневецький.

— На своєму царстві, панове!— пояснив князь Януш.— І хто б міг подумати, що ця чорноока Маринця, яку я знав отакою,— і князь Януш підняв над столом свою пухку долоню не більш як на дві чверті,— і носив на таці, як букет квітів, хто б, панове, міг подумати, що ця маленька Мнішкова буде царицею московською і астраханською!

— Справді, була,— зітхнув молодий Могила.

— Як і ти, пане, міг бути господарем молдавським,— докинув молодий Замойський.

Князь Януш підморгнув услуговуючим шляхтичам, щоб знову наповнили келихи.

— Вип'ємо, панове, за здоров'я цариці Марини й царевича,— голосно сказав він і підвівся.

Деякі з гостей теж підвелися і, взявши келихи, підняли їх угору. Мелетій Смотрицький сидів нерухомо, ніби спостерігаючи за хмаркою, яка поволі пливла по блакитному небу.

— Нех жеє Марина, цариця московська!— проголосив князь Януш.

— Нех жеє цариця Марина! Нех жеє царевич! Нех жеє злата вольносьць!— залунали голоси.

— Слово гонору, панове!— вигукнув пан Будзило, кругленький панок, пікручуючи свої кругленькі вусики.— Я ще раз побуваю у Москві.

— А хіба пан знову схотів кошатини та мишатини?— лукаво посміхнувся своїми жовтими очима хитрий схизмат Мелетій.

— Ну ні, пане Ортологу, тепер буде не те... А проклятуший це був, панове, час, коли ми сиділи в Кремлі і нас виморювали звідти клятї москалі оті — Мінін та Пожарський, ох і часи були!— почав пан Будзило, входячи в свою роль.— Чи повірите, панове, коли ми все поїли, що там у нас було, ми почали красти в коней овес і самі його з'їдали, наче коні. Не стало вівса — коней поїли! Не стало коней — почали їсти траву, різне коріння, а згодом перш собак усіх переїли, потім котів...

— А не дряпали пана коти?— піддрочував хазяїн, підморгуючи гостям.

— Дряпали, пане ксьонже, та дарма! І котів не стало...

— Без котів вас-миші, певно, з'їли?— підморгнув хазяїн.

— Ні, пане ксьонже, ми їх самі поїли.

— І після того не нявчали по-котячому?

— Нявчали, та ще й як, пане ксьонже! Особливо, панове, довелося нявчати, як нічого не лишилося їсти; крім падла й мерців: них вже із землі викопували та їди.

— Без солі?

— Без солі, пане. А там почали їсти живих — один одного. Почали з піхоти...

— А пан не в піхоті служив?— допитувався князь Януш.

— Ні, пане ксьонже, я виріс на коні... От і почали їсти піхоту... Якось кинулися— нема цілої роти: всю роту пана Лісницького з'їли. Один піхотний поручник з'їв двох синів своїх, один гайдук з'їв сина, інший— стару матір. Офіцери поїли своїх денщиків та гайдуків, а то траплялося, що й гайдук з'їдав пана...

— Ах, він пся крив!— не витримав один панок.— Як же це хлоп посмів їсти пана?

— З'їв, пане, що поробиш! Ми вже так і остерігалися один одного— от-от кинеться хто-небудь і з'їсть... А потім, панове, ми таке правило встановили: родич може їсти родича, ніби спадщину, а товариш— товариша.... Не раз і судилися через це: траплялося, що хтось з'їдав свого родича, дядько племінника, а в того, що з'їли, був ближчий родич— батько; то присудили батькові за з'їденого в нього братом сина— з'їсти цього брата.

— І з'їв?

— З'їв, панове... А то ще інша така судова справа була у взводі пана Лісницького: гайдуки з'їли померлого в їхньому взводі гайдука, свого товариша. То родич з'їденого, гайдук з іншого взводу, подав своєму ротмістрові позов на той взвод, який з'їв його родича, доводячи, що він мав більше права з'їсти його як родича, а той взвод доводив, що він мав ближче право на померлого в їхньому взводі товариша: «Це,— кажуть,— наше щастя».

— Боже мій! Який жах!— тихо сплеснув руками молодий Могила.

— А дивний все-таки, панове, був цей нерозгаданий чоловік!— задумливо сказав пан біскуп.

— Хто?— спитав князь Януш.

— Та цей Дмитрій, що був царем московським, я весь час підозрівав щось у ньому.

— Та й мені він здавався не простим птахом.

— А ваша мосць, ксьонже, хіба знав його особисто?

— Аякже, пане біскупе: він спочатку в нашому дворі вештався з московськими ченцями, з греками, козаками та недоуками-рибальтами й спудеями... Адже в покійного батечка тут було просто вавілонське стовпотворіння. Хто тільки тут не бував!.. Я часто бачив його— отого царевича в підрясничку,— як він усе шептався про щось з оцим галганом, з Конашевичем-Сагайдачним,

що тепер, кажуть, отаманує в Запорозжжі. Сагайдачний теж вештався тут один час, коли вийшов з братської школи.

— Ваша князівська мосць каже, що Сагайдачний вчився у братській школі?

— Авжеж, тут, в Острозі, пане біскупе, але це було давно.

— Шкода... Його мосць князь Василь, ваш батечко, немало сприяв розведенню цієї сарани, того пшекленте-го схизматства.

— Але ж він, пане біскупе, щиро служив й інтересам святого отця.

— Ваша мосць каже правду. Тільки не треба було плодити цих Сагайдачних...

— І всіх цих, пане, Гриців,— додав молодий Замойський.

— А яку шкоду чинять вам ці Сагайдачні й Гриці, панове?— втрутився Мелетій Смотрицький.

— Багато шкоди... Вони сварять Річ Посполиту з Туреччиною.

— А чи не вони, пане, допомагали Речі Посполитій у її війні з Москвою? Та вони ж, пане, оці замурзані Гриці, і орють, і сіють, і жнуть для вас, і служать вам.

— На те вони хлопи, бидло панське...

— На те їх і пан бог створив, панове,— ствердили гості.

— Ха-ха-ха-ха!— зареготав раптом князь Януш.— Гляньте, панове! Ха-ха-ха!

І князь Януш, обхопивши гладкий живіт обома руками, зайшовся найщирішим сміхом.

Гості глянули в тому напрямку, куди дивився, сміючись, хазяїн. З палацової тераси, на якій серед розкішної зелені бавилися пани, видно було звивисту Горинь, що потопала в зелені, і далеке Загориння, і найближчу тополеву алею, яка вела до головної замкової брами. Цією алеєю, здіймаючи страшенну куряву, рухалось щось надзвичайно дивне: їхала невелика крита біда, в яку замість коней, здавалось, впряжені були люди, і дзеленчав подорожній дзвіночок.

— Ха-ха-ха!— не вгавав князь Януш.— Немов у Римі тріумфальна колісниця, запряжена полоненими царями.

— Справді, панове, він їде на хлопах,— ствердив пан Будзило.

— Та це патер Загайло,— пояснив пан біскуп,— він так карає непокірних схизматиків або тих, що перейшли у схизму... Він надзвичайно ревний служитель церкви, і святий отець знає його особисто.

Дивний поїзд тим часом наближався. Попереду їхав кінний жовнір з короговою в руках, на якій зображено було розп'яття. Слідом за жовніром їхав сам патер Загайло. Він сидів у легкій плетеній біді, наче в решеті або кошику, в яких возять дітей гуляти. Верх біди також був плетений, із сап'яною запоною.

Біду з патером тяг запряжений у неї шестерик хлопів. Це були майже все молоді парубки, лише один серед них з сивиною, худий та понурий. Запряжено їх було так, що попереду йшло двоє, як звичайно ходили в старовину коні цугом і на винос, а позаду, біля самої біди, четверо. За бідою їхав ще один кінний жовнір. До дишла прив'язаний був дзвіночок, який і калатав під час руху незвичайного поїзда.

Коли в'їжджали в палацовий двір, хлопи піддали рисі. Видно було, що молодь робила це умисне — просто бешкетувала; один закидав назад голову, вдаючи баского коня, другий перебирав ногами й іржав, третій, здавалося, хвищався...

— Гі-гі-гі!— іржав кремезний парубок, удаючи жеребця.

— Ой лишечко! Грицько задом б'є!— дурів другий парубок.

— Тримайте! Тримайте мене, пане, а то хвищатимуть,— кричав третій.

Патер, висунувшись із біди, хльоснув сплетеною з тонких ремінців нагайкою хлопів, що надто розпустувалися, і побожно звів очі до неба.

— Пеккаві, доміне! ¹ — пробурмотів він, ховаючи нагайку.

Біда хвацько підкотила до палацового ганку, на якому вже стояв хазяїн з декотрими із гостей.

Сухий і зморшкуватий патер, підтримуваний жовнірами, що позлазили з коней, вийшов із біди.

— Нех бендзе Христус Єзус похвальйони!— привітав він хазяїна й гостей.

— На віки віків!— відповів князь Януш з гостями.

Запряжені хлопи стояли біля ганку і з цікавістю дивилися на панів, як селянські діти дивляться на ведме-

¹ Грішні, господи! (Лат.).

дів. Пани теж дивилися на них з веселим самовдово-
ленням, як на чудову й кумедну вигадку патера Загай-
ла: ні тим, ні тим не було соромно, і тільки сивий хлоп
низько опустив своє похмуре, вкрите потом і курявою
обличчя...

— І це вольносьць, рувносьць, неподлеглосьць!— гірко
промовив ніби до себе молодий Могила і одвернувся.

Усі знову ввійшли до палацу.

VI

У той час, коли вельможні пани бавилися в палаці
князя Януша Острозького, розмовляючи про свої пан-
ські права, під горою, на виїзді з Острога, на подвір'ї
заможного острозького городянина Омелька, на прізви-
сько Дряпкиця, теж у холодку, під повіткою, сиділи хло-
пи й теж розмовляли про свої хлопські справи. Чимале
подвір'я було заставлене різним господарським реманен-
том: плуг з перекинутим догори лемешем і одним коле-
сом без обода, чумацькі вози з мальованими ярмами,
грубі, з суцільного в'яза, колеса, мазниці з дьогтем, ви-
ла й граблі, поставлені в ряд попід тином,— усе це стоя-
ло на задній частині подвір'я, де порпалися в соломі ку-
ри з курчатами, рохкала свиня з численним сімейством,
а півень, гордо виступаючи і поглядаючи то одним, то
другим оком на небо, застерігав раз у раз свою родину
особливим криком від шулік, що ширяли в небі. На пе-
редній половині подвір'я, ближче до хати, побіленої і
підмальованої біля вікон і призьби жовтою глиною, роз-
кинувся вишневий садочок, у якому яскріли пишні кві-
ти маку, горицвіт, васильки, нагідки, жовтий дрок і жов-
ті головаті соняшники. Праворуч від воріт розташувались
комори, повітки, стайні з колесом, настромленим на
жердину: на цьому колесі чорніє величезне гніздо бус-
ла, з якого виглядають довгоносі, з довгими шиями бус-
ленята, очікуючи матір, що походжає по той бік Горині
у високій прибережній траві. Під стріхи комор і з-під
стріх з писком снують ластівки й горобці, які спритно ха-
хапають усяку кузьку і комашню, що виграє на сонці, і
несуть своїм горлатим і ненажерливим дітям. А за ними,
ховаючись у зелені віниччя й калачиків, що подекуди ус-
телили двір, пильно стежить сірий з білими грудьми кіт,
якого можна було б прийняти і зовсім за мертвого, коли

б часом не блискали з-за зелені його фосфоричні очі та не ворушився кінчик зрадницького хвоста.

Осторонь від усього цього, в затінку, під повіткою, де сидів сам Омелько і з сім'єю і декотрими із сусідів. лежав, витягши передні лапи, друг дому — кудлатий Рябко, надзвичайно розумний пес, про якого Омелько не раз, бувало, казав гостям: «Такий розумний собака, такий розумний, тільки що «оченаша» не знає». Рябко, постукуючи своїм кудлатим у реп'яхах хвостом по землі, здавалось, уважно слухав, що говорилось під повіткою, і виявляв на своєму собачому обличчі жваву радість, коли Омелько розповідав про щось, як йому здавалося, веселе.

А старий Омелько, сивий, з сивими, підрізаними над верхньою губою вусами,— підрізаними для того, щоб вони, гаспидські вуса, йому, Омелькові-шевцеві, не заважали, брати в зуби дратву,— Омелько, сидячи під повіткою на маленькому триногому дзиглику і постукуючи шилом об чобіт і колодку, що лежали в нього на колінах, шив козацький чобіт і весело просторікував, допикаючи, очевидно, одному високому, з блідим, виснаженим обличчям парубкові, який сидів верхи на голоблі.

— І якого ж біса ви там друкуєте у вашій друкарні?— допитувався Омелько, просилаючи дратву в прокол, зроблений шилом.

— Та книжки, дядьку, друкуємо,— відповів, усміхаючись, парубок.

— Які там книжки?

— Усякі, дядьку.

— Ова! От сказав! Усякі! Книга — це не чобіт... От я так усякі чоботи шию — і козацькі, здоровенні, і дитячі, маленькі: все одно це буде чобіт. А книги, небоже, гай-гай! Буває книга добра, православна, буває і погана, католицька. Ось воно як.

— «Вертоград словесний» друкуємо...

— Ну, коли вертоград, то це що-небудь добре.

— Та ще «Лестницю духовную».

Трохи осторонь від цих співбесідників біля складеного з чотирьох цеглин маленького горна сидів молодий вусань. Він тримав над вогнем велику залізну ложку з дерев'яним держакон: це він розтоплював свинець у ложці для лиття куль. На колінах у вусаня лежала формочка для куль — щось схоже на обрубані ножиці, і тут же стояла миска з водою, в якій мали охолоджуватись кулі. Нагрівши залізну ложку й розтопивши свинець,

він, перехрестившись, почав наливати його у формочку. Вода у мисці хлюпнула — то куля впала у воду.

— Перша куля во ім'я отця!— урочисто промовив вусань.

— Амінь!— підтвердив Омелько, моргнувши вусом. Молодий парубок, котрий розповідав, які книги вони друкують в острозькій друкарні, підійшов до вусаня, щоб подивитись на лиття куль. Підійшов і зацікавився цим ділом Рябко і, помахуючи хвостом, почав обнюхувати миску.

— Друга куля во ім'я сина!— казав далі вусань.

— Ще амінь!— підтвердив Омелько.

— Третя куля во ім'я духа святого!

Вусань перебрав усіх відомих йому святих — і богородицю, і покрову окремо, і святую п'ятінку, і Миколу і Івана Головосіку, і святого Юрка — і усім їм відлив по кулі.

— А добрячі кулі?— спитав молодий парубок, вилловивши з води одну кулю й роздивляючись її.

— Добрячі, брате, такі добрячі, що в саме око битимуть,— усміхнувся вусань.

— Авжеж! І свинець добрячий!— усміхнувся й собі парубок.— Свинець учений, письменний.

— Як письменний?— здивувався Омелько, виймаючи з рота дратву.

— А таки письменний, дядьку,— загадково посміхався парубок,— цим свинцем польські книги друкували.

Парубок витяг з кишені кілька чорних смужок і показав їх на долоні старому Омелькові. То були друкарські літери. Молодий високий парубок, на ймення Хведько, був складачем у славнозвісній тоді друкарні князів Острозьких в Острозі,— в друкарні, видання якої, особливо церковні книги, ціняться тепер дуже дорого. Хлоп Хведько, що став складачем не по своїй волі, а за наказом старого князя, який брав з острозької школи у свою друкарню кожного, кого його ясновельможності забажалося взяти, не відчував ніякої схильності до друкарської справи. Сидіти або здебільшого стояти перед ящичками, з літерами в похмурій тюрмі, якою здавалась друкарня, з ранку до ночі цокати остогидлими літерами і водночас думати про зелений ліс, про поле, про волю, про козакування і внаслідок цього через неуважність хапати не ту літеру, яку треба, замість б у к и ставити к а к о, і замість к а к о — і жицю, і за це діставати ляпаса або вуходранку, а то й києм по спині від справ-

щика чи від пана ревізора — усього цього було цілком досить, щоб зненавидіти чортову друкарню. Хведько мріяв про Запорожжя, а тут набирай «Духовний вертоград» або «Лестницю до раю». Йому остогидли ці «вертогради» й «лестниці», але найбільш остогидли літери. І от він почав потихеньку тягати їх з друкарні й давати козакам на лиття куль. Але Хведько чинив у даному разі з розбором: він не чіпав своїх, слов'янських літер, якими друкувались церковнослов'янські книги,— Хведько несвідомо став прибічником кирилиці,— а тягав він прокляту латиницю та лядщину — шрифти латинський і польський — і віддавав їх на козацьку справу.

Таким чином, через дивний збіг ідей та обставин друкарня — знаряддя єзуїтської пропаганди в південній Русі — стала знаряддям цілком протилежної їй ідеї — знаряддям козацької незалежності: єзуїтська книга, надрукована в острозькій друкарні, побивала народність і віру України; а козацька куля, відлита з латинсько-польського шрифту тої самої друкарні, руйнувала не лише зведену єзуїтами будову окатоличення південноруського народу, але й саму державу, що дала притулок цим розбійникам церкви Христової.

— Що ж це таке? — дивувався старий Омелько, крутячи пальцями чорненьку бляшку.

— Та літера ж дядьку, — відказав Хведько.

— Яка мат-тері її — літера? Оце горобине очко?

— Ні, дядьку, не горобине очко, а літера о, он.

Несподівано загавкав Рябко і кинувся до воріт.

— Цуцу! Рябко! — почулося за воротами.

Собака радісно закрутив хвостом і гайнув у підворіття.

— Кого бог несе? — повернувся до воріт Омелько.

Глянула в тому ж напрямку і його старша онука й спаленіла: собачий нюх і дівоче серце вгадали, хто йшов...

Відчинилася хвіртка, і в двір зайшло двоє знайомих уже нам парубків — ті, що їх запряжено було в біду патера Загайла і один з них іржав, жеребцем, а другий попереджав патера, що буде хвицатись...

— Гі-гі-гі-гі! — раптом заіржав один із прибулих, кремезний гарний парубок з сірими веселими очима, і заіржав так добре, що навіть Рябко здивувався й хотів було загавкати, та схаменувся, збагнув, що той жартує, і ще швидше закрутив хвостом.

— Гі-гі-гі-гі!— знов заіржав веселий парубок.

— Тю на тебе! Що ти, з глузду з'їхав, чи що?— здивувався Омелько.

— Ні, дядьку, я оконячився,— відповів веселий парубок.

— А, мат-тері твоїй!.. Як це оконячився?

— Конем став, дядьку, от і іржу по-жереб'ячому.

— А я хвицаюсь; не підходьте до мене, задом вдаю,— сказав і другий парубок, смагливий хлопчина з чорними бровами, що зрослися на переніссі.

— Та тю на вас, гаспидські діти,— сердився Омелько.

Усі наблизились до прибулих і з подивом поглядали на них. Гарненька старша онука Омелькова крадькома поглядала на веселого парубка, і в очах її спалахувала ніжність. Стара Омельчиха, підперши щоку рукою, хитала старою головою і теж усміхалась, шепочучи:

— От дурні — молоді ще, веселі...

Парубки розказали, що з ними трапилось.

Вусатий козак насупився.

— Ось до чого дійшло,— тихо бурмотів він,— людей хрещених на коней обертають...

— За що ж се вас отак? — спитав він, помовчавши якийсь час.

— Та що в неділю до костьолю не пішли, а пішли до церкви.

Гарненька дівчина, знай, поглядала крадькома на Грицька, який безтурботно розповідав про те, що возив на собі ксьондза і що його, як коняку били нагайкою. Кілька разів загорілі щоки її спалахували рум'янцем — від сорому та обурення.

— А чи нема у вас, бабусенько, чого-небудь мокрого?— раптом звернувся Грицько до старої Омельчихи, Старенька лагідно усміхнулася.

— Мокрого, хлопче?

— Та мокренького, бабцю, коней напувати.

— То чого б тобі, хлопче. Сирівцю?

— Та сирівцю, чи що, аби мокреньке та холодненьке.

— Добре, хлопче... Ану, Одарю, біжи хуленько в льох наточи сирівцю,— звернулася старенька до онуки.

Поки ходили за сирівцем, усі перейшли в холодок, і Омелько знов узявся постукувати шилом то по чоботу, то по колодці.

— Невже й оцей чоботище буде возити поганців, мат-тері їх?— з образою в голосі запитав він.

— Буде, дядьку,— відповів, сміючись, Грицько.

Омелько подивився на нього докірливо, а вусатий за-
порожець сердито крекнув.

— Пани й ксьондзи кажуть, що нас на те бог ство-
рив, ми, бач, бидло, худоба,— вів далі Грицько.

У цей час Одаря, задихана й розчервоніла, підійшла
до нього і, подавши велику миску з пінистим сирівцем,
уклонила. Грицько, взявши обома руками миску, під-
моргнув.

— Ану, Юхиме,— глянув він на товариша,— пере-
хрестись за мене, а я за тебе вип'ю.

— А цур тобі!— відбувся жартом Юхим.— Коні без
хреста п'ють.

Тим часом запорожець дістав з кишені своїх ши-
роких штанів люлечку й кисет з тютюном, повагом на-
топтав люлечку, дістав кресало, мовчки викресав огню,
поклав тліючий трут у люльку, закрив її мідною, з про-
різами, покришечкою, що висіла в нього на ремінці ра-
зом з кривою голкою для чищення люльки, потягнув і
випустив з-під суворих вусів струмінь синього диму,
сплюнув набік і подивився своїми маленькими лукави-
ми очима на парубків.

— А хочете, хлопці, я вас навчу, як на панах та на
ксьондзах їздити?— повагом промовив він.

Усі глянули на нього — хто з посмішкою, хто здиво-
вано.

— Навчіть, дядьку,— усміхнувся Грицько,— ото б
поїздив на чортовому Загайлі!

Запорожець знову потягнув люлечку, випустив синій
димок і сплюнув.

— Гаразд, навчу... Тільки цього вчать у нас на За-
порожжі,— процідив він кризь зуби.

Парубки перезирнулись між собою. Гарненька Ода-
ря глянула на них і спустила додолу очі; рум'янець по-
мітно сходив з її жвавого, тепер ніби застиглого личка...
Запорожець знову пустив струмінь диму...

— Ходімо зі мною на Низ, у Великий Луг. Великий
Луг буде вам батьком, Січ — матір'ю, а я буду вашим
дядьком,— вів далі запорожець.

Парубки знову перезирнулись нерішуче... Омелько
мовчки, сердито стукав по чоботу...

— Добре, дядьку, ходімо,— сказав Грицько, трус-
нувши головою, і глянув на Одарю.

Дівчина стала бліда на личку, мов нежива...

Слова запорожця зробили своє діло.

Коли другого дня вранці патер Загайло наказав своїм гайдукам знову запрягати хлів у біду, щоб далі їхати по парафії, йому доповіли, що хлопці зникли — двоногі коні патера як у воду впали. До того ж маршалок князя Януша з великим збентеженням доповів його мосці, своєму ясновельможному панові, що вночі із стайні хтось викрав найулюбленіші скакові коні його милості князя, що і в місті сталося щось незвичайне, бо вночі з різних закладів князевих, в тому числі й з друкарні, зникло кілька хлопців. Ходили чутки, що причиною цьому був якийсь волоцюга, вусатий запорожець, що вештався в місті й підбивав хлопців тікати на Запорожжя, і що це був емісар завзятого козацького розбійника Конашевича-Сагайдачного, який потай вербував молодь у свої клятві ватаги.

Ця звістка розлютила князя Януша, і він наказав тут-таки, біля самого ганку свого палацу, розкласти «на коберці» і відшмагати канчуками кількох панків із своєї палацової шляхти, які ще досі не проспалися після вчорашньої гулянки, і в той же час звелів негайно відправити загоном міських козаків і жовнірів за зухвалими втікачами.

Ясновельможні гості князя Януша, які ночували у гостинного хазяїна, дізнавшись про те, що сталося, дуже сміялись з шановного патера Загайла, який потрапив у таке кумедне становище, — йому ні на кому було далі об'їжджати свою парафію.

— Що ж! — лукаво підморгував князю Вишневецькому Мелетій Смотрицький. — Сії на колесницях і сії на конях, а ми во ім'я господи...

— На паличці? — підказав князь, не усміхнувшись ні сухими губами, ні холодними очима.

— Пішечки — по-апостольському.

— Ну, в апостолів мозолів не було...

— Його мосць хоче сказати — подагри...

Тим часом втікачі були вже далеко. Вони — знайомий уже нам вусатий Запорожець Карпо, на прізвисько Колокузні, і два парубки, що возили Загайла, — Грицько і Юхим, — скориставшись тим, що підпила челядь князя Острозького послула, встигли захопити з його стайні по чудовому коню й на світанку виїхали з Острога. За містом до них приєднався четвертий това-

риш, і хоч був він піший, добрий запорожець не міг відмовити йому в допомозі за його послуги й посадив до себе за сідло. Четвертий товариш, що приєднався до них, був той самий худий і високий складач із друкарні, який постачав запорожця друкарськими літерами, з яких той виливав кулі.

Ранок був хмарний і прохолодний. Північний вітрець грався гривами коней, яких втікачі не дуже гнали, почасти бажаючи зберегти їхні сили, почасти й через те, що четвертий товариш заважав їм швидко їхати: доброму коневі давався взнаки зайвий тягар. Лишивши за собою ліс, втікачі виїхали у відкритий степ, що простягся аж до Запорозьких Вольностей, як називалися фактичні володіння запорожців, і переходив у володіння кримських татар, хоч справжньої границі в той час не існувало. Щоправда, степ цей не був ще пустелею, якою він став біля Чорного шляху і далі на південь: тут були ще й річки, й озера, й лісові хащі, але житла вже не видно було, бо досвідчений запорожець вибирав для свого походу шлях, де найменше можна було зустріти живу істоту, крім, звичайно, сайгаків, диких турів, кабанів і різноманітного птаства, починаючи від качок і чайок і кінчаючи орлами-білозірцями.

Невідома далина, що лягла перед нашими втікачами, вселяла якийсь забобонний страх, особливо новачкам здавалась чимсь незбагненим, неосяжним. Це була розкішно поетична пустеля, яка навівала на душу благоговіння, священний жах перед чимсь невідомим; але наші молоді втікачі, що далі Острога і ближчих сіл нічого не бачили, відчували одне в цій чудесній поезії незайманої природи — чи то страх, від якого волосся стає сторч, чи то приглушену тугу, що ятрить молоде серце. Адже вони покинули все близьке і знайоме задля далекого і незнамого! Куди веде їх ця безмежна пустеля? Чи не туди, де кінчається земля, впираючись у небо? Поглянуть вони на небо, а по небу біжать хмари, немов такі самі втікачі, як і вони, і теж тікають туди, в невідому далину, з півночі на південь. І вітер туди ж віє, і тирса шумить у цьому безмежному морі, схиляючись теж туди, до невідомого півдня. Шелестять край степового озерця й лози, нахиляючи свої гнучкі віти туди ж куди і їх несуть слухняні ноги коней. Он оддалік з'явилися сайгаки, зупинились, підняли свої гострі мордочки, дивляться сюди, нюхають повітря і, немов чимсь злякані, тікають теж туди, в невідому далину. Он пролітає

над степом, ширяючи в повітрі, білий ширококрилий лунь і теж щезає в далині. Он злетіла й закигикала чайка і, зробивши в повітрі кілька кіл, спустилася десь у високу траву. Попереду вискочив звідкілясь зайчик, сів на задні лапки, нашорошив довгі вуха й стрімголов чкурнув черезвисоку могилу, через яку вітер жене сухе перекотиполе,— і знову туди, в невідому далину...

А там, іще далі, щось чорніє по степу, щось никає, наче люди: то нахилиться, то підведеться; часом щось блисне на сонці, коли хмарка перебіжить через нього,— може, це блищать коси косарів, а може, це татари... Страшно стає... А запорожець мовчить, посмоктує свою люлечку: він звук до мовчання; цілими тижнями іноді доводиться запорожцеві самому блукати степом, полювати на сайгака чи тура, або стерегти татар, або ловити рибу у плавнях,— і він мовчить. Мовчать і молоді втікачі... А воно, оте чорне, що никає степом, все ближче й ближче. Страшно стає...

— То, дядьку, люди отам?— наважуються спитати мовчазного запорожця.

Запорожець глянув, пустив з-під вусів димок — і знову мовчить.

— Може, татари, дядьку?— нове запитання.

— Дрохви,— вилітає коротка відповідь з-під вусів разом із димом.

І знову западає мовчанка, така сама глуха, як оцей мовчазний степ. Та й говорити нікому неохота. Кожен думає, і кожному думається своє, минуле, ще зовсім недавнє, але таке вже далеке.

Сонце перейшло вже за полудень; усі хмари попливли до крайнеба; ставало душно, і коні, видно, втомилися, та й напувати їх давно вже пора.

Саме в цей час оддалік показалися кущі терну й верболозу. Блиснула на сонці смуга води — то була річка. Побачивши воду, коні радісно заіржали.

— Ага! Пити захотіли... Добре... Повертайте, хлопці, до води; і коней понапуваємо та попасемо, й самі відпочинемо,— наказав запорожець.

— І в мене в горлі пересохло,— сказав Грицько.

Повернули до річки. Вона тихо й спокійно плинула серед положистих берегів, порослих подекуди високим очеретом. На березі меланхолійно походжали чаплі; побачивши вершників, вони злякано замахали крилами й полетіли геть. Дикі качки випурхнули з очерету і з кряканням подалися за чаплями.

Втікачі злізли з коней, спутали їх і пустили на траву, яка здавалась напрочуд розкішною, соковитою та м'якою. Запасливий запорожець дістав із своїх саков хліба, в'яленої тарані, огірків і добрячий боклажок оковитої: все це йому понакладала в сакви стара Омельчиха, синок якої, Одароччин батько, теж козакував десь, і вона без сліз не могла бачити запорожця. Сіли кружка на траві. Запорожець дістав із саков маленький срібний корячок, який між іншим добром він знайшов колись у торбинці заарканеного татарина.

— Добрячий корячок,— сказав він, милуючись чаркою,— вартий татарської голови.

— І він налив з боклажка живлющої рідини.

— Відступися, козацька душе, обіллю!— сказав він, хрестячись, і перехилив корячок під богатирські вуса, навіть не кркнувши.

Він налив знову і подав Грицькові.

— Ану, хлопче, встроми в душу оцього списа.

Грицько перехрестився, випив і кркнув.

— А щоб її! Наче ката в горлянку посадив,— замотав головою Грицько.

— Нічого, хлопче, твоя душа не миша, кіт її не задавить,— втішав його запорожець.

Випили й інші двоє парубків, і в усіх на душі наче полегшало.

Заходилися коло огірків і тарані. Тут, біля води, степ не був таким мертвим та мовчазним, яким він здавався кілька годин тому. Деркачі завзято диркали в траві; то там, то тут хававкали й підпадьомкали перепелиці, чайки перекликалися за річкою, а в очереті десь гув приглушено бугай. Розспівалося в тернах та по лозах дрібне птаство, дзижчала й тріскотіла всіляка жива дрібнота — різноманітна комашня.

— А далеко ще, дядьку, до Січі?— спитав смагливий Юхим, смокчучи голову тарані.

Запорожець глянув на нього лукавими очима й глузливо моргнув вусом.

— Ні, вже близько,— кинув він ліниво,— рукою подати.

— А як таки буде?

— Та тижнів два ходу буде.

Товариші його засміялися. Юхим здогадався, що це з нього, й сам зареготав.

— Ото піймав облизня, дурний!— похвалив він сам себе.

Коні забрели у воду і, вгамувавши спрагу, задоволено форкали.

Грицько, кінчивши трапезу й помолившись на схід сонця, теж підійшов до води, приліг на берег грудьми, припав ротом до річки й почав пити лежачи.

— Не пий так, хлопче,— татари спіймають,— зупинив його запорожець.

— А як же, дядьку?— спитав Грицько, повертаючи голову.

— Пий пригорщею, по-козацькому.

Незабаром усі скінчили трапезу, помолились, напилися води з річки, прибрали харчі, зв'язали коней поводками й пустили на одному аркані.

— Тепер одпочинемо,— наказав запорожець.

Молодь, полягавши долілиць і уткнувши носи в шапки, одразу ж захропла: далася взнаки проведена без сну ніч.

Не спав лише запорожець. Розкинувшись горілиць і дивлячись в бездонну синяву неба, він посмоктував свою люлечку й думав, про що може думати лише запорожець... Далека біленька хатка за Сулою, вся в зелені... Зелені верби коло ставка... Під вербами сидить дівчина; низько схиливши голову й тихо співаючи, вона щось шие... На тім боці, за Сулою, під темним лісом козак траву косить і часто поглядає туди, де шумлять верби над чорнявою, низько схиленою голівкою з волошками у волоссі... Потім на цій чорнявій голівці, над блідим як стіна обличчям, золотий вінець, співають «Ісаїє, ликуй...» А молодий козак, що косив траву за Сулою, дивиться здаля, з натовпу, на це бліде під вінцем обличчя, і здається йому, що в нього серце вирізують — вирізують і співають «Ісаїє, ликуй...». А там Запорожжя — не чути ні жіночого голосу, ні «Ісаїя», не видно любого блідого личка — самі похмурі вусаті обличчя товариства... Дніпро голубий, ще голубіше море, і голубе та безкрає небо... Козлов-місто, Кафа, Синоп, Трапезонт — галери, невольники.

Усе це в півсонній дрімоті привиджується запорожцеві. А люлечка вже хрипить, згасла — сон очі склепляє...

Раптом десь почулось немов далеке собаче гавкання...

Запорожець розплющив очі; гавкання повторилося, спочатку ніби з одного боку, потім з другого... Запорожець звівся на лікті, дослухається,— нічого не чути... Він тихо став спочатку на коліна, озирнувся навколо,—

нічого не видно... Знову вітром донесло звідкілясь собаче гавкання... Запорожець став на ноги — голий неозорий степ та де-не-де могили... Через одну з могил майнули темні цятки — то сайгаки... Недарма це — їх налякав хтось...

На березі, де відпочивали втікачі, росла верба. Запорожець, чіпляючись за гілки, виліз на самий верх дерева й поглянув кругом на степ. Те, що він побачив, змусило розширитися його маленькі зіниці...

Він швидко зліз з дерева і почав розтошхувати товаришів, що солодко спали.

— Хлопці, вставайте мерщій... За нами погоня...

— Що? Що, дядьку? Пан?.. Загайло?..

— Вставайте, стонадцять вам чортів! За нами гони!

— Гони? Ой лишечко? Що нам робити?

— На коней, зараз, дядечку!

— Е! Пізно на коней... треба у воду.

— Як у воду, дядьку? Ото біда!

— У воду! Топитись — стонадцять кіп чортів!

— Ой матінко! Ми, може, ще втечемо...

Собачий гавкіт чути було тепер зовсім виразно. Молоді втікачі, пойняті жахом, дивилися один на одного знетямленими очима: вони пізнали здаля голоси гончаків князя Острозького — від них не втекти.

Запорожець тим часом кинувся до сухого торішнього очерету, що стирчав біля води поміж зеленню молодого, дістав ножа, зрізав чотири найгрубіші очеретини, обрізав похапцем, продув їх так, що повітря проходило вільно, і повернувся до товаришів, які розгублено тупцяли на одному місці.

— Ось візьміть по очеретині...

— Нащо, дядьку?

— Стонадцять кіп чортів! Слухайте: візьміть по очеретині в рота та й сховайтесь у воду проміж осокою або між очеретом — так з головою і ховайтесь, щоб голови не видно було з берега.. Хоч і день просидіти можна під водою. Ми так від татарви ховаємось...

Молоді втікачі жадібно вхопили по очеретині й тремтячими руками почали сунути їх у рот і дути. Потопаючі хапалися за соломинки...

— Та глядіть, щоб один кінець очеретини був у роті, а другий над водою, а не у воді, а то вода в рот поллється, тоді — стонадцять кіп — усе пропало.

Погоня наближалась. Чути було голоси людей, кінський тупіт і веселе гавкання собак. Заіржали коні вті-

качів — пізнали, що свої близько; їм відповідали іржанням звідти.

Запорожець щось згадав: він кинувся до тернового куша, відломив кілька гострих колючок, метнувся до спутаних коней, швидко розпутав їх, одв'язав від аркана, і, встромивши під пітник кожному що кілька колючих голок, вдарив нагайкою. Коні, почувши гострий біль від тернових колючок, як скажені, помчали в степ.

Погоня була близько.

— Лізь у воду, стонадцять кіп!

Втікачі кинулися до води, тримаючи в роті очеретинки і хрестячись.

— В очерет! Бредить в очерет!— наказав запорожець, тягнучи за собою у воду все своє майно.

Втікачі занурились у воду. Видно було, як на поверхні збуреної річки рухалися й тремтіли очеретинки, вискакували з води бульбашки; потім усе заспокоїлося. Тільки знаючи, де кожен з утікачів занурився у воду, можна було після довгого спостереження помітити, як поміж зеленим очеретом тремтіли й ніби рухались сухі очеретинки, що стирчали з води.

Останнім ввійшов у воду запорожець, озирнувся навколо, чхнув, згадав «стонадцять кіп чортів» і зник під водою.

— А, псявяра! Рибу й огірки їли — ось і сліди...

Погоня підскакала до самої води. Собаки, обнюхуючи землю й риб'ячу луску з кістками, гавкали, аж скавучали. Вони відчували, що здобич тут, але не бачили її.

— Піль! Піль! Шукай, Ментор, шукай!— нацьковували собак.

— Вони тут,— лови їх, псю крев, лови, Огар!

Собаки кинулися в очерет, у кущі, лізли в воду, гавкали на вербу. Ментор, чуючи здобич і вгадуючи навіть, де вона, крутився по воді, захлинався, пирхав. Але він не вмів пірнати.

Деякі собаки перепливали через річку, обнюхували протилежний берег, але, відчувши, що сліди там зникали, поверталися назад.

— Вони тут — їм нікуди було втекти.

— Кляті хами у воді сидять: вони це вміють робити.

— Що з хамами станеться! Вони, як хохуля, і в воді можуть жити.

— А чи не поскакали вони, пане, на конях? Я бачив, як вони помчали в степ.

— То самі коні, без людей: я сам бачив.

— Все ж треба, пане, спіймати княжих коней: його мосць князь дуже дорожить ними.

— Знаю! Хіба ж так відшмагав за них нашого брата шляхтича!

— Коней і пан Сондач із своїми жовнірами піймає.

Коли б переслідувачі наших втікачів уважніше дивилися на воду, вони б побачили, як в одному місці тремтіла й ходором ходила по воді суха очеретинка, що стояла сторчма, як вона нахилилася, знову ставала, як виходили з води бульбашки... Вони побачили б, як очеретинка вискочила з води, покружляла на місці й тихо-тихо попливла вниз.

— Ні, це чорти, а не люди,— справді, у воду впали!

— Та вони, пане, потонули, напевно.

— Не можна ж не захлинутися: стільки часу під водою!

— Цих клятих схизматиків ні вогонь, ні вода не бере!

— А! Он одного коня спіймали — ведут...

— Як він хвицється!.. Наче скажений, далібуг, скажений...

В цей час у воді, на тому місці, де недавно вискочила суха очеретинка, щось заборсалось, заплескало водою... Показалася рука, голова... Собаки загавкали й кинулися у воду.

— Бачив пан? Там щось із води показалося...

— Рука... голова... волосся...

— Де пан бачив?

— Он там, де Огар шукає.

Але там знову нічого не було видно: руки й волосся зникли під водою... Собака крутився на тому місці й скавучав.

— Треба, пане, пошукати там.

— Роздягнися, Яцеку, поштрикай там шаблею.

Один жовнір роздягнувся і побрів у воду, тримаючи поперед себе шаблю. Раптом він спіткнувся об щось і злякано кинувся назад.

— Єзус-Марія, там щось лежить м'яке...

— Ну, тягни, з води — побачимо.

— Як же, пане?... Воно... може, воно...

— Тягни, собачий сину, бо палашем нагодую!

Яцек, бурмочучи молитву, побрів знову, нахилився, намацав щось і потяг. Хутко з води показалася холоша синіх штанів, чобіт...

— Тягни, Яцеку, тягни!

Показалися руки, бліде обличчя із заплющеними очима... Це був Хведір Безрідний. Собаки обнюхували його й вили.

Усі наблизилися до утопленика, що лежав на березі головою до води, розкинувши руки.

— А! Це друкар з княжої друкарні... Потонув, бідний хам...

— Не втікай... Туди схизматикові й дорога...

VIII

Упевнившись, що схизматики потонули, чим самі себе належно покарали, і кинувши тіло Хведора Безрідного на потраву звірині й птахам, загін міських козаків на чолі з легковірними панками рушив у інший бік розшукувати втікачів, а головне, щоб упіймати панських коней, за яких так перепало благородним спинам палацової шляхти.

Коли загін зник з очей, очерет в одному місці заворушився, і з води показався спочатку червоний, весь намоклий верх козацької шапки, а потім і вусате обличчя запорожця. Січовик, озирнувшись навколо і не побачивши своїх переслідувачів, характерно свиснув, висловлюючи тим свистом і подив, і презирство:

— Фю-фю-фю! Втекли, крутивуси!..

Побачивши на березі бідного друкаря, він швидко виліз із води, тягнучи за собою мокрі важкі сакви й довге ратище списа.

— Хлопці! Хлопці! Годи вам воду пити!— гукнув він товаришів.

У різних місцях з'явилися з води голови — обличчя бліді, посинілі.

Запорожець кинувся до друкаря і, підвівши його з землі, почав сильно трусити.

— Захлинувся хлопець, та, може очутиться...

І Грицько, і Юхим вийшли з води. Вони тремтіли всім тілом.

— Потонув?— питали вони боязко.— Як він сюди потрапив?

— Годі розпитувати! Беріть за ноги — потрусимо його!

Друкаря почали трусити. Мало-помалу посиніле обличчя почало набирати живішого кольору.

— Трусіть, гарненько трусіть! Він трохи теплий.

Незабаром з утопленого ринула вода ротом і носом...

— Годі! Оживає.

Його поклали на траву. Нещасний розплющив очі.

— Холодно!— було його першим словом.

— Добре! Зараз буде тепло.

Запорожець метнувся до саков, дістав звідти боклажок з горілкою і срібний корячок.

— Оковитонько! Матінко рідна! Визволяй!

Він налив корячок і, ставши навколішки, підніс його друкарєві.

— Посадіть його, хлопці, підведіть!

Друкаря підвели трохи. Зуби в нього цокотіли, як у пропасниці. Запорожець приставив корячок до його посинілих губів.

— Пий, хлопче, пий одним духом до дна.

Друкар насилу випив, закашлявся. Обличчя його стало оживати, щоки порожевіли.

— Добре, друкарю, зараз встанеш!— заспокоював його запорожець.

Він налив собі й перекинув під мокрі вуса. Налив товаришам, і ті випили.

— Добре! Вип'ємо, браття, по другій! Встромимо списа в душу!

«Встромили» ще по разу — і всі ожили. Друкар сидів на траві і позирав навколо посоловілими очима: він, очевидно, не пам'ятав нічого, що з ним сталося.

— Як це ти, друкарю, виліз із води?— спитав запорожець.

— Не знаю,— одказав той, похитуючи головою.

— Напевне, води обпився,— зауважив Грицько,— і я, матері їй лихо, багато пив і мало не луснув... Ще спасибі, що тарані добре наївся, то й у воді пити хотілося.

— А мене чортів рак за вухо вщипнув, я мало не крикнув,— докинув Юхим.

Запорожець за звичкою поліз було в кишеню, витяг звідти кисета й люльку, щоб після довгого сидіння під водою і після двох чарок горілки затягтися, та, побачивши, що й з кисета вода тече, і в люльці вода, і трут мокрий, і сам він увесь мокрий, як миша, так і ухопився за чуба.

— А стонадцять кіп чортів з горохом! О, щоб вас, чортових крутивусів, чорти редькою по п'ятницях били!

Щоб ваші матері їжаків родили проти шерсті! Щоб вам подавитися дохлим мерзлим собакою, щоб він у вас в поганому пузі млів і тлів!

Вилаявшись вволю і розваживши цим хоч трошки козацьку душу, він одразу ж зірвав кілька широких листків лопуха, розклав їх на сонці, висипав на них підмочений тютюн, накинув на сухий сучок ліщини клапоть мокрого трута, потім почепив на кущі мокру шапку, зняв чоботи, штани, сорочку, все це порозвішував на сонці й лишився таким, яким піп, отець Данило, вийняв його колись з купелі.

— Роздягайтеся, хлопці!— скомандував він.— Тепер і так тепло.

Товариші й собі пороздягались. Друкар після горілки зовсім оклигав.

Із саков витягли намоклий хліб, в'ялену, теж намоклу, рибу і почали все це сушити на сонці, що не лінувалося виконувати покладені на нього козаками обов'язки: воно пекло так, як тільки здатне пекти в степах південної Русі.

Молоді втікачі, рятуючись від спеки та щоб швидше перебути час, почали купатись у тій самій річці, в якій вони нещодавно ховались від погоні. Тепер, навчені недавнім досвідом, вони вигадали дуже корисну для їхньої мети гру, яку й назвали очеретянкою. Гра полягала в тому, що, вирізавши собі знову такі очеретинки, з допомогою яких їм пощастило врятуватись від переслідувачів, вони по жеребку ховались у воді, той, кому припадало ховатися, брав очеретинку в рот і пірнав з нею у воду, а товариші повинні були стежити за ним на поверхні річки й додивлятися, де з'явиться з-під води кінчик очеретинки.

Сонце тим часом робило своє діло. Розвішаний одяг втікачів воно вже майже висушило, тютюн теж підсох добре, трут займався, і запорожець, чепурно одягнувшись, розпустивши свої широкі, як запорозька воля, штани й запаливши люльку, здавався цілком щасливим.

— Нумо, хлопці, тепер у дорогу!— сказав він, поглядаючи на сонце.— Сонечко ще високо, до вечора чимало степу пройдемо, а ввечері одпочинемо годину-другу та й знову у дорогу на всю ніч.

Одійшовши трохи від місця стоянки, запорожець зішшов на найближчу могилу, обдивився степ своїми зіркими звичними очима на кілька верст навкруги і, впев-

нівшись, що степ вільний від польських розвідників, звелів рушати далі.

Степ наче завмер і здавався ще безмежнішим і ди- кішим. Вони перетнули славнозвісний Чорний шлях, яким не зважувалися йти, бо остерігалися зустрітись з польськими гінцями, які часто їздили до Криму, або з купецькими караванами, котрі конвоювала озброєна сторожа. Наші втікачі йшли по павий бік Чорного шляху, місцями, очевидно, дуже добре знайомими запо- рожцеві.

— От якби коні в нас не повтікали, добре було б!— жалкував Грицько, несучи сакви з боклажком.

— Еге! Коли б коні, то й Хома з Яремою вміли б їздити!— процідив крізь зуби запорожець, посмоктуючи люлечку.

— А що, спіймали їх ляхи?— зацікавився Юхим.

— Еге! Ловила баба воду решетом,— відказав запо- рожець,— Я їм такого терну дав, що вони, мабуть, і те- пер літають по степу, коли не дали дуба.

Надвечір втікачі зупинилися в невеличкій балці, не- далеко від Чорного шляху, де, як це відомо було запо- рожцеві, можна було знайти криницю з холодною дже- рельною водою. Вони попоїли, напилися холодної води й полягали спати тут-таки в балці, у густій траві, де їх нелегко було знайти.

Встали вони, як зійшов місяць, і знову рушили в до- рогу.

Ніч була надзвичайно гарна. Місяць уповні, підняв- шись високо, здавалося, стояв, зачарований чудовою картиною ночі. Він був майже зовсім білий, якоїсь сріб- но-молочної барви, і цим сріблом обливав безмежний степ, який здавався чимось казковим, сповненим таєм- ничих чарів і видінь. Грицькові таки здавалося, що от-от він побачить, як облита сріблом з цього великого сріб- ного вікна в небі баба Вівдя, на весь Острог відома відьма, в самій сорочці, розхристана, з розпущеною ко- сою, пролетить на мітлі над цим чарівним степом, а за нею на ослоні промчить коваль Шкандибенко, якого вона причарувала... Глянув на місяць, і йому здавалося, що він насправді бачить, як там брат брата вилами ко- ле, і йому захотілося крикнути на весь таємничий степ: «Не коли, чоловіче,— гріх!..» То йому здавалося, що ось- ось у це вікно на небі хтось вигляне на землю, на цей тихий, посріблений білим промінням степ, і закричить: «Куди ви, хлопці, йдете?..» То здавалося, що в о н о за-

кричить іззаду, де-небудь за спиною, і Грицько оглядався назад, і там здавалося все ще більш таємничим і безмовним... Причувалось, ніби трава шепочеться й тирса лепече дитячими голосами: «Не топчіть мене, хлопці, бо мене ще ніхто не топтав...» Десь сюрчали нічні польові цвіркуни, ніби когось застерігаючи: «Го-го-го-го! Он хтось іде степом — стережіться, не показуйтеся...» У шелесті трави під ногами чулося щось таємниче: чи то русалка косу чеше при місяці й тихо сміється, чи то під землею хтось тихо плаче... Саме ця німа тиша ночі й степу і сповнювала все навкруги таємничими звуками й привидами: разом з місячним промінням, здавалося, сипалось на степ щось живе, рухливе, але невловиме, — і від того волосся на голові ставало сторч.

«Гі-гі-гі-гі!», — закричало раптом у степу щось страшне, і Грицько так і присів від стаху та несподіванки.

— Ох, лишечко! Що се таке?

— Господи! Покрово пресвята! Покрий нас!

«Гі-гі-гі-гі!» — повторилося іржання; і тінь, оббігши півколо степом, зупинилася перед здивованими подорожніми.

— Косю, косю, тпруськи, йди сюди, дурний! — лагідно заговорив запорожець, підходячи до тіні.

— Та се кінь, хлопці! От налякав! — схаменулися молоді втікачі.

Це справді був кінь, один з тих коней князя Острозького, на якому їхали втікачі вдень. Благородна тварина стояла, освітлена місяцем, нашорошивши вуха...

— Косю, косю, дурний! — кликав його запорожець, підходячи все ближче й ближче.

Але кінь форкнув, повернувся, хвицнув і стрілою помчав у степ... Не на такого, мовляв, наскочили...

— Не чортова ж коняка! — пробурчав запорожець. — Стонадцять кіп. От ушкварив!

Коли сонце вже піднялося над обрієм, вирішили трохи відпочити.

— Отепер буде козацька ніч, — пояснив запорожець.

Провівши цілу ніч в дорозі, втікачі справді потребували відпочинку, і цей відпочинок їм вигідніше було дозволити собі вдень, ніж уночі: вночі вони безпечніше могли йти далі, до того ж уночі не так жарко, як у полудень під гарячим сонцем.

Цього разу вони розташувались у верхів'ї невеличкої річки, що впадала в Буг, де можна було знайти і затінок, і воду, й проспали спокійно майже до полудня.

Тільки пробудження їхне, як і напередодні, було трагічним.

Раніше за всіх прокинувся друкар. І раптом його вразило якесь глухе, хрипке, але могутнє ревіння, що нагадувало ревіння розлюченого бугая. Боячись якої-небудь небезпечної несподіванки, Безрідний кинувся будити своїх товаришів.

— Ти що, друкарю?— спитав, покvapно схоплюючись на ноги, запорожець.— Чи не ляхи там або татари?

— Ні дядьку, а щось реве.

Ревіння повторилося, і зовсім близько: тварина, без сумніву, йшла сюди.

— Се тур,— сказав запорожець, тривожно оглядаючись,— треба сховатися, сей чорт гірш за ляха чи тарина.

Дійсно, звір не забарився з'явитися. Це було справжнє страховисько, хоч воно й нагадувало собою звичайного українського вола чи бугая. Велетенська голова з широким лобом, на якому настовбурчився в обидва боки величезний розкошланий чуб весь у реп'яхах і терні; півколом вигнуті роги — рожища такої величини й товщини, що в них дійсно, як розповідається в билинах богатирського циклу, могло ввійти до «чаре зелена вина в полтора ведра»; широченна, справді туряча, ширша, ніж волова, шия на спині з'єднувалася з надлопатковим горбом, а внизу, спадаючи широкими жирними складками, кінчалась кошлатою бородою. Усе це було надзвичайно великих розмірів, а з диких очей прискала така ж дика, безпредметна лють,— лють до всього, на що б вони не дивилися — на людину, на дерево і на все живе,— все це йому хотілося настромити на роги й затоптати товстеними обрубкуватими ногами з двокопитними ратицями. Хвіст страховиська кінчався довгим жмутом волосся, який прикрасив би собою найліпший султанський бунчук.

Ясно було, що страховисько йшло до водопою,— йшло, понуривши голову, і страшно ревіло. На щастя, недалеко від того місця, над самою криницею, ріс старий гіллястий дуб. Запорожець одразу оцінив усі вигоди своєї позиції і миттю вирішив, що йому чинити з огляду на страшного ворога. Він сам був свого роду буйтур, хоча дещо розумніший за рогатого тура.

Страховисько, побачивши людей, зупинилося від подиву й перестало ревити. Потім воно почало рити нога-

ми землю, бити хвостом по боках і, понуривши голову, знову заревіло, але ще більш загрозливо.

— Хлопці!— швидко наказав запорожець.— Зараз же лізьте на дуба, мерщій, мерщій!

Парубки не чекали, поки він повторить наказ. Як коти, подерлися вони на дерево, чіпляючись за кору та за сучки, і опинилися на найвищих гілках дуба. А запорожець, з довгим ратищем наперевіс, став біля самого дуба й сміливо чекав ворога. Страховисько ревіло й поволі сунуло вперед, загрозливо трясучи велетенською рогатою головою і бородою.

Запорожець, знявши шапку з червоним верхом, замахав нею ніби на знак привітання рогатому гостеві. Високий рогатий гість, побачивши червоне, зовсім розлютився й кинувся на зухвалого козака, з хрускотом вминаючи землю величезними ратицями.. От-от візьме на роги нещасного...

Але запорожець спритно ухилився й став за дубом. Страховисько кинулося прямо й стукнулося лобом об дерево, в цілковитій бичачій упевненості, що кряжистий дуб повалиться, як гнучка очеретина. Та дуб не повалився, а нерозумна тварина все перла лобом в непохитний прикорень. Тоді хитрий хохол, запорожець, висунувшись з-за дуба, своїми лукавими очима й червоним верхом шапки ще більш розлютив оскаженілу тварину і в одну мить всадив списа під ліву лопатку звіра, в те саме місце, куди природа помістила серце як у людини, так і у тварини. Відчувши біль, тур заревів так несамо вито, що Грицько мало не звалився з дуба, а друкар став злякано хреститись і читати «Богородицю».

Стоячи за дубом, запорожець усе глибше встромляв ратище в церце тура, той не витримав і з ревом та хрипінням став на коліна. З рани юшила кров, забарвлюючи темним пурпуром коріння дуба й найближчу зелень та землю. Тварина намагалася встати і знову біла рогами дуба, не догадуючись, що коли б вона ступила крок вправо або вліво від дуба — тіло запорожця затріпотіло б на рогах або звивалося б, як хробак, під ратицями.

Запорожець, встромивши списа ще глибше, наче кіт, вискочив з-за дуба з довгим ножом у руці і, широко розмахнувшись, ввігнав блискуче залізо в тім'я тварини, або, вірніше, в потилицю, в те саме місце, де кінчається череп, голова і починається хребет... Залізо ввійшло по

саме держало... У тура підломилися ноги, і він запіненою мордою ткнувся в корінь дуба, падаючи усім своїм величезним важким тілом...

— От же тобі, туре!— задихавшись, вимовив переможець.— Кланяйся низько-низенько, кланяйся козакові в ноги!

Конаюча тварина хрипіла, конвульсійно здригаючись.

— Хлопці, годі вам горобцями на дубі сидіти,— звернувся запорожець до своїх товаришів.

Ті злізли з дуба й з здивуванням та острахом дивилися на мертво вже страховисько...

— Фю-фю-фю!— засвистів Грицько.— Оце так бугай!

— Та ще й з бородою, наче цап!— дивувався Юхим.

Запорожець тим часом милувався рогами й хвостом забитої ним тварини. Він гладив роги рукою, захоплювався тим, що вони такі гладенькі, міряв їх довжичу четвертями.

— Та й порохівниці ж добрі вийдуть!— мимоволі вигукував він.— От порохівниці, стонадцять кіп!

Розкішний густий турячий хвіст викликав у нього інші козацькі мрії.

— А з хвоста — бунчук на все військо запорозьке! Такого бунчука і в самого султана немає...

Перемога над туром була досягненням і в іншому відношенні — в економічному, як тепер би сказали. Харчі у втікачів кінчалися: рибу з'їли, огірки з'їли, хліба лишилося трохи. А турячого м'яса вистачить на всю дорогу, особливо коли його порізати на шматки та пов'ялити, закоптити гарненько на вогнищі. На цьому запорожець і порішив, повідомивши про своє рішення товаришів.

Усі четверо поробили із своїх широких поясів лямки, прикрутили їх до турячих рогів, впряглись у них і потягли страховисько вниз, у лісові хащі, щоб там його оббілувати, порізати й приготувати про запас.

— А що, хлопче,— лукаво звернувся до Грицька запорожець,— хто важчий, цей тур чи Загайло?

— Еге, дядьку!— насупився Грицько.— Той у біді, Загайло, в біді легко...

— А ви б його без біді, як тура...

І запорожець багатозначно підморгнув.

Конашевич-Сагайдачний...

Що це була за особа — Конашевич-Сагайдачний?..

На Дністрі, в місті Самборі, жила собі жона благочестива, удова старенька, на прізвисько Сагайдачиха. Було в неї єдине чадо улюблене — синок Петрусь. Це був хлопчик тихий слухняний, хоч нерідко засмучував матір дивними вибриками, які полягали в тому, що він частенько пропадав цілими днями й тижнями, а потім з'являвся де-небудь верстов за сто, а то й більше, або з почаївськими та київськими прочанами. Коли мати було питала його: «Де ти, синку, пропадав?» — він одповідав, що або ходив до рахманів, або шукав, де кінець світу, або, врешті, розпитував старців, де живе Вернигора, — і стара, бувало, тільки об поли вдариться руками. Все, що Петрусь чув чудесного й таємничого, все це він хотів сам бачити. Чув він якось, що живуть десь незнані люди, якісь рахмани, і що знайти їх можна в такий спосіб: коли буває в людей великдень і люди їдять крашанки, то якщо кинути від свяченого яйця шкаралупу у воду так, щоб вона не потонула в річці, то шкаралупа ця попливе річкою, буде плисти день, два, три, може з тиждень чи й більше, і допливе, нарешті, до рахманського царства. І от тоді, коли рахмани побачать, що припливли до них шкаралупи від крашанок з того світу, тоді і в них почнеться великдень. От, наслухавшись цього, Петрусь Сагайдачний одного разу й кинув на великдень шкаралупу з яйця в Дністер — і зник із Самбора: він пішов берегом Дністра слідом за шкаралупою, що пливла за водою, звісно, губив її з очей і все йшов, поки знайомі чумаки не зустріли його на дорозі й не привезли до матері. Таким же чином він шукав і кінця світу, і таємничого Вернигору, про якого він чув, що той горами вергає.

Стара Сагайдачиха, журячись сином, казала про його дивацтва на сповіді самому батюшці, і батюшка заспокоїв її, що хлопчик не дарма шукає кінця світу, що йому так від бога дано, що в отроцтві, через нерозуміння своє, він шукає рахманів і Вернигору, а коли змужніє, то стане угодний богові і буде істину шукати; що тому його слід оддати в книжну науку, — і процвіте розум хлопчика, яко сухий жезл Ааронів, — сказав у кінці батюшка і, побачивши після того Петруся, погладив його

по голівці й мовив, усміхаючись: «Бути тобі Вернигорою».

Тоді Сагайдачиха, відслуживши на дорогу молебень, відвезла свого улюбленця в Острог і віддала в тамтешню школу. В школі Петрусь учився добре, але також відзначався різними вибриками: то дивував учителів надзвичайною кмітливістю, розумінням предмета науки й випереджав усіх знаннями, то раптом починав лінуватися, пропадав цілими днями, блукав невідомо де і потім знову з'являвся. Коли наставники питали його, де він пропадав, юний Сагайдачний неохоче відповідав, що він ходив у пустиню, шукав бога, постився, сподіваючись, що йому явиться біс для спокуси, але біс не являвся, і таке інше. Тим часом наставники не могли не бачити, що він був дуже богомольний, багато читав священних книг, багато знав, і сподівалися, що з нього вийде пустельник. Та вийшло не те — юний Сагайдачний пропав, так-таки пропав безвісти.

Де він пропадав — ніхто не знав: одні гадали, що пішов на Афон, де віддавна спасався його земляк Іоанн через свою письменність і незвичайну набожність від з Вищні; інші, сміливіші, підозривали, що він помандрував на Запорожжя.

Через багато років сталося таке. На спаса в місті Черкасах, на ринку, серед святково вбраного поспільства, серед статечних міщан і довговусих козаків, серед строкатої молоді — парубків, дівчат, молодиць і дітвори, серед навалених на майдані куп кавунів, динь і огірків, серед возів з яблуками, сливами й грушами походжав собі самотньо невідомий обідранець, бідний козак-нетяга, — таким він здавався усім навколо: чи то бурлака — попихач жидівський, якому в житті не щастило, чи то п'яниця козак, чи то гольтіпака свинопас і волопас, який забрів на ринок, не маючи в кишені ні шеляга, щоб купити собі святкове яблучко або свічку богові поставити від свого сирітства. На бідному козакові-нетязі, як говориться в думі, метлялися три сиром'язі — три гатунки дрантя: опанчина рогозová — тобто сплетена з рогози, схожа на погану, драну рогожину; друга на ньому прикраса — поясина хмельová, пояс, скручений із зів'ялих батогів хмелю; ще на козакові прикраса — чоботи-сап'янці, та такі, що крізь них видно п'яти й пальці: «Де ступить — босою ногою слід пише...» Отакий-то був молодець! Мало того: ще на козакові красувалася смушева шапка — шапка-бирка, зверху дірка, хутро давно

облізло й околички теж, як кажуть, чортма — взагалі шапка на диво всім «дощем покрита й вітром на славу козацьку підбита».. Та молодець ходить собі гордо, спльовує через губу й навіть зухвало поглядає на якихось пишних трьох чи то ляхів-панів, чи то козаків, які корчачь із себе ляхків-панків і навіть трохи ляхом вирубують, тобто намагаються говорити по-польськи: одне слово, це були справжні дуки-срибляники, багаті, значні козаки.

— А чи не піти нам, шановні панове, до шинкарки?— сказав один із дуків, скося глянувши на обідранця-нетягу.

— До Насті Горової, шинкарочки степової? — спитав, осміхаючись, другий дука.

— А-хоч би й до Насті,— відказав перший.

— Добре, панове! У неї такий є запридух-горілка оковита, що аж очі рогом лізуть від єдиної чарки,— докинув третій.

Нетяга начебто й не чує цього, та й щез поміж возами з яблуками та грушами.

Однак, коли дуки ввійшли до шинку й привіталися з гарною молодогою шинкаркою, яка показала їм усі перлові зуби з-за коралових губенят, вони помітили, що обідранець-нетяга був уже тут: він стояв скромно біля палаючої печі, і, певно, сушив біля вогню свою недавно намоклу під дощем шапку, яка, здавалося, от-от розлізеться зовсім.

Хоча, за народним звичаєм, ті, що ввійшли в шинку пізніше, й повинні були привітатися з тим, хто зайшов раніше, хоч би який він був голодранець і навіть п'яниця, однак пихаті дуки цього не зробили й поважно посідали за стіл.

— Гей, Насте-серце!— сказав старший із дуків.— Давай нам меду і доброї горілки!

— Якої ж, паночку, вам горілки дати,— защебетала шинкарка, брязкаючи намистом та мідним хрестом на повних грудях,— простої чи оковитої?

— Найпекельнішої, запридуху!— відказав другий.

— Спотикачу, дядька спотикайленка,— додав третій.

Шинкарка метнулася до полиць, дістала, що там треба, поставила на стіл, збігала потім за медом, котрий так і пінився, як сердитий пан, усе це порозставляла на столі, а тоді відійшла набік і підперла рум'яну щоку рукою.

— Пийте, паночки, на здоров'ячко, та не забувайте

вашою ласкою Настю-шинкарочку,— прощобетала вона й уклонилася.

А нетяга все стоїть біля печі, знай, сушить свою обдрану шапку й скося поглядає на пихатих дуків. Ті почали пити, і знову, всупереч народному звичаю, хоч би один з них почастивав бідного гольтіпаку шклянкою меду або чаркою горілки.

По обличчю нетяги майнула недбра посмішка, а він, знай, поглядає на бенкетуючих. У його ясних чорних очах було щось таке, від чого дукам ставало моторошно, горілка не йшла в горло... Дратував їх цей гольтіпака своїм спокійним поглядом; здавалося, що ці очі, очі гольтіпаки, дивляться на них так, як іноді очі значного пана, якого-небудь ясновельможного князя, дивляться на найнужденнішого хлопа...

Не витримали цього дуки, тим більше, що й хміль почав уже вступати їм у голови.

— Гей, шинкарко Горова, Насте молода!— гукнув Войтенко, запишавшись та удаючи з себе великого пана.— Гей, шинкарко! Нам солодкого меду підливай, а цього козака, пресучого сина, в шию з хати випихай!

— Геть його! Геть!— гримнув і Золотаренко.— Певно, він, пресучий син, по винницях та броварнях валявся — обсмалився, обшарпався, обідрався та тепер до нас прийшов добувати, щоб у другу корчму нести пропивати.

Гольтіпака на це тільки посміхнувся, а шинкарка, сміючись, підійшла до нього й узяла за чорного чуба.

— Іди, іди, козаче, іди з богом,— реготала вона, тягнучи гольтіпаку, наче вола за роги, а другою рукою помаленьку ляпаючи по потилиці.

Козак, звісно, опирався. Настя реготала й тягла його далі, поки, захекавшись, насилу дотягла до порога. Але далі порога незвичайний гість не йшов: він уперся голими п'ятами в поріг, зачепився реп'яхом у дверях і не йде... Стомилася Настя.

— А цур тобі та пек! Ото бугай який здоровий!— сміялася вона, дмухаючи собі на долоні.— Ох, долоні болять.

Тоді старшому з дуків, Гаврилові Довгополенку, жаль стало нещасного, і він, витягнувши з кишені гріш і підійшовши до шинкарки, тихенько сказав:

— Ось що, Насте-серце, хоч ти на цих бідних козаків і зла, та все-таки обачна... Коли б ти, серце, збігла в льох та на людський гріш хоч якого-небудь пива

вточила цьому козакові, бідному нетязі, на похмілля живіт його козацький покріпила.

Шинкарка узяла гріш, лукаво усміхнулась і сказала, що напоїть гольтіпаку. Вийшла вона до ванкира і прошепотіла наймичці:

— Біжи, дівко-наймичко, в льох, та візьми коновку четвертну, та наточи пива, але, гляди, не з перших бочок; пропусти ти вісім бочок, а з дев'ятої наточи поганого пива: краще вже його таким нетягам роздати, ніж свиням виливати.

Та молода наймичка була жалісливішою за свою хазяйку. Вона сама зазнала нужди і співчувала бідності. До того ж обличчя гольтіпаки здалося їй добрим і гарним, а таких лагідних, промовистих очей під чорними бровами вона ні в кого не бачила. Тому вона не вчинила так, як наказувала хазяйка,— поминути вісім бочок у льоху і наточити з дев'ятої негодящого, кислого пива. Навпаки, узявши грубу, нову, важку четвертну коновку з вушками, вона поминула дев'яту бочку і наточила меду з десятої — найкращого, найміцнішого меду, який тільки був у льоху і який називався «п'яне чоло».

Повернувшись з коновкою в світлицю, наймичка одвернула обличчя від меду, так наче від нього дуже тхне, а тим часом ласкаво підморгнула гольтіпаці й, подаючи йому коновку, вклонилася.

Нетяга, приязно блиснувши своїми чорними очима, узяв з її рук коновку, поволі прихилився до печі, неквапливо покуштував напій, посмакував — переконався, що він чудовий, усміхнувся своєю загадковою посмішкою, щільно притулився губами до коновки й напився досхочу. Перевівши подих, він знов узяв коновку за одно вухо, нахилив її, припав до краю — і стало в тій коновці сухо... Вдарив козакові в голову хмельниченко — «п'яне чоло» справді виявилось п'янким.

А дуки, знай, хиляють.

Раптом нетяга як гепне дубовою коновкою об землю! Удар був такий міцний, що із стола у дуків попадали чарки й пляшки, з печі полетіла сажа, а шинкарка з переляку присіла за шинквас.

— Ох, лишечко! — зарепетувала вона.

Бенкетуючі посхоплювалися з лав. Вони були дуже здивовані.

— Ото дурень! — докірливо сказав Золотаренко. — Мабуть, він доброї горілки не пив ніколи, що його отак і погане пиво розібрало.

Почувши це, гольтіпака випростався, бадьоро підійшов до стола і, дивлячись сміливими палаючими очима на дуки, гукнув:

— Гей ви, ляхове, вражі синове! Ану, посувайтесь до порога, щоб мені, козакові-нетязі, було де на покуті з постолами сісти.

Дуки нерішуче презирнулися. Нетяга не схожий уже був на нещасного гольтіпаку.

— Геть, дуки-срібляники!— повторив він свій наказ.

Дуки бачили, що такого п'яницю та силача не подужаєш, що він може і в них коновкою пошпурити, і визнали за краще посунутися, дати за столом місце цьому розбишаці.

Шинкарка теж принишкла й здивовано поглядала на чудернацького гостя. Наймичка виглядала із ванькира, намагаючись стрінутися з його сердитим поглядом:

Нетяга тим часом сів за стіл на покуті, одсунув від себе чужі чарки та пляшки й витяг з-під своєї рогозової опанчі щирозлотного обушка.

— Гей, шинкарко!— гукнув він, кладучи свою заставщину на стіл.— Цебер меду за цей обушок!

Перелякана недавнім грюкотом, шинкарка не знала, що їй робити, і запитливо поглядала на дуки, боячись зустрітися з сердитим поглядом нетяги.

Дуки, посміхнувшись, презирнулися.

— Не давай йому, Насте,— сказав нарешті Войтенко,— не викупить він у тебе сеї заставщини, поки не буде в нас воли поганяти або в тебе груби топити.

Тоді гольтіпака, не кажучи й слова, розпустив свій пояс з хмельових батогів, розстебнув широкого шкіряного череса, що був під рогозовою опанчею, труснув ним,— і з нього посипалися блискучи червінці, що так і устелили собою весь стіл.

Картина швидко змінилася.

Шинкарка ахнула й перехилилась усім тілом через шинквас. Гарні очі її засвітилися жадобою, губи затремтіли. У дуки, як побачили вони таку купу золота, і хміль з голови вилетів. Вони кинулися навперебій догджати гольтіпаці.

— Ох, братику, пане козаченьку! Як же ти нас одурив!— заговорив Золотаренко.

— Випий, козаченьку, випий, серце нашого меду-горілки!— підсипався Войтенко.

— Не май на нас, братику, серця, що ми з тебе на сміялися,— то ми жартували...

Нетяга, не кажучи й слова, підійшов до одчиненого вікна і свиснув.

І раптом — звідки й взялися — у шинок заходять троє добре вбраних козаків, по всьому видно, що джурі, і, низько кланяючись, підходять до гольтіпаки.

— Здоров був, батьку козацький! Ось твої шати,— сказав перший з них,— шовкові жупани.

— А ось твої, батьку, жовті сап'янці!— привітав його другий джура.

— А це твої, батьку, червоні штани та шапка-оксамитка,— привітав третій.

І справді в руках у козаків була дорога одежа: у першого — голубі шовкові жупани із золотими китицями й гаптуванням; у другого — жовті сап'янові чоботи; у третього — червоні широченні штани, такі широкі, що коли в них козак іде, то сам за собою штанямми слід замітає.

Нетяга тут-таки, не соромлячись, жінок, вбрався й закрутив вуса.

Коли невідомий гольтіпака обернувся на пишно вбраного козака, на лицаря, старший джура звернувся до нього з такими словами, які дуже збентежили дуків і шинкарку:

— Гей, Хвесько Ганжо Андибере, батьку козацький, славний лицарю! Чи довго тут байдики битимеш? Час пора йти на Україну батькувати.

Дуки навіть подалися назад, зачувши ці слова, і посунулися до самого порога.

— То це, братця, не козак — бідний нетяга!— зашепотіли вони злякано.

— Еге! То се Хвесько Ганжа Андибер — гетьман запорозький...

— Отаман кошовий, братця,— про нього вже давно слава йде!

Отямившись трохи, вони з поклонами наблизились до перебраного нетяги і почали вибачатися, що помилково пожартували з ним.

А Гаврило Довгополенко, підійшовши до нього й вклоняючись низько, сказав:

— Присунься ж і ти до нас, батьку козацький, ближче, вклонимося ми тобі нижче, будемо думати та гадати, як би добре було на славній Україні проживати.

А Войтенко й Золотаренко одразу ж піднесли йому з своїх рук мед та пиво. Дивний незнайомець не відмов-

лявся від частування, але, приймаючи з їхніх рук напитки, не пив їх, а виливав на свою дорогу одіжку.

— Гей, шати мої, шати!— вигукував він при цьому.— Пийте, гуляйте! Не мене шанують — вас поважають, бо доки я вас на себе не надівав, то й шани від дуків-срібляників не видав.

Спантеличені дуки розгублено переступали з ноги на ногу, соромлячись глянути в очі цьому дияволу, що наче з неба впав, та його трьом чубатим, засмаглим аггелам. Шинкарка теж стояла ні жива ні мертва. Тільки наймичка одверто раділа, витріщаючи свої веселі очі на козака-нетягу, що тепер аж саяв у дорогих шатах.

Та недовго тривало це збентеження. Страшний незнайомець глянув на своїх молодців.

— Гей, козаки-дітки, друзі-молодці!— гукнув він і лагідно і грізно водночас.— Прошу я вас, друзі, добре дбайте, сих дуків-срібляників за лоб, паче волів, із-за стола виводжайте, перед вікнами покладайте, у три березини потягайте, щоб вони мене пам'ятали, до кінця віку не забували.

І він показав на Войтенка та на Золотаренка, а до Гаврила Довгополенка звернувся по-дружньому:

— А ти, брате, сідай коло мене, вип'ємо: ти бідним чоловіком не погордував, а хто бідним чоловіком не гордує, для того й бог добра не пошкодує.

Войтенка й Золотаренка джури тим часом узяли за чуби і, наче волів, вивели з шинку, покладали під вікнами і, незважаючи на їхній лемент, на те, врешті, що з усього ринку та з берега збіглось багато цікавих, добре відшмагали березою, та ще й прочитали їм напучення.

— Гей, дуки ви, дуки!— примовляв той, що бив.— За вами ліси й луки: ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати, коня попасти...

— Так їх, так їх, дуків!— кричав натовп.— Вони з бідного чоловіка останню сорочку знімають.

— Оце так Хвесько-козак! Оце так Ганжа Андибер!— лунали радісні голоси.— Він за нашого брата стоїть — за голоту.

Оцей таємничий голтіпака, цей Ганжа Андибер і був Петро Конашевич-Сагайдачний, що стільки років пропадав безвісти.

Відтоді, як Сагайдачний, одразу ж після обрання його кошовим отаманом, оголосив морський похід, минуло більше тижняч Козаки весь цей час споряджалися в дорогу. Діло це було немудре: остаточно опоряджалися чайки, конопатилися щільніше, смолилися, оснащалися лінвами, кодолами, якорями — із заліза й просто з каміння на покладних навхрест дерев'яних лапах; виготовлялися запасні вірьовки, весла й правіла; латався та зашивався драгий одяг — штани, сорочки, шапки, кожухи, чоботи й череси на татарські й турецькі майбутні золоті; пекли хліби, які потім різали на сухарі й сушили по горнах і просто на запиналах та на кінських попонах; запасалися на дорогу й предмети розкоші — цибуля, часник, сіль, тютюн, сушена тараня й лящ, наливалися боклагі й барила доброю горілкою, оковитою. Військовий грамотій «письмменник» Олексій Попович, одчайдушний пройдисвіт з київських бурсаків, захопив у дорогу і святе письмо.

Надзвичайно зворушливим по своїй простоті й дитячій наївності був виступ у похід і особливо напутній молебень, який, за відсутністю в Січі попа й церкви, якимось особливо по-козацьки відмахав Олексій Попович. Деяким козакам схотілося помолитись перед виступом у грізну, далеку, незнану дорогу; а як молитися — вони не знали... «Бог його зна, що воно таке там піп чита, коли у дорогу напутствує,— говорили декотрі з них, які бачили часом у Києві напутні молебні,— про якогось-то там Пилипа-мурина та про царицю якусь Кандакію, а до чого ся цариця — бог його знає...»

І от, коли всі курені, все військо запорозьке висипало на берег до чайок і коли веслярі зайняли вже свої місця, а все інше товариство юрмилося то коло своїх корогів, то біля чайок, увагу всіх привернула поява на гетьманській чайці Олексія Поповича з книгою в руках. Він був без шапки. Завжди зухвала, одчайдушна, завжди задерта догори голова його тепер була покірливо схилена над книгою. Південний теплий вітреть грався його чорним чубом і корогвами, що тихо поскрипували... Берег на цілу верству був усіяний козаками, наче город квітами.

Олексій Попович, підвівши очі на гетьманську корогву, перехрестився. Ніби за чийсь таємним знаком все військо зняло шапки.

— Олексій Попович святе письмо читає!— прокотилося рядами.— Слухайте, братці!

— «Ангел же господень рече до Пилипа, глаголя: устань, іди на полудне, на шлях, що веде від Іерусалима в Газу,— і той бе пуст...»

Гучно лунало по воді та по всьому березі чітке, поважне читання Олексія Поповича. Козаки слухали його уважно, затамувавши подих... Вони слухали серцем і дитячою, віруючою думкою, слухали не Олексія Поповича, цього частенько п'яного гульвісу, цього запального розбишаку й одчайдушного пройдисвіта, який не давав, де це можна було (тільки не в Січі), спуску ні дівчатам, ні молодицям, а слухали вони своїм чистим серцем святе письмо. Обличчя козаків були серйозні, замислені, і тим поважніші, чим менше розуміли вони прочитане, це таємниче святе письмо, якого вони самі не вміли читати. Південний вітрець грався їхніми чубами на похилених задуманих головах.

Голос читця дедалі міцнішав — він сам захоплювався, вигукував церковні слова з українським акцентом, перетворюючи «ять» в «і», а «і» в «ери», в «и», що найбільш було до душі слухачам. Ці незрозумілі для них слова — цей «мурин», цей «євнух» і якась «цариця» — все це входило в душу слухачів таким же незрозумілим, таємничим, але тим більш милим серцю. Хтось кудись їде на колісниці, читає пророка Ісаію... А тут і «дух», і «Пилип», і «рече»... І вони, козаки, кудись їдуть — далеко-далеко... І під голос читця, під звуки цього святого письма кожному згадується або рідна хата з вербою, або старенька мати, прибита горем розлуки, або дівчина коло криниці, яка прощається з козаком, а сльози в неї течуть по зблідлих щоках та в криницю кап-кап-кап...

— Дивіться, дивіться!— залунали раптом голоси.

— Козаки бугая ведуть!

— Та то ж не бугай! Хіба тобі повилазило?

— Та бугай же і є, чортів син!

— Не бугай, іродове цуценя! То сам тур! Хіба не бачиш — бородою трясє?

— Та тур же, братці, тур і є, от дивина, так дивина!

Справді, перед очима козаків, які молилися богу, постала небувала дивина. На тому боці Дніпра, саме проти берега, всипаного козаками, якісь два — чи то козаки, чи то просто хлопці — вели на аркані живого тура,

що опирався й сердито мотав головою. Хіба ж це не дивина! Живого чорта за роги тягнуть! Де ж це бачено! Двоє хлопців живого тура ведуть, а він величається, як свиня на очкурі... Це якісь чари...

Хлопці, що ведуть тура, махають шапками, гукають.

— Та се, може, татари, чортові сини, ману напускають...

— Які татари! У наших штанях...

— Та ману ж напускають — характерники, може...

— Ми їх напустимо...

Деякі з козаків кинулись до великого рибальського човна, що стояв коло берега, схопили весла і, обминаючи чайки, птахом полинули на той берег, де об'явилась ця дивина. Як тільки човен пристав, козаки вискочили з нього, підбігли до дива... Розводять руками, знизують плечима... Ті, що привели диво на аркані, скидають шапки, вітаються з козаками...

Бачать козаки з цього берега ще більше диво: тур починає танцювати й хвицатися... Чути, як там козаки, дивлячись на танцюючого тура, регочуть — лоском лягають...

— Що воно таке, сто копанок чортів! — не витримав Хвилон Небаба.

— Та то вчений тур! Може, москалі, як ведмедя, навчили його танцювати...

— Еге! Навчиш бабу козаком бути!

Незабаром побачили, що всі — і ті козаки, які поїхали човном, і ті, що привели тура, і сам тур — зійшли до Дніпра й сіли в човен... Видно, як тур стоїть у човні і бородою трясє...

— Ото чортова проява! Ну й диво!

— А роги які, братці! Оце-то роги!

— А хвостище!

— А борода немов у цапа. Цапина борода...

— Де вже цапові до такої! Наче в доброго москаля...

Тим часом човен пристав до цього берега, і з нього разом з козаками та двома невідомими хлопцями виїшов і тур, крутячи головою та бородою потрушуючи... Його зразу обступили кругом запорожці...

Та в цю мить з нього вискочив... козак, запорожець.

— Пугу! Пугу! — запугав він пугачем.

— Козак з Лугу!

— Ой, та це ж Карпо!

— Та Карпо ж Колокузні, чортів син! Ото вигдаві!

З тура вискочив іще парубок, знайомий нам Грицько, що возив патера Загайла в біді... Тут, тобто його шука, ніким не підтримувана, впала додолу.

— Карпе! Карпоньку, братику! Здоров був, братику!— залунали вітання з усіх боків та розпитування.

— Яким побитом? Як бог приніс? Сам убив цього чортяку? Як там пани-ляхи? Як ксьондзи?

— Ксьондзи на хлопах їздять...

— Як се на хлопцях?

— Та от я і коней панських привів... Вони возили на собі Загайла... Се Грицько, се Юхим, се друкар Хведір Безрідний — козаками будуть...

Саме в цей час на валу гримнула вістова гармата, і білий димок її понесло ген на Україну... Другий білий димок знявся по той бік валу, і знову гримнув постріл... І цей димок понесло на Україну, доки не розвіяло його в блакитному повітрі... І третій димок, третій постріл...

Майже кожен з козаків глянув на корогви й перехрестився. Обличчя стали серйознішими.

Як бджоли у свої вулики, сипнули козаки кожен до своєї курінної корогви, до своєї чайки, де молоді веслярі, козаки-молодики, пробували, чи зручні весла.

— А як же хлопці?— спитали Карпа козаки, вказуючи на його молодих товаришів, що стояли ніби розгублені, вражені ніколи не баченим перше видовищем виряджання в похід запорозького війська.

— Хлопці зі мною,— відповів Карпо.

— Та в них нема нічого.

— Добудуть у морі та за морем — ще які жупани добудуть!

— А сього чорта-тура?

— І він з нами поїде — у нашої чайці... Беріть його, хлопці, та гайда до човна!

Дніпро запінився від кількох сотень весел, якими веслярі борознили його голубу поверню. Виступало в похід більш як півсотні чайок, причому на кожній з них було по п'ятдесят чи шістдесят козаків разом з веслярами. Крик і гомін стояв неймовірний: веслярі зштовхувалися веслами, сварилися, чулася команда стерничих... Козаки вмощувалися зручніше, запалювали люльки... З берега махали шапками ті з козаків, що лишалися стерегти Січ, пасти військові табуни, ловити й сушити на зиму рибу...

— Бережіть, братики, мого Лисого!

— Стригунця, братці, мого доряджайте!

Це були останні турботи козаків, які вирушали в море, останні їх, так би мовити, передсмертні накази — берегти їхніх улюблених бойових коней... А хто з них ще повернеться?

Скоро й Січ-мати зникла з очей. Передні чайки були вже далеко, ніби вони надто поспішали в далеку, незнану дорогу. Уся флотилія посувалася по воді тихо, безшумно. Не чуто було ні криків, ні звичних веселих пісень. Їх ждала нелегка справа: треба було так обережно пробратися в море, щоб погані й не стямились, як козаки впадуть на них мокрим рядом...

XI

Козацька флотилія щасливо допливла до Кизи-Кермена.

Це була невеличка турецька фортеця, що стояла майже біля входу в дніпровські лимани й призначалася, власне, для того, щоб закривати собою Дніпро з його страшними чубатими жителями і не давати їм можливості з їхніми легкими, невловимими, як блискавка, і страшними, як грім божий, чайками впливати в Чорне море, у цей дорогий басейн падишаха з розкиданими по берегах, його такими багатими й гарними містами, як Козлов, Кафа, Трапезонт, Синоп і сам Стамбул — блискуче підніжжя тіні аллаха на землі.

На стінах Кизи-Кермена стирчало щось з дюжину чорних гармат, похмурі дула яких, звернені до Дніпра, ладні були щомиті вивергати вогонь і смерть тим зухвалим смертним, що насмілилися б з Дніпра пробратися в заповідний басейн падишаха, в голубе море, назване Чорним тому, що під час бурі на ньому, як запевняв Копичі-паша московського посла Українцева, «стають чорними серця людські». Крім того, біля фортеці з одного берега на другий перекинуто було ланцюги, які перегороджували ріку, а якщо й не могли цілком її перегородити, бо від власної ваги занурювались у воду досить глибоко, і, у всякому разі, глибше, ніж сиділи на воді легкі козацькі чайки, що, наче горіхова шкарала, пливли майже по поверхні, — якщо, повторюємо, і не могли цілком загородити Дніпра, то завдяки різним поплавкам, прикріпленим до них, і дзвінким металевим брязкальцям попереджали сторожу фортеці, особливо темної ночі, що ворог крадеться через ланцюги. Тоді

гармати, наведені саме на це місце, на загороджувальні ланцюги, робили кілька пострілів, і ворог мав неодмінно загинути під ядрами або піти на дно з усіма своїми чайками раків ловити, як казали запорожці.

Усе це дуже добре знав хитрий батько козацький, старий Сагайдак, і тому заздалегідь ужив заходів.

Він наказав флотилії зупинитися, не доїжджаючи кількох верстов до Кизи-Кермена, біля берега Дніпра, де утворилася ніби природна гавань. Берег вкритий був лісом — старими дубами, осоками, тополями. Сагайдачний, вийшовши на берег, наказав козакам рубати найгрубіші дерева і тягти їх до води. Дітки узялися пильно до роботи і незабаром повалили на землю кілька десятків дубів і осокорів, що прикрашали незаймані береги цієї незайманої ріки.

— Скільки чайок,— стільки й дубів, дітки!— наказав Сагайдачний.

— Добре, батьку,— відповіли дружно дітки й почали лічити повалені дерева.

— Лічи ти, Хомо!— глузували козаки з придуркуватого, простодушного Хоми.— Ти ж бо з біса добре лічиш!

Хома почав лічити, загинаючи свої оцупкуваті пальці на правій руці:

— Оце раз, оце два, оце три...

Так він щасливо дійшов до двадцяти дев'яти, а там збився.

— Оце двадцять дев'ять, оце двадцять десять, оце двадцять одинадцять...

Вибух реготу перервав його своєрідну лічбу. Хома сторопів і, знай собі, все згинав то той, то другий палець.

— Добре! Добре, Хомо! Лічи далі: двадцять десять, двадцять — люлька, тридцять — кресало...

Знову розлігся регіт.

— Чого гигочете, сто копанок чортів!— гримнув на них старий отаман Небаба.

Нарешті зрубані дуби були полічені.

Підійшов старий батько Сагайдак, спираючись на шаблю.

— А тепер, дітки, у воду дуби та прив'яжуйте їх легенько до човнів,— наказав він.

— У! З біса ж і хитрий у нас батько, стонадцять кіп!— бурчав сам до себе Карпо, тягнувши з друкарем, Грицьком та Юхимом велетенського дуба в воду.

Коли всі зрубані дерева стягнули в Дніпро, Сагайдачний наказав до кожної чайки прив'язати по дереву, але так, щоб вони пливли не позаду чайок, а поперед них. Потім перепочили, повечеряли на березі, не розкладаючи вогнищ, щоб не видати сторожовим туркам своєї присутності. Незабаром смеркло, настала ніч, темна, вітряна... Подув північний холоднуватий вітер, відомий у запорожців під назвою «москаля».

— «Москаль! нзявся, це нам на руку,— зауважили козаки.

— «Москаль» нас і в море винесе.

Опівночі флотилія рушила далі, але вже так, що кожна чайка йшла майже весло до весла з іншою чайкою,— рухалися лавою, в один або в два ряди. Посувалися вперед надзвичайно тихо: жодне весло не хлюпнуло сонною водою, бо флотилія йшла не на веслах, а просто пливла за течією.

Попереду чайок пливли якісь темні страховища: чи то люди-велетні, чи то звірі, чи то чорні дивоглядні риби... Стирчали з води якісь руки, велетенські пальці на цих руках: це пливли прив'язані до чайок дуби та осокори...

Тихо, незвичайно тихо, хоч би почувся подих чий-небуд... Тільки дихає «москаль», дихне поривчасто, пробіжить по воді й вщухне...

Десь там, у темряві, заспівав півень: це в Кизи-Кермені — турецький півень, а співає він так само, як козацький на Україні. Знов заспівав півень,— це північ... Та й в небі визоріло: он Петрів Хрест, он Чепіга горить, Волосожар... І в Дніпрі з темної води визирають і мигтять зірочки... Одна покотилася по небі і, здається, впала у Дніпро... Застогнав десь пугач...

На одній із чайок, що йде трохи попереду інших, чорніє на носі ніби статуя. Це стоїть непорушно сам Сагайдачний і не відводить очей від оповитої туманом далечини...

Там, попереду, в тому мороці, забрехав собака... Це в Кизи-Кермені турецький собака на вітер бреше, не спиться йому, як і всякому собаці...

Ледь-ледь заблимав попереду вогник... Напевно, у віконечку сторожової башти...

А може, це зірочка... Ні, не зірочка — темніють обриси башти, стін...

Знову порив вітру, «москаль» війнув козакам у потилицю, і знову тихо...

— Весла у воду, стій, ні кроку!— пішло по всій фло-
пролунав раптом голос Сагайдачного, але так тихо, що
почули тільки найближчі чайки.

— Весла у воду, стій, ні кроку! — пішло по всій фло-
тилії.

І чайки вмент зупинилися. Попереду вирізьблюва-
лись темні виступи башти.

Настав вирішальний момент.

— Спускай дуби! Ріж — знову пролунав голос ко-
шового.

— Ріж! Спускай дуби!— пішло по всій флотилії, від
одного берега Дніпра до другого.

Відрізані від чайок дуби й осокори, ворушачи над
водою обрубаними гілками, наче велетенськими руками,
попливли вниз за водою...

Чайки, утримувані веслами, стояли на воді непо-
рушно...

Дуби зникали з очей... Дехто з козаків хрестився...

Тихо, незвичайно тихо навколо, навіть «москаль» не
віє... Минуло кілька хвилин... Наче спросоння хрипко
заспівав півень, йому відповів сонним гавканням собака,
і знову стало тихо.

Раптом попереду, далеко поза цією пільмою, почу-
лось якесь глухе брязкання, ще, ще...

— Зачепили!— прошепотів до себе Карпо, налягаю-
чи на весло.

У цю мить гримнув гарматний постріл, за ним дру-
гий, третій... Прокинулась фортеця, заgrimіла стіна —
шкварять турки по колодах, по дубах та осокорах, га-
даючи, що то вони по козаках стріляють та по їх зухва-
лих човнах... «Алла! Алла! Алла!» — виють у пільмі
голоси.

Постріл за пострілом гримить із стін фортеці. Чути,
як ядра хляпають в ріку, розривають ланцюги, каламу-
тять воду. Картеч і ядра хряскають по колодах, бряз-
кають ланцюги.

— Ких-ких-ких!— затискаючи носа й рота рукою, не
може втриматися від сміху добряга Хома.— Ото дурні,
по колодах гатять...

— І хитрий достобіса у нас батько!— шепочуть моло-
ді козаки.

Ще кілка разів гримнули залпи й стихли: чи то всі
набої вистріляно, чи то турки подумали собі, що зни-
щили зухвалих ягуарів.

Тихо й темно попереду, хоч в око стрель...

— Рушаймо, дітки, та тихо-тихо, водою не хлюпни!— чується знов у темряві голос Сагайдачного.

— Рушай! Рушай!— покотилося тихо від берега до берега.

У ту ж мить поривчасто ввійнув «москаль», і чайки птахом полинули темною поверхнею похмурої ріки... Ось вони вже напроти фортеці... Зі стін долинають приглушені голоси... Злякані корови ревуть за стінами.

Чайки вже минули фортецю...

— Ких-ких-ких!— не може стриматися Хома.

— Мовчи, Хомо, ще не дома,— застерігають його.

— Оце так батько! Оце-то старий Сагайдак!

— Налягай, налягай, братця, щоб весла тріщали!

Налягай до живих печінок! Або слави добути, або дома не бути!

Чайки летіли стрілою, далеко лишивши за собою страшний Кизи-Кермен.

Уже над ранок, підійшовши до лиманів, вони зупинилися й поховались у неозорих плавнях, наче дикі качки. Тут, під захистом очерету, козаки стали на відпочинок перед виступом у відкрите море. Місце для стоянки й відпочинку було щонайкраще. На десятки верстов розкинулися плавні, в яких могло сховатися ціле військо й лишитися непоміченим цілий флот з невеликих суден. Незайманий очерет був такий високий, що в ньому могли ходити велетні і все ж вершечки гарного, стрункого, гнучкого очерету ховали б їх з головою.

В очереті гніздилися незліченні зграї водяних птахів — бакланів, чапель, гусей, качок, куликів, лисух, диких курочок, бугаїв. Від пташиних голосів над лиманами стояв стогін. Часом над очеретом наче буря промчить: то пробігали стада наляканих чимсь диких кабанів, яких на лиманах була сила-силенна.

Козаки взагалі любили очерет, бо в очереті вони ховалися від поганих бусурманів, в очереті вони полювали на птахів та звірину, в очереті й рибу ловили — одне з багатств їхнього скромного життя. Козак і в пісні не забував свого очерету, а дівчина, вихваляючи свого милого, співала також про очерет:

Очерет-осока,
Чорні брови в козака.

Та зате в очереті водилося й лихо козакове, яке отруювало все його життя в цій палестині: ліхо це — комар. Комарі в лиманах серед очерету були якоюсь

карою божою, муками єгипетськими, і народна поезія, згадуючи про злигодні козацького вільного життя, згадувала й про комара; кожному козакові доводилося «козацьким білим тілом комарів годувати»..

Саме в цьому очереті й отаборилися запорожці, щасливо поминувши Кизи-Кермен. Хто заснув у човнах, хто на березі, в очереті. Вартові розташувалися край посулого війська, хоч теж у траві, але на більш високих місцях, звідки видно було і лимани, і степи, що ген розкинулися на неозорих просторах.

Вартові розташовувалися невеликими гуртками — по двоє й по трое: якщо один ненароком задрімає, то другий пильнуватиме.

Раптом десь у траві чи в очереті почувся крик перепела.

«Під-подом, під-подом!» — повторився він ясно знову.

«Сховав-сховав сховав!» — відгукнувся на це запорожець.

«Сховав-сховав-сховав!» — пішло луною в різних місцях.

Це обережний Небаба перевіряв варту; для цього він, причаївшись десь в очереті, наслідував крик перепела, а йому тим же криком мали відповідати вартові. Горє тому безтурботному, який би заснув і не відгукнувся,— його чекало жорстоке покарання киями.

XII

Нарешті козаки в морі.

— Та яке ж воно велике!— з мимовільним острахом сказав Грицько, оглянувши своїми зляканими очима неозорий водяний простір.

— А яка вода в ньому!— чи то із здивуванням, чи то з ляком зітхнув його товариш.

— Неначе блакитна.

— Ні, синя.

— Та не синя — зелена.

— І кінця-краю нема їй!

— Так от воно — море! Ой господи!

Тільки небо вкрива його...

— Небо простре, яко шкіру, ех! — якось гірко пробурчав Олексій Попович, котрий був, видно, не в гуморі, бо в поході, і особливо на морі, якнайсуворіше заборонялося пиячити.— Чортове море!

— Еге! Якби ж усе це була горілка, а не вода, ото б! — підсміювався з нього вусатий Карпо.

І не тільки новачків вразило море. Безмежна маса води і її небачений колір, неможливість на чомусь зупинити погляд, який, скільки не дивись в далечинь, здавалось, все більш і більш потопав у цій безмежності, одноманітне погойдування чайок, жахливе безлюддя цієї водяної мертвої пустелі — все наводило на душу тугу, сонноту, нудьгу. Відчувалась якась страшна безпорадність, відірваність од усього світу. Це було навіть не між небом і землею, а між небом і безоднею, який немає кінця-краю, яка поглинула саму землю і яка німа та глуха, наче могила, наче смерть.

Хоч би що-небудь з'явилося живе на цьому мертвому морі! Хоч би татари!

Чайки йшли відкритим морем, очевидно, на південь. Що ж там — хотілося спитати — ще далі, ще глибше, за цією безкраєю синявою? Там, здавалось, ще страшніше.

Тільки ліворуч, далеко-далеко, ніби край моря, тяглася довга туманна смужка й теж танула в далині, в цьому самому безкрайому морі, танула, наче димок, наче хмарка, наче туманець від подиху кудись зниклої землі.

— А то що таке? — показували молоді козаки.

— То Крим.

І ця туманна смужка в синій далечині, ця тануча хмарка — то Крим! Та не може бути! Це там, де кінчається і небо, і море... Та це, напевно, кінець світу...

А як пече сонце! Невже це те саме сонце, що й на Україні, в Києві, в Острозі, в Прилуках, у Пирятині?.. І на море впала від нього безкрая смуга, що яскріє і тремтить на цій страшній, ніби дихаючій воді, якій теж нема кінця й краю...

Ближче до корми великої чайки, отаманської, на розмальованому підвищенні, яке зветься чердаком, сидить, підібгавши по-турецьки ноги, сивоусий Небаба, він ліниво посмоктує свою люльку й куняє. Люлька його часто гасне, через що він бурчить, згадує сто копанок чортів, викрешує знову вогню, оглядає з-під сивих брів море, і знову ліниво смоче люльку, і знову куняє.

Довговусий Карпо, розташувавшись на дні чайки, весь поринув у роботу, пораючись коло шкури вбитого ним тура, шкури, з якою він носився, як курка з першим яйцем. Карпо старанно обрізав її, виполоскав у со-

лоній морській воді, відокремив від неї прекрасні роги й відрізав хвоста,— він мав намір принести це в дар війську як військовій клейноді. Раз у раз він брав у руки то роги, то хвіст і милувався цими скарбами. Для нього, очевидно, не існувало моря — ні його вражаючої краси, ні його гнітючої безкрайності: він уже бував на ньому, ні на що й дивитись — не те, що в степу чи в плавнях, де завжди є з ким помірятись спритністю. А море що! Наплювати! Сама негодяща вода, якої й пити не можна.

Олексій Попович розташувався й собі недалеко від Карпа і знічев'я, спершись грудьми на борт чайки, поплывував в остогидле море, на якому заборонено пити горілку, і згадував свій рідний Пирятин, де він добряче гульнув перед від'їздом на Січ: п'яний у батька й матері прощення не брав, безтурботно на вулиці на коні гуляв, малих дітей і старих вдів стременом у груди штовхав, повз церкву проїжджав — шапки не здіймав і хреста на себе не покладав...

— Гляньте, гляньте, дядьку, що то воно таке? — злякано запитав друкар, показуючи на море.

— Що таке? — ліниво, не підводячи голови, запитав Карпо.

— Та он — з моря виринає...

— Е! Та це коні.

— Які, дядьку, коні?

— Та морські ж коні, не наші.

Справді, неподалік од чайок з моря виринали на поверхню якісь чорні потвори, сплескували чимось — чи то хвостом, чи то руками — і знову ховалися під воду. То були зграї дельфінів, що гралися на сонці й якомсь дивно перекидалися у морських хвилях.

— А коли б нам хлости не дало,— буркнув Карпо, розчісуючи своїм гребінцем турячий хвіст.

— Якої хлости, дядьку? — тривожно запитав Грицько.

— Коли б море не заграло...

— А що таке?

— Хуртовина буде, буря.

— З чого ж їй бути, дядьку?

— А з того, небоже, що оно ті коники виграють.

Хоч ніяких явних ознак бурі не було видно, все ж слова досвідченого запорожця холодом лягли на серце молодих козаків. Вони чули від старих козаків про морські бурі, вони чули навіть думу, як два брати-козаки потопали в морі й прощались у думці з батьком та ма-

тір'ю — просили їх помолитися за гинучих, винести їх з дна моря, і як потопав із ними третій козак — чужий-чужениця, в якого не було батька й матері і за якого нікому було й помолитись. В думі розповідалось, що вони потопали в чужім морі за свої гріхи, за неповагу до старших, за своє безпутне життя.

А дельфіни все частіш і частіш показували з води свої огидні голови, чорні лискучі спини й плавці. В повітрі тремтіло марево... Над козаками, десь у височині, з жалібним криком пролетів сокіл-білозірець... Щось та провіщають ці таємничі вісники!..

Аж ось на сході з'явилася хмара. Вона росла якимись дивовижними образами, що швидко міняли свої обриси, і, ніби жива, надималася, повзла з-за обрію все вище й вище і поволі заступала собою небо. Поверхня моря, досі зовсім синя, стала чорніти й подекуди ніби здригатися. Щось, наче живе, забігало по морю, дуло в розшарілі обличчя козаків, свистіло в снастях, куйовдило змокрілі чуби веслярів...

— Гай-гай! — почухав у себе за вухом Небаба, поглядаючи на небо.

Вдалині розлігся приглушений протяжний гуркіт, ніби щось важке перекочувалося по горах.

Небо й море дедалі темнішали. По воді заходили якісь білі гребені, що, наче живі, наче білі дельфіни, вискакували з води й знову пірнали... В повітрі знов розітнувся жалібний крик сокола... Козацькі чайки все частіше поринали й перескакували з гребеня на гребінь, тримаючись, по можливості, близько одна одної...

На чердаку отаманської чайки з'явився Сагайдачний; він зняв шапку і почав пильно вдивлятися у те, що коїлося навколо й особливо попереду. Сивий чуб його, як хвіст на бунчуку, маяв у повітрі...

— Щось та буде,— тихо мовив він до Небаби, що стояв поблизу.

— Буде, батьку,— відказав Небаба.

Сагайдачний, витягнувши з кишені хустку, махнув нею в повітрі. З-поміж козаків, що сиділи в отаманській чайці, встав один широкоплечий козак і підійшов до чердака. Це був пушкар.

— Дай вістову,— сказав йому Сагайдачний.

Пушкар, і слова не мовивши, підійшов, хитаючись, до передньої гармати, бо чайку дуже кидало. Вітер дедалі міцнішав, вищав, ніби від болю, ніби його хто самого гнав силою...

І ось гримнула гармата, але голос її був такий слабкий у порівнянні з громом, який загуркотів саме в цю мить, що козаки здивувалися. Тим часом уся флотилія, почувши вістовий постріл, почала гуртуватися коло отаманської чайки і незабаром щільно оточила її.

— Панове отамани і все вірне товариство! — почав гучним голосом Сагайдачний.— От самі бачите, що бог дає нам роботу подувом своїм божим... Се починається хуртовина — треба з нею боротися, і милосердний бог допоможе нам, бо ми йдемо за його святе ім'я на ворогів хреста господнього... Тримайтеся гурту, щоб нас по морю не розкидало, та держіться проти бурунів... А води не бійтеся,— воду шапками козацькими виливайте... Чуєте, дітки?

— Чуємо, батьку! — заревіла уся флотилія.

Але інший рев — стихійний — перекрив голос жменьки сміливців.

Почалася буря, справжня буря, несподівана, раптова, шалена, яка буває тільки на півдні. Грім, що спочатку перекочувався з краю в край над зовсім почорнілим морем, тепер, здавалося, гатив тут, над головами козаків, і свердлов оскаженіле море посеред скупченої флотилії. Блискавки, наче покручені розжарені залізні шини, шугаючи в море, ось тут, коло самих чайок, схрещуючись, перетинаючи одна одну, сліпили очі. Дощ періщив так, що, здавалося, саме море перекинулося й заливало собою хмари,

Козаки, звиклі боротися з цією сказженою стихією на дніпровських порогах, де їхні вутлі чайки так само кидалися з висоти в безодню, крутячись на спіненій поверхні, наче сухе листя, а потім вихоплювались на сиві буруни водопаду, тепер відчайдушно боролися з оскаженілим морем і працювали всі як один. Стерничий і веслярі сміливо відбивалися від стрімких бурунів, перерізуючи гребені водяних гір і падаючи у водяні провалля, щоб знову злетіти на сиві гриви гасаючих по морю потвор, а все інше товариство працювало коряками, відрами, шапками, вичерпуючи воду, що заливала чайки... Удари й гуркіт грому, рипіння й тріскання дерева — весел, стерен, чердаків, снастей, гук і клекіт моря, свист вітру, підбадьорливі крики старих козаків — все це зливалося в один неймовірний концерт, в якусь пекельну музику, що від неї і в найсміливіших ворушилося на голові волосся...

Та буря видимо перемагала. У нещасних веслярів руки відмовлялися служити. Деякі весла вирвало з ослаблих долонь і понесло в море, деякі розбило на тріски. Вода в чайках все прибувала — спочатку по кісточки, потім усє вище й вище...

— Господи! Гинемо! — залунали розпачливі зойки.— Милосердний боже, поможи!

— Затули безодні свої, отче вседержителю! Покарай мене одного! — впавши на коліна і знявши руки до грізного неба, молився Олексій Попович.— Я один грішний!

— Братці! Панове! Висповідаймося богу милосердному! — чулись звідусіль голоси разом із ревом бурі.

— Сповідай нас, батьку! — кричали з інших чайок.— Сповідай, отамане! Потопаємо!

Сагайдачний чув ці розпачливі зойки. Він бачив, що мужність починає покидати його хоробре військо і якщо воно підкориться цій фатальній миті, то все пропало. Треба було будь-що підтримати дух козаків, які втратили надію й енергію. Знаючи добре звички моря, він знав також, що ця скажена буря як зненацька налетіла на них, так само несподівано повинна і вщухнути... От-от має ущухнути... Він це знав, він це бачив по змійках блискавиць, по глухих ударах грому... Але треба вистояти в цю останню мить — треба підтримати товариство, що занепало духом... Він добре був знайомий також із забобонами людей, з якими прожив півстоліття: це були діти, які вірили казкам... Він бачив, що всім їм у цю жахливу мить згадалася думка про бурю на Чорному морі, думка, яку співали кобзарі по всій Україні і до якої всі ставилися з глибокою вірою, наче до евангелія... І він зважився діяти відповідно до того, про що розповідається в думі, тим більше, що й козаки вимагали сповіді, вимагали того, про що йшлося в думі,— і він вирішив пожертвувати однією людиною заради врятування всього війська...

Враз наважившись, він зійшов на чердак і, тримаючись за балясину, гучно, словами думи, промовив:

— Панове браття мої і дітки! Слухайте! Може, хто між вами великий гріх за собою має, що зла хуртовина на нас налягає, судна наші потоплює... Сподівайтесь, панове, милосердному богу, Чорному морю, і всьому війську дніпровому, і мені, отаману кошовому! Нехай той, хто найбільше гріхів за собою знає, в Чорному морі один потопає, війська козацького не загубляє!

Багато хто впав на коліна й зняв руки до неба.

— Я грішний! Я найбільше гріхів знаю! — чулося з усіх боків.

У цю мить виступив Олексій Попович. Він був блідий, мокро волосся спадало йому на чоло, по щоках текли сльози. Чесний зроду, але запальний, нестриманий, він був жертвою свого гарячого серця. Він став п'яницею, паливодою, з усіма сварився; але він і легко мирився й зберіг у собі чесне серце, що частіше доводиться зустрічати в п'яниць, ніж у непитущих...

Він наважився пожертвувати собою, і жертвувати так, як про це сказано в тій же знайомій усім думі.

— Браття! Панове! — гукнув голосно він. — Я той грішник великий — мене карайте... Добре ви, браття, вчините, коли червоною китайкою очі мені зав'яжете, до шиї білий камінь причепите, карбачем ударите, в Чорному морі втопите... Нехай я один загибаю, війська козацького не загубляю...

З подивом, страхом і жалем дивилися на нього товариші, не помічаючи, що буря й без того вщухає, грім віддаляється все далі й далі, злива стихає...

Виступив вусатий Карпо, який перемиг тура: він був приятелем Олексія Поповича.

— Як же, Олексію, — сказав він теж словами думи, — ти святе письмо у руки береш, читаєш, нас, простих людей, на все добре навчаєш, який же ти за собою найбільший гріх знаєш?

Попович глянув на нього й сумно похитав головою.
— Е! — сказав він. — Як я із міста Пирятина, брате, виїжджав, прощення у батька з матір'ю не брав, і на свого старшого брата великий гріх покладав, і близьких сусідів-хліба-солі безневинно позбавляв, дітей малих, вдів старих стремом у груди штовхав, проти церкви, дому божого, проїжджав, шапки з себе не здиймав. За те, панове, великий гріх за собою знаю і тепер загибаю. Це, панове, по Чорному морю не буря бурхає, а отцева та материна молитва мене карає.

Усі слухали його дуже уважно, серйозно, побожно, ніби це була проповідь у церкві, читання святого письма. Лише Сагайдачний, побачивши, що буря вже майже стихла й небезпека для його флотилії цілком минула, ховав посмішку під сивими вусами й вирішив довести до кінця це — тепер уже комедійне — дійство. Але він не хотів уже занпащати людину, а вчинити лише відповідно до народного забобону: кинути в пашу розлютованого моря кілька крапель людської крові.

— Панове, браття й діти,— голосно мовив він,— добре ви дбайте, Олексія Поповича на чердак виводжайте, у правої руки палець мізинець відрубайте, християнської крові в Чорне море впускайте... Як буде Чорне море кров християнську пожирати, то буде на Чорному морі супротивна буря стихати.

Дивіться, панове, вже й тихо стало! — раптом вигукнув Грицько, опам'ятавшись.

— Чи ти ба, і справді тихо.

— Слава тобі, господи, слава милосердному богу!

— Ведіть, ведіть Поповича! Рубайте йому пальця! — кричали інші.

Олексій Попович сам зійшов на чердак, перехрестився на всі чотири сторони й поклав мізинець правої руки на перекладину балясини... Тут-таки стояв і Небаба... Він витяг із піхов шаблю, обтер її мокрою полою і перехрестився:

— Боже, помагай — р-р-раз!

І кінчик пальця впав з балясини, стукнувся об борт і впав у море. Закапала в море і кров козацька.

Усі перехрестилися. Перехрестився і Олексій Попович, закривавивши своє бліде обличчя.

Буря тим часом зовсім ущухла. Глянув на це заспокоєне море й Олексій Попович — і обличчя його засяяло.

— А прочитай-но нам святого письма, Олексію,— попросило кілька козаків, зовсім повеселішавши,— а ми послухаємо та помолимося, подякуємо богові за порятунок.

Попович дістав свою грубу, зовсім мокру книжищу, розгорнув мокрі сторінки, пошукав щось і зупинився.

— Хіба що се,— сказав він,— посланіє апостола Павла до Тимохвія — про шанування старших.

— Та Тимохвія ж, Тимохвія! — відгукнулись декотрі.

Читець відкашлявся, перехрестився й почав усе ще тремтячим голосом:

— «Чадо Тимохвію! Старцеві не чини пакості, а утишай, яко же отця, юношів — яко же братію, старих жон — яко же матір...»

— А от і сонечко! Сонечко! — радісно закричав дурний Хома й перервав читання.

Уже кілька днів перебували козацькі чайки у відкритому морі. Після бурі погода встановилась чудова, тиха, і козаки встигли обігнути весь західний берег Криму, тримаючись від нього на такій віддалі, що земля здалеку уявлялася довгастою хмаркою край моря, і тепер опинилися проти південного берега. За весь цей час вони ніде не зустрічали в морі ні турецьких кораблів і галер, ні кримських суден, а коли й помічали здалека підозрілий предмет, то, визначивши своїми далекозорими очима, у якому напрямку рухався цей предмет, брали вбїк і зникали в туманній далечині.

Тепер вони вже другий день, тримаючись на такій відстані, щоб їх не помітили з берега, із здивуванням, змішаним із забобонним страхом, оглядали величні красоти південного берега, цього казкового царства, про яке стільки таємничого, страшного й захоплюючого вони наслухалися від своїх же старших козаків, які пливли з ними й побували в цьому казковому краї волею і неволею — під час морських наскоків на Крим або як кримські невольники, полоняники.

Перед ними серед сірих камінних громад, накиданих безладно то тут, то там, та зелених глибоких долин у туманній далечині височіли вершини й шпилі велетенських скель, що іноді ніби загрожували впасти в море або злітали на недосяжну висоту. Здавалося, підземні духи, якісь могутні дияволи боролися тут з морем і вивернули з його безодні ці грізні шпилі кам'яних гір, ці гранітні п'єса, що піднімалися в блакитне небо й прикривали його своїми вершинами від північних країн для того, щоб і вітер не дмухнув з півночі на це казкове царство, на його чарівну природу, на це чудове темно-голубе море.

Колишні невольники козаки здалеку показували своїм товаришам, які не бували в цьому казковому царстві, на всі ці дива природи, від чого не бачена ними чужа, бусурманська сторона здавалася ще загадковішою, ще страшнішою. Ці гострі, шпильасті скелі Ай-Тодора, Ай-Петрі, Ай-Буруна, Аю-Дага, цей вузький у скелях проріз Шайтан-Мердевен, який бували козаки називали Чортовою Драбиною, ця звіроподібна гора Бабуган-Яйли, а там велетенський Чатир-Даг — кам'яне шатро, що підпирало небо,— все це наганяло свя-

щенний страх на дітей степів чи прекрасних рівнин України...

— То се той Крим,— шепотіли вони,— то се та земля невірна, бусурманська, розлука християнська, господи!..

— Де ж тут живуть татари? Де їхні міста? — запитували інші.

— Ось заждіть, побачите: і татар побачите, і Кафу, а може, і Козлов, а може, і бідних невольників побачите,— відповів старий Небаба, який багато чого бачив на своїм віку.

Нарешті вони справді здаля побачили й Кафу — цей знаменитий пам'ятник панування генуезців у Криму, цей всесвітній невольницький ринок XVI і особливо XVII століття, коли на базарних майданах його й на пристанях величезними гуртами сиділи або вешталися невольники всіх країн, побрязкуючи кайданами, або ж, прикуті до кочетів і сидінь, веслували на турецьких галерах — каторгах, з назвою яких і досі поєднується уявлення про неволю, про тяжку роботу далеко від батьківщини...

Оповите серпанком далечини, постало перед здивованими очима козаків це страшне місто — місто неволі, ця юдоль плачу й прокльонів усього тодішнього християнського світу. У туманній далечині височіли над голубим морем його сірі башти й зубчасті стіни, пнулися до неба білі мінарети з золотими півмісяцями. За ними — сірі гори, вкриті темною зеленню. На пристанях чорнів ліс щогл найрізноманітніших кораблів, каторг і галер, суден італійських, іспанських, голландських, яким вдавалося пробиратися в голубий басейн Понта Евксінського...

Важко було розгледіти щось докладно, бо козацькі чайки зупинилися в морі дуже далеко, щоб їх не помітили з міста, і через це козакам ще таємнішим і казковішим здавалося це незнане місто, що ніби виринуло з м'ря разом із сірими горами, ніби з'явилося з того світу, звідки, як і з неволі, нема вороття на цей світ, туди, далеко, на любу Україну, в землю християнську.

— То се і є Кафа проклята — неволя турецька?! — мовили козаки, задумливо похитуючи головами.

— Вона ж, вона, іродова! — відказав Небаба, копірсаючись у згаслій люльці й згадуючи свої сто копанок.

Сонце, освітивши вранішнім золотим промінням Кафу й весь південний берег Криму, дивилося в тил ко-

закам і дозволяло їм милуватися чарівною й страшною для них панорамою цього завороженого царства, таємничі межі якого вони збиралися переступити, може, для того, щоб навіки лишитися тут із смертельною раною в грудях або з кайданами на руках і ногах, без надії знову повернутися на батьківщину, «на тихі води, в край веселий, в мир хрещений»...

Раптом Небаба, що стояв на чердаку поруч з Сагайдачним та писарем Мазепою, почав пильно до чогось придивлятися.

— Ану, пане писарю,— звернувся він до Мазепи,— в тебе очі молоді, дрібне письмо читають, поглянь-но туди, що воно там таке мигтить.

— Де, пане Хвилоне? — запитав Мазепа.

— А ондечки... чорніє щось на морі.

Небаба показав на щось чорне в морі, лівіше від Кафи. Мазепа приставив долоню дашком до очей.

— Бачу, бачу: або татарські рибалки їдуть, або що інше.

— А не галера?

— Ні, не галера.

— Та то, дядьку, каїк татарський,— одізався знизу Олексій Попович, який знову почав нудитися без горілки, хоч недавно й каювся у своїх гріхах, і який уже бачив Крим і зазнав кримської неволі.

— Справді каїк, я й сам бачу,— потвердив Сагайдачний.

В чорних задуманих очах його раптом майнула якась думка. Він приклав руку до лоба, ніби щось обмірковував, пригадував або не знав, на що зважитись. Та раптом він випростався й швидко оглянув свою флотилію, що тихо погойдувалася на бірюзовій поверхні моря.

— А нуте, хлопці, на весла! — гучно мовив він, ляснувши в долоні.

Загальне пожвавлення й здивування було відповіддю на цей покрик. Веслярі кинулися до весел. На всіх чайках стрепенулось товариство.

— Панове отамани й усе військово товариство! — виразно промовив старий гетьман.— Стійте ви тут на сторожі, дожидайтесь мене, а я хочу «язика» добути.

— Добре, добре, батьку! — загомоніли з усіх чайок.

— Мочи весла, хлопці! Гайда! — дав наказ гетьман.— Доганяйте чорну муху, що отам, на морі, сіла! пояснив він, показуючи в той бік, де віддалеки чорнів,

мабуть, татарський каїк — невеличкий весловий човен.

Веслярі «вмочили» весла в море, і чайка полинула птахом. Незабаром чорна цятка почала вирізнятися ясніше й ясніше. Вона, певно, пливла до Кафи. Ліниво, ледь-ледь помітно поблискували на сонці два весла, і разом з ними так само ліниво похитувалася людська постать. Це справді був каїк.

Чайка доганяла його. На каїку помітили це, але не прискорили ходу, очевидно, вважаючи, що це пливла до Кафи турецька кочерма або фелука, а може, й інший який-небудь великий морський човен.

Та от чайка вже наздоганяє каїк. Хома, веслуючи з усієї сили, розшарівся, розстебнув сорочку до самого пупа і, поглядаючи на каїк, лукаво усміхався й підморгував веселому Грицькові, з яким встиг уже заприятелюватися.

— Ото дурень! — бурчав він з хитрим виразом на обличчі. — Ну й злякається, як мене побачить.

— Де вже такого не злякатися! — potwierдив вусатий Карпо Колокузні, що сидів біля нього. — Ти такий страшний, що тебе й мати злякалася та дурнем народила.

Коли чайка була вже поряд з каїком, на ньому злякано закричали.

— Алла! Алла! — зарепетував татарин, впустивши весла й кидаючись по каїку. — Козак, козак!

З дна каїка злякано схопилися ще дві постаті, очевидно, поснули татари.

— Алла! Алла! Алла-акбер! — знову одчайдушно зарепетували татари.

Та козацький гак уже зачепив каїк за борт, і жилаві Карпові руки підтягали його до чайки.

— Не кричіть! Не вийте, гаспидові цуцики! — гримнув він на полонених.

За мить кілька козаків, серед них і Хома, перескочили з борту чайки в каїк і зразу ж пов'язали своїми поясами полонених — двох старих татар і одного молодого.

— Добре, дітки! — похвалив Сагайдак. — У чайку їх!

Здоровенний Хома, схопивши на оберемок разом двох татар, підняв їх до борту чайки. Ті одчайдушно пручалися й бились у його засуканих, волохатих, як собачі лапи, руках.

— Та не крутіться, гаспидові душі, а то потонете, — умовляв він своїх полонених.

Їх підхопили інші козаки з борту чайки і втягли до себе. Хома якось втратив рівновагу і, мов колода, шубовснув у море.

— Ой лишечко! Хома потонув! — залунали злякані голоси.

Та козарлюга Хома не потонув. Його величезна з руським чубом голова з'явилась на поверхні, а він, увесь червоний, форкав, мов викупаний козаком жеребець.

— Отож я казав, щоб вони, гаспидові душі, не крутилися! — бурчав він, хапаючись за весло.

Весло притримали, і він почав дертися на чайку, весь час відпльовуючись.

— А яка ж вода погана в морі... солона та гірка.

Полонені татари, яких перетягли на чайку, злякано озирались на всі боки, як загнані собаки. Молодший з них у розпачі впав на коліна й шепотів молитву, часто, навіть дуже часто повторюючи ім'я аллаха й безнадійно поглядаючи на рідні гори та зелень, осяяні палючим промінням сонця: він, здавалося, в думці прощався з ними. Старі татари теж шепотіли щось — звичайно, прощалися з життям і з своєю прекрасною стороною, гадаючи, що ці вусаті й засмаглі шайтани зараз їх уб'ють.

У каїку були кошики з огірками, вишнями, морквою та іншою зеленню. Видно було, що татари везли усе це в Кафу на базар, та далеко відбилися од берега й потрапили в руки страшних гостей.

Сагайдачний, Небаба, Олексій Попович і дехто з козаків заговорили з полоненими по-татарськи, і хоч говорили вони сяк-так, все ж татари їх розуміли. Їх допитували, хто тепер править Кафою — хто там «санджакує», скільки у фортеці турецького й татарського війська, чи є на пристані царградські військові й купецькі галери і скільки їх. На все це полонені здебільшого відповідали, що не знають, або повторювали тільки «алла» та «алла-акбер».

Тоді Сагайдачний наказав прибуксувати каїк до своєї чайки і плисти до флотилії. Там дуже зраділи привезеній здобичі й кинулись до каїка, щоб одразу ж поласувати величезними зеленими й жовтими огірками, вишнями та морквою, але Сагайдачний наказав нічого не чіпати.

— Я сам повезу це добро на базар, — пояснив він. — Хочу сам у Кафі розвідати, чому там продають ківш лиха.

Небаба на ці слова тільки моргнув вусом, а Мазепа докинув:

— Та воно, батьку отамане, лихо — товар дешевий...

— А щоб бути хоч на годину купцем, треба купцем і вдягнутися,— додав Сагайдачний і, звернувшись до козаків, що стояли біля полонених татар, сказав:— А нуте, дітки, роздягніть їх до самого татарського тіла, щоб було нам у що одягнутися, коли торгувати задували.

Козаки кинулися роздягати татар. Нещасні, думаючи, що настала їхня остання хвилина, що їх або в море кинуть, або голови постинають, одчайдушно захищалися, марно волаючи до свого бородатого аллаха і його пророка. Та козаки були неблаганні: схопивши їх за руки й за ноги, вони обдерли нещасних, як липку, й лишили голими.

— Накиньте запинала на татарське тіло! — наказав Сагайдачний.

Нещасним кинули старі запинала, які правила і за кінські подони, а в татарський одяг вбралися сам Сагайдачний, Небаба та Олексій Попович, бо він уже побував у турецькій неволі і добре розумів, а при потребі й говорив сьак-так по-татарськи.

Козаки аж заходилися од сміху, дивлячись на це переодягання.

— Оце татари, так татари! — хвалив Хома.

— Такі татари, що Хома злякався, б, коли б побачив їх у себе на печі,— піддрочував його Карпо.

— Еге! Злякаюсь я чорта лисого! — огризнувся Хома, обсцхаючи на сонечку.

Одягнувшись зовсім по-татарськи й сховавши під татарську шапку свою сиву чуприну, Сагайдачний на хвилю задумався, а тоді звернувся до свого джури, що стояв коло нього:

— Ану, джуро, подай мою булаву.

Джура метнувся з чердака і незабаром вернув з гетьманською булавою в руках. Сагайдачний, узявши з його рук знак своєї гетьманської достоїнності, високо підняв його над головою.

— Панове отамани і все славне військо запорозьке! — гучно, виразно промовив він до всієї флотилії,— Якщо я завтра вранці не повернувся до вас, чого борони боже, то добувайте без мене славне місто Кафу і самі обирайте собі батька, а тепер без мене нехай гетьманує пан писар.

І він передав свою булаву Мазепі.

Через кілька хвилин татарський каїк під рівні помехи весел швидко помчав від козацької флотилії. В каїку сиділи Сагайдачний, Небаба та Олексій Попович.

Козаки довго проводжали очима цей невеличкий човен, поки він не перетворився на муху, а тоді на ледь помітну чорну цятку і нарешті зовсім зник з очей у туманній далечині.

Каїк тим часом поволі наближався до Кафи. Все виразніше й виразніше вимальовувалися на блакитному небі та на гірських схилах похмурі шпилясті башти фортеці, що півколом спускалися до моря, з їх чорними, наче роззявлена паша звіра, віконцями й бійницями. Нижче тяглися, звиваючись гадюкою і роблячи круті заломы до гори, такі ж похмурі зубчасті міські мури із залізними гаками, на яких часто вішали за ребра християнських полонених за якусь провину; кості їхні часом цілими скелетами, об'єдені червою й птахами, довго висіли й торохтіли од вітру. З-за цих похмурих стін виглядали мечеті з їх круглими, ніби окатими, банями, тонкі, наче голки, мінарети з позолоченими півмісяцями вгорі й вузькими чорними довгастими віконцями внизу. Звідти ж, з-за стін, визирали розташовані по схилу гори у вигляді амфітеатру будиночки з пласкими дахами, обплетені густими гірляндами в'юнкої зелені і часом сховані в затінку темних, іконоподібних, ніби вічно задуманих кипарисів.

Для українця це було справді казкове видовище, що лякало своєю новизною... Серце в козаків чомусь так і стискалося, коли вони гляділи на це диво...

А стискалося воно ось чому... Біля кафської пристані стояло безліч кораблів, галер, каторг та інших суден. Небачені, всіх кольорів і розмірів прапори й прапорці на верхівках щогл і на снастях маяли в блакитному повітрі, наче казкові птахи чи змії. Видно було чужих людей, чужі обличчя, дивний, небачений одяг. Чувся гомін незнайомих мов... Але різкіше за все, дошкульніше брязкали недалеко від пристані якісь ланцюги... На чому вони?.. На кому?.. Хто це брязкає?..

Козаки поглянули навколо й побачили величезну, чорну і неповоротку, як черепаха, турецьку галеру, на якій біля кожного кочега стояли й сиділи, скуті часом по двоє, галерники, прикуті до того ще й брязкітливими кайданами до сидінь, і невтомно змахували веслами,— галера тягла на буксирі кілька суден з Анатолії, навантажених важкими товарами. Вдивившись у галерників, які,

обливаючись потом, працювали, мов воли, козаки пізнали їх і затремтіли від жалю: вони пізнали в них бідних невольників, здебільшого своїх козаків, а також москалів і ляхів... Козацький елемент все ж переважав... Це були не люди, а якісь страшні привиди з довгим волоссям і бородами, майже зовсім голі, з залізом і ремнями, які в'їлися в кості, бо тіла на них майже не лишилося... Вони працювали, як автомати, плавно похитуючись назад і вперед, а поміж ними ходили турки-пригінчі й коли бачили, що котрийсь із них, знемагаючи від непосильної роботи, голоду чи безсоння, нерівно веслував, то били його по голих плечах, по спині і по закудланій голові крученим ремнем із сириці або гнучкою червоною таволгою... Невольників було на галері повнісінько — старі, з сивим, навіть пожовклим від часу волоссям і бородами, і молоді, з голими ще підборіддями, але вже постарілі від горя й фізичних страждань... Коли хльоскала в повітрі червона таволга і впивалася в голе тіло невольника, він не смів навіть відвести рук од весла, щоб інстинктивно схопитися за побите місце, а тільки звивався усім тілом і кидав жалібний, безнадійний, сповнений німого докору погляд до цих прекрасних, але таких же німих і безжалісних, як турецький пригінчий, небес...

— Мати божа! — вирвався мимоволі стогін з грудей старого Небаби, а по загорілих щоках Олексія Поповича котилися сльози й падали на його татарську куртку.

Лише Сагайдачний ніби не помічав галери й не дивився на неї: він сидів похмурий, мовчазний, втупивши з-під густих чорних-чорних — при сивих вусах — брів нерухомий погляд на пристань.

— Не дивіться на галеру, — тихо сказав він, — може, який невольник пізнає кого та ще від радості крикне.

І Небаба, й Олексій Попович одвернули очі від жахливої картини невольництва. Галера помалу рухалася далі, а в повітрі і в душах наших козаків усе ще кричало й плакало брязкітливе залізо кайданів...

Обминаючи найрізноманітніші судна, над якими стояв неймовірний гамір незнаних мов, козаки були вражені якимись особливими гармонійними звуками, якоюсь стогнучою мелодією, що ніби лилася з глибини душі. Глянувши в напрямку цього мелодійного стогону, вони побачили нову партію невольників, які дуже відрізнялися зовнішністю від щойно бачених ними. Ці були, здавалося, ще більш обідрані, ще голіші, якби це тільки можливо було, і здебільшого русяві та руді, і що особ-

ливо впадало в око — це личаки в них на ногах; що це вже були за личаки, із чого сплетені — про це нема що й казати; але все ж це було щось подібне до личаків. На кожного з них було надіто, як на запряженого коня, шкіряний хомут, а від хомута йшла віршовка до линви, якою тягли величезну посудину, навантажену камінням. У кожного на ногах брязкали ще й кайдани, але такі вузенькі, що ноги схомутованих невольників могли робити тільки маленькі кроки. Їх було нахомутовано біля линви кілька смиків, і вони, похитуючись у такт, опустивши додолу голови й руки, що теліпалися, наче паралічні або вивихнуті, стогнали змученими грудьми: «Эй, дубинушка, ухнем!»

Коло них теж йшли пригінчі й шмагали то одного, то другого...

Нарешті, проклавши собі дорогу поміж сновигаючими човнами й чорноголовими татарчатами, які, купаючись, казна-що виробляли у надзвичайно прозорій воді, каїк пристав до берега.

Ще дорогою вирішено було Небабу лишити на березі стерегти каїк, а щоб до нього не чіплялися татари, чи продає він свій товар і чому продає те чи інше, і щоб таким чином не догадалися, що тут щось не гаразд, — надумали, що Небаба ляже в каїку на огірках та моркві й удаватиме, ніби спить, а Сагайдачний з Олексієм Поповичем, який уже побував у неволі в цій самій Кафі й вивчив її вздовж і впоперек, підуть у місто розвідати що треба.

Так вони й зробили.

XIV

З назвою «Кафа», «Қаффа», тепер Феодосія, пов'язано багато історичних спогадів, які дають поживу уяві у вигляді далеких, поетичних, а тому завжди привабливих і в той же час близьких нам картин минулого.

Уже за п'ятсот років до нашої ери мілетські греки заснували свою колонію біля мальовничої затоки, що увігналася в землю коло підніжжя гір, які ще поетичному Гомеру уявлялись мало не горами страшних лестригонів, котрих він згадує в X рапсодії своєї «Одіссеї». В час заснування Феодосії мілетцями Крим був населений тавро-скіфами, які дуже любили землеробство, і слід гадати, що то були наші предки, слов'яни-скіфи, або на-

віть предки наших предків, слов'яни-лестригони, які в поетичній уяві грека постали такими страшними і перед котрими пасував і хитромудрий Одисей, що пошив у дурні навіть таке страховище, як циклоп Поліфем...

І якою ж далекою здавалася грекам, і якою ж похмурою й холодною уявлялася їм, з острова Мілета, ця країна, мало не гіперборейською!.. Це був для них край світу...

Як би там не було, вон заснували тут свою торговельну колонію, бо за Гомера, і за Перікла, і за Олександра Македонського греки завжди були в душі гендлярями. А наші предки — лестригони й тавро-скіфи, як і нинішні тамбовці, саратовці, самарці й полтавці, завжди любили сіяти хлібець і завжди продавали його майже задурно хитрим мілетцям, як і тепер майже задурно продають їхнім потомкам, а також французам і англійцям, а самі харчуються половиною, «аки звір якийсь».

Нову свою колонію греки назвали Феодосією — даром божим, бо колонія збагачувала їх за рахунок завжди довірливих слов'янлестригонів і тавро-скіфів...

Так процвітала Феодосія кілька століть. Рай був, а не життя! На майданах тут співалися аттичні пісні — Сафо й Анакреонта, декламувалися рапсодії Гомера, в театрі виставляли Есхіла й Софокла... До сліз змішив Феодосію і її багатих гендлярів Арістофан... На вулицях і майданах стояли пластичні зображення грецьких богів — Діани, Венери, Амура, а наші предки, тавроскіфи, нечесані немиті, в личаках, як вони зображені на Трояновій колоні, звозили на ці майдани свою пшеничку і, почухуючи те історичне місце свого тіла, куди кожен мав право заглядати, хитали головами, споглядаючи голу Афродіту, і боязко шепотіли: «Ач, безоромна!..»

Бачила в своїх стінах Феодосія і гордого Мітрідата, царя понтійського; і не менш гордих, але, можливо, більш дурних солдафонів — римських консулів.

Потім наскочили в благословенну Таврідію і в Феодосію «наші молодці» — гунни, і, як взагалі «наші молодці», де бо вони не проходили, то все робили чисто, тому що завжди раді старатися — то вони постаралися: голих Афродіт і Амурів прив'язали до кінських хвостів, а решту стерли на порох... «Бий їх, улесливих грекосів, розтуди твою...»

Від Феодосії лишилася тільки купа руїн...

Пізніше виросло тут маленьке сільце Кафа, про яке

згадає Костянтин Багрянородний, але вже хлібцем торгувати нашим предкам не було з ким.

Згодом знову прийшли «наші» — вже «наші поляни» й «кияни», — заснували Тмутороканське царство, «вміряли море по льоду», пригрозили «тмутороканському ідолу» і загадували щось наперед...

Але тут сталося ось що: прийшли до «наших» вже «не наші», а «східні люди» — Чингісхани та Батії, — і «наші», всунувши свою богатирську шию в ярмо, забули і про тмутороканського ідола, і про Кафу.

Та про неї згадали нові гендлярі середніх віків — генуезці, і Кафа, вже Каффа, як фенікс, виникла з попелу. Це було щось казкове, чарівне. Уся розкіш, все мистецтво палаци, храми, статуї, фонтани — все, чим так пишалися в середні, золоті свої віки Генуя, Венеція, Рим, все це перенесено було в Таврїду, в Кафу, і Кафа стала великим багатим містом, дорогим діамантом поміж італійських колоній...

Як стародавня Феодосія бачила в своїх стінах Мітрїдата, притиснутого римлянами, так генуезька Кафа бачила в своїх стінах «безбожного сироїдця» Мамаю, розбитого руськими на Куликовому полі й загнаного в Кафу, де генуезці й порішили цього страшного звіра...

У 1475 році, коли турки загрожували потоптати ногами й копитами своїх коней всю Європу, вони одібрали Кафу в генуезців. І стала Кафа — Кефе — гордістю й славою правовірних. До того, що дали Кафі генуезці, турки додали ще свого, своїх розкошів і свого східного блиску: спорудили багаті мечеті з високими мінаретами, розкішні будівлі лазень... І стала Кефе Крим-Стамбулом або Кучук-Стамбулом — малим Константинополем... У ній нараховувалося до вісімдесяти тисяч жителів; в її порту стояло часто до семисот суден... Багатство і зовнішня розкіш вражали око, лякали незвиклого...

І от це казкове місто постало у всій своїй чарівній красі й у всьому своєму багатолюдстві перед очима наших сіромах — Сагайдачного та Олексія Поповича.

Пройшовши під масивною фортечною брамою разом з татарами, турками, вірменами, греками й ефіопами в неймовірно барвистих вбраннях і лахмітті, які снували з міста і в вісто, наші козаки увійшли в кипучий, гарний і смердячий, напів'європейський, напівазіатський мурашник, який приголомшував різноманітністю, дивовижною плутаниною гаму, гомону, лементу, вигуків і якоїсь пекельної музики, що нею бриніли вузькі, забиті людьми

й худобою вулиці, широкі й гомінкі майдани та майданчики. Брязкіт і дзенькіт різноманітної зброї, заліза, сталі, міді, срібла й золота, яким обвішувала себе дика людина, що жила більше чужою кров'ю, ніж своєю працею й потом, скрип гарб, здатний вимотати всю душу, іржання коней, ослячий крик, вигуки погоничів, водоносів, різноманітних торговців, хльоскання батогів, дикий вереск і вигуки дервішів, біля яких юрмилися й ловили гав правовірні, і на довершення всього цього десь оддалік ниучий і проймаючий душу скрипучий невольницький плач, що ясно вирізвився з цього пекельного хаосу звуків і наче різонув по серцю наших козаків,— от перше, що зустріло їх в цьому місті неволі й християнського плачу. Найбуїніша уява поета не може змалювати собі того, що вражало наших мандрівників на кожному кроці: розкішні генуезькі будівлі й палаци, вицяткувані й спотворені східною, занадто яскравою, що аж око ріже, розкішню, золото й бруд, граніт і сміття, шовк, весь перетканий золотом, і голизна, загоріла, запорошена, нужденна голизна, що блискотіла й просвічувала крізь лахміття; палюче сонце, яке ще яскравіше підкреслювало всю цю дику пістрявість, громіздкість і грубу роззолоченість; нахабні обличчя пашів і яничар; чорні із страшними білками обличчя кучерявих євнухів і лякливі, принижені обличчя рабів і невольників; журкітливі фонтани і десь знайомий бренькіт бандури й тужливий голос — свій, рідний голос серед цього пекла чужих звуків і голосів; червоні, ніби криваві, фески над темношкірими обличчями, роззолочені та обвішані шнурами та різною сухозліткою куртки, строкаті, білі, зелені чалми над сивими й червоними бородами та палаючими диким блиском очима азіатів; строкатісь басама́нів на каптанах і халатах, позолочений сап'ян дорогого чобота й плетений з осоки личак полоненого москаля; зброя на золотих ланцюгах пашів і залізні кайдани на ногах і на руках, а часом і на горлі в людей; коні, прикрашені шовком і златоглавом, й людські спина, не прикриті нічим, окрім рубців від нагаїв; прекрасні, але сумні кипариси, і в затінку від них — ці стогнучі голуби, які не схожі на їхніх голубів, на українських, як кипариси не схожі на любу, рідну вербу в леваді,— все чуже, все приголомшуюче, страшне, розкішне, квітуче, розцяцьковане, і все вороже лихе, немиле цим самим блиском і розкішню, і все гнітить цією яскравістю і блиском, стомлює і слух, і зір, вражає контрастом раю і пекла, шаленого, безумного

вдоволення і такого ж безумного горя, якого не виплачеш, не викричиш, і — жодного жіночого личка...

А втім, ні... он воно, миле жіноче личко під кипарисом, в затінку, — і личко заплакане...

Та це ж невольницький ринок!.. Козаки натрапили на невольницький ринок...

Обсаджений навкруги розкішними пірамідальними тополями й стрункими, темними, гостроверхими, немов сумуючими кипарисами, що кидали рівні тіні в напрямку палючих променів південного сонця, весь залитий яскравим світлом цього палючого світила, яке сяяло діамантами в срібних струменях і бризках фонтанів, цей майдан — майдан сліз — являв собою строкату картину, яку неможливо передати ніякими фарбами, бо тіні й барви, похмурі та яскраві, весь час рухалися, мінилися. Саме була торговиця — огляд невольників і невольниць, показ їх якостей — вихвалання їхньої сили, витривалості чи краси, балачка, крик, сміх, дикі звуки базарної татарської музики, — і серед усього цього тихий жіночий плач і така ж журлива мелодія невольницької канти...

Козаки впізнали цю канту, цей знайомий їм з дитинства невольницький плач, під звуки й гіркі слова якого вони плакали колись, іще маленькими хлопчиками, у себе на батьківщині. Біля ридаючої під кипарисом дівчини й напівголого гарненького хлопчика стояли татари і, показуючи на них пальцями, про щось палко сперечалися. А посеред майдану, коло головного фонтана, на самому осонні, в страшному лахмітті сидів старезний дід з глиняною мисочкою на колінах, в якій лежав недоїдений огірок і шматок черствого хліба. Видно було, що дід був сліпий; він тільки-но привселюдно пообідав огірком і поданим йому кимось шматком хліба, а потім, перехрестившись на схід сонця, почав пити з глечика воду, що її набрав якийсь засмаглий і босоногий татарчук з басейну та подав старцеві. Навколо нього, з'юрмившись, стояли скуті по двоє і по троє невольники, які нещодавно пригнали на каторзі вантаж з міста Козлова. Їх, наче волів, що сходили в ходку за сіллю й відробили своє, тепер вигнано було на кафський ринок для перепродажу з баришем, бо в Кафі невольники були дорожчі, ніж у Козлові-Євпаторії.

— Скільки ж ви років тут у неволі, старче божий? — запитав жебрака один із невольників.

— Був тридцять літ у неволі, а тепер тридцять без року у великій пригоді, — посміхнувся старий.

— Скільки ж вам, дідусю, було років, коли вас татари забрали?

— На двадцятому році взяли.

— А ви ж тоді не сліпі були?

— Ні, видющий був.

— А коли ж ви очі втратили?

— Перед самою волею, — знов посміхнувся старий.

— Як же се так, дідусю?

— А так: як схотів я волі, то втік одного разу з галери, а мене впіймали та ще в гірші кайдани закували... Я втік удруге — ще гірше було... А як на тридцятому році втік утретє, мене впіймали й очі викололи... З того часу я і став вільний: двадцять років носив воду, а коли став недужий та старий, вигнали мене, як собаку, геть з двору, і ось уже десятий рік, як я старцюю.

Дивлячись на цю живу руйну, невольники сумно похитували головами. Кожному здавалось, що й на нього чекає така сама гірка доля.

Сагайдачний та Олексій Попович слухали цю розмову, пропхавшись у натовп, і обох хвилювали свої думи. Сагайдачному думалося, давно думалося, що рано чи пізно, якщо тільки бог продовжить йому вік, він зруйнує це розбійницьке гніздо, весь цей Крим; знищивши на всьому півострові і сам слід татарського панування, він перенесе Запорозьку Січ сюди, у Крим, розмістить її там, де колись було місто Корсунь і де Володимир прийняв хрещення. Старому мрійникові здавалось можливим, збільшивши запорозьке військо до ста тисяч, а то й до двохсот, до трьохсот тисяч, оселити свій кіш біля тієї найбагатшої у світі бухти, яка заходить у землю біля Корсуня (тепер Севастопольська бухта), і звідти нищити поганців, вигнати турків з Анатолії, з усього чорноморського узбережжя, а потім перенести з Києва митрополичий престол — легко сказати! — у самісінький Царград. Геть усіх турків з християнської Європи!

А Олексію Поповичу згадалося, як і він був тут, у цій Кафі, в неволі і бачив цього діда, що вже й тоді був такий же старий і все співав своїм надтріснутим голосом невольницьких та інших козацьких дум, а татари, слухаючи й нічого не розуміючи, подавали, жаліючи його, хто дрібну монету, хто шматок хліба або дешеvu городину.

— Якої ж вам? — долинула до них знову розмова старого з невольниками.

— Та невольницької ж, старче божий.

— Добре, заплачу й невольницької...

І старий, обмацавши навколо себе землю, знайшов свій нехитрий інструмент, змайстрований з якогось дерев'яного ящика й перетягнутий струнами, що накручувалися на вбиті з одного боку ящика кілочки. Він торкнувся струн, прислухався до їх безладного деренчання, покрутив кілочки, настроїв свої саморобні гуслі й, піднявши до неба виколоті очі, що вже давно витекли й закрилися, завів щось хрипке, жалісне, хворобливе.

Невольники побожно перехрестилися, немов це почалася обідня або сумна літія.

Ледве чутний, деренчливий бренькіт, дерев'яні звуки інструмента, скрипучий і жалісний голос старого, який похитувався то в один, то в другий бік, здавалися юрбі нещасних українців такою божественною мелодією, а слова пісні, що западали кожному в душу і лягали елеєм на змучене й наболіле серце,— такою священною, надгробною літанією, що в багатьох із них по виснажених обличчях текли сльози. Вони мимоволі поглядали на свої кайдани, на реміні, на цю сирую сирицю і на потерті залізом ноги.

Раптом сліпий співець, який дедалі тихше перебирав струни своєї скрипучої коробки, зовсім змовк; коробка впала з його колін на бруківку, і він, закривши обличчя руками, заплакав, як плакали й невольники, що слухали його.

— Нічого, дітки, потерпіть,— сказав нарешті старий,— може, Сагайдачний і до нас з козаками прийде...

Сагайдачний мимоволі здригнувся, почувши своє ім'я. Йому навіть здалося, що сліпий повернувся в його бік.

— Та щось нічого про козаків не чути на морі,— тихо мовив хтось.

— Як не чути, то почувете,— повчально відповів сліпий.

— Дай, боже!

— Пошли їх, пресвятая покрово!

— Вони прийдуть! — глухо пролунав чийсь незнайомий голос.

Усі здригнулися, сполошилися. Оглядалися навколо, але нікого не бачили, крім татар, які горлали й товклися по всьому майдану.

— Мати божа! Хто це сказав? — здивовано поглядали один на одного невольники.

— Наче з води щось гукнуло...

— А може, з неба...

— З неба, дітки,— ствердив сліпий.

— Ой! Ой! Ой! — почувлися болісні крики, і невольники юрбою кинулися в бік од сліпого.

Це налетіли на них турецькі пригінчі, які сиділи неподалік у затінку чинар і тополь і, попиваючи з маленьких філіжанок каву, курили люльки. Тепер вони кінчали свій кейф і мали показувати покупцям товар лицем. Вони погнали нагаями своє стадо на інший бік ринку, де на них чекали анатолійські купці, які шукали робочої сили, щоб відвезти товари в Трапезонт.

За невольниками побіг і татарчук, який приніс сліпому води, а сліпий посилав услід своїм землякам недослуханий ними невольницький плач. Його тремтячий голос плакав тепер на весь майдан.

Сагайдачний і Олексій Попович, вибравши слухний момент, підійшли до сліпого.

— Добрий день, Опанасовичу! — тихо промовив Олексій Попович.

Сліпий здригнувся і з подивом на обличчі звів на прибулого свої виколоті очі.

— Хто знає тут Опанасовича? — спитав він три-возно.

— Я, Олексій Попович.

Сліпий мало не скрикнув — чи то з радості, чи то з ляку: такий він був здивований.

— Олексієчку! Ріднесенький мій!

Олексій Попович, нахилившись до сліпого, поклав йому в мисочку срібну монету й почав перебирати накидані туди мідяки, вдаючи, що шукає здачі.

— Олексієчку, хіба ж ти знов у неволі? — занепокоєно спитав сліпий.

— Ні, дідусю... Я прийшов до тебе з батьком-отаманом військовим, з гетьманом Сагайдачним.

— Сагайдачний!.. Мати божа!

— Я тут, Сагайдачний, старче божий,— тихо озвався ватажок козаків, теж нахилиючись до жебрацької мисочки,— козаки стоять у морі... Нам треба роздобути ключі від міста...

— Щоб уночі на Кафу мокрим рядном упасти,— пояснив Олексій Попович.

— Господи! — радісно перехестився сліпий.

Але Сагайдачний поквапливо запитав:

— Санджакова бранка Хвеса жива ще?

— Живенька-здоровенька, пане гетьмане, дай їй бог щастя-здоров'я! — відповів радісно старий.

— Ще не потурчилася, не побусурманилася?

— Бог милостивий, пане гетьмане.

— І ти до неї ходиш, старче?

— Іноді, буває, ходжу, — вона добра, мене, старого, жалує.

— А за Україною побивається?

— Дуже, бідна, побивається.

— То перекажи їй, старче, що ми її визволимо з неволі... Хай тільки вона в свого пана санджака, паші турецького, ключі міські добуває, та вночі браму відмикає, і нас до себе в гості чекає.

Слухаючи це, старий увесь тремтів од щастя... Адже Сагайдачний тут, Сагайдачний, саме ім'я якого наганяє жах на татар і турків, — хіба ж це не боже послання!

— Скажу, скажу Хвесі.., піду зараз до неї, — бурмотів він.

Сагайдачний і Олексій Попович, попрощавшись із старим, зникли у натовпі строкатого ринку.

XV

Ніч. Темною пеленою розкинулось над таким же темним морем південне небо, по якому, наче золотом, бризнуто міріадами зірок. Все навколо оповито мороком, усе завмерло в сонній тиші — і море, що ледь-ледь хлюпало коло берега, і гори, які виступали з мороку безформною масою, і місто, заколисане цією сонною ніччю.

Не спали тільки козаки. Ще завидна, після повернення Сагайдачного, Небаби та Олексія Поповича з берега, вони почали готуватися до вирішальної справи — оглянули й приготували зброю, запаслися зарядами, трутом і клоччям, натертим порохом, розподілили між собою майбутню роботу і разом з ніччю, що спустилася на землю, тихо рушили до Кафи.

Козацька флотилія розділилася на дві частини: одна, на чолі з Небабою та іншими старшими курінними отаманами, залишилися на воді — стерегти здалеку кораблі в гавані, друга пристала до берега трохи лівіше від Кафи, де й сховалася за пагорби. Цією командував сам Сагайдачний.

У незвичайній тиші висадилися козаки із своїх чайок, залишивши в них тільки для охорони по кілька козаків із наймолодших, звичайно, з бузімків. Тишу порушував лише неясний шурхіт дрібної прибережної гальки під сотнями й тисячами козацьких ніг, що обережно прибирались у темряві, та й цей шурхіт покривали тихі прибої моря, рівні вали якого «котилися гекзаметром» і з плеском розбивалися об прибережне каміння.

Хоч як обережно, хоч як повільно посувалися козаки, раз у раз зупиняючись і прислухаючись, проте близько півночі вони перебралися через південний мисик, в який упиралося місто правим, так би мовити, крилом та який височів над Кафою, і побачили під собою темні зломи фортечного муру, похмурі башти й тонкі шпилі мінаретів, що виступали з темряви. Чути було, як над містом і над горами промайнув опівнічний вітрець, від чого залопотіло листя в сонних верхівках тополь і в темній зелені, де-не-де розкиданій на пагорбі. Потім з міста виразно долинув до козаків опівнічний спів півнів, і Сагайдачному, який ішов поряд з Мазепою та Олексієм Поповичем, чомусь у цю хвилину згадалася стара-стара пісня, котру він чув іще в дитинстві: «Ой рано-рано кури запіли, а ще найранше пан господар встав:— пан господар встав, лучком забряжчав...»

У цю мить дзенькнула чиясь шабля...

— Який там дідько брязкає! — почулося тихе, але грізне застереження.

Відповіді не було... Десь на міському мурі зловісно запугав пугач.

— Се прикмета з міста, се наші,— рошепотів Олексій Попович...

— Дивіться, дивіться, хлопці!.. Се вона, вона летить! — почувся стриманий шепіт.

— Хто вона? Де?

— Он — по небу летить... Біла бранка.

— Та, що втопилась у морі?

— Вона...

Усі глянули на небо. В темно-синій високості, заступаючи собою Чумацький Шлях і сузір'я Лебедя, посувалася по небу, ніби пливла в ефірі, біла довга хмарка, що утворилася, може, коло вершини Чатир-Дага і тепер пливла над сонним містом... Багато хто справді в обрисах хмарки побачив подобу людського тіла, закутаного в біле запиало, і одразу ж їм пригадалася

легенда про білу бранку, яка втопилась у морі з туги за Україною і з того часу пролітала над Кафою кожного разу, коли в місті мало статися якась нещастя¹.

— На Україну летить, бідолашна...

— На тихі води, на ясні зорі...

Навіть суворому й задумливому Сагайдачному здавалося, що летить по небу чиста душа тої бідної дівчини, котру він кохав колись і котра вмерла з туги в далекій неволі, за синім морем, у клятому Синопі, згадуючи дорогу Україну й козаченька чорнобривого, Петруся Сагайдачного... Але він одразу ж відігнав від себе ці спогади, далекі видіння золотої молодості... На козаків чекало страшне діло,— і, можливо, свята душа тої, що летіла тепер по небу, утішиться, знаючи, що її і там ідеже несть болізня, ні воздыханіє, не забуто.

Він наказав одному куреню на чолі з отаманом Дженджелієм відокремитися від усього війська, обійти кругом і облягти весь міський мур, а коли буде подано сигнал криком пугача, запалити навколо фортечних мурів у різних місцях копиці сіна й всілякі приміські будівлі, щоб викликати переполох у місті й освітити його для подальшої «потреби».

Палії — так називали їх по дорученій їм справі,— діставши цей наказ, відокремились од решти козаків і зникли в темряві, а Сагайдачний повів своє військо далі, керуючись порадами Олексія Поповича, якому були добре відомі околиці й місто: перебуваючи тут кілька років у неволі, він разом з іншими невольниками чимало попрацював під нагаями пригінчих і в місті й за містом, у садах і на пристані, замітав вулиці й поливав квіти, носив каміння і рівняв грядки на виноградниках.

Нарешті вони опинилися біля фортечної брами... Тихо навкруги, наче в могилі...

Запугав пугач... З-за фортечної брами відповіло котяче нявкання, і одна половина брами з тихим скрипінням відчинилася...

— Мати божа! — почувся тихий жіночий крик, і жилаву шию Сагайдачного обвили ніжні холодні ручки.

— Хвесья! Дитинко!

— Татку! Таточку мій! О-ох!

— Годі, дитинко! Ніколи тепер він радощів плакати... Візьміть її, дітки, стережіть, як золоте яблучко,—

¹ Легенда ця давно була записана М. І. Костомаровим, але загубилася в паперах покійного Погодіна, якому була передана для надрукування в «Московитянине». (Прим. автора).

наказав Сагайдачний, вириваючись з обіймів дівчини.

Тут-таки, в глибині брами, з ліхтарем у руках стояла ще одна постать у турецькому одязі...

— Івашко! Потурнак! — сплеснув руками Олексій Попович.

— Я, Олексієчку! Я сторожу напоїв, покотом лежать...

У цю мить в різних місцях спалахнула заграва, і високі шпилі мінаретів наче зайнялися багряним рум'янцем... Почервоніли і верхівки тополь, немов уночі сходило сонце...

— До роботи, дітки! До зброї! — пролунав владний голос Сагайдачного.

Фортечна брама розчинилася навстіж, і в неї як у пробоїну корабля вривається вода, затоплюючи його, вдерлися запорожці. З палаючим на ратищах клопцем, яке вони раніше припасли й одразу ж, як увійшли до міста, запалили, козаки розбіглися в усі кінці, підпалюючи все, що могло горіти, й сповнюючи повітря несамовитим криком.

Кафа зразу перетворилася на величезне вогнище. Одчайдушні крики розбуджених людей, тріск палаючих будівель, ревіння худоби, плач жінок і дітей, страшні зойки нещасних жертв козацької помсти, яких вбивали й кидали у вогонь, радісні крики невольників, що виривалися на волю і тут-таки, на вулицях, на майданах, при світлі заграви розбивали об каміння свої кайдани, і на довершення всього сильні пориви вітру, який знявся разом з пожежею, — уся ця пекельна картина цілком відбивала той жахливий час, коли люди були наче ті звірі і як звірі поводитися з подібними собі. Хоч яке було пронизливе голосіння жінок і дітей, зойки і стогін тих, кого вбивали, звіряче рикання знавіснелих від крові козаків, хоч яким приголомшливим було гуготіння й тріск пожежі, але над усім цим панував одчайдушний крик: «Алла! Алла!» Вулиці й майдани вкрилися тілами вбитих і ридаючими над ними жінками, яких козаки не чіпали. Інші тікали, намагаючись врятуватися, стрибали з міських мурів, і якщо залишалися живими, то або поспішали сховатись у садах чи горах, або кидалися в море, щоб дістатися до якогось корабля.

Незабаром на невольничому ринку вирости купи різного добра — товари, витягнуті з крамниць, дорогий

одяг, винесений з палаючих будинків, мішки й барила золота і срібла, коштовна зброя і кінська зброя...

На цьому ж ринку, біля знайомого нам фонтана, в струменях якого відбивалася зараз кривава заграва, сидить сліпий невольник і, похитуючись то в один, то в другий вік, перебирає своїми кістлявими пальцями нехитрі струни свого нехитрого інструмента й співає щось гужливим голосом. Але гуготіння пожежі й крики людей перекривають його суворий, з риданням спів...

Від заграви видно було, як прекрасні тополі й кипариси, охоплені полум'ям, чорніли й перетворювались на тонкі обвуглені шпички. У повітрі, над довгими язиками полум'я, шугали перелякані птахи і, охоплені димом та гарячими струменями вітру, стрімголов падали в палаючу безодню й гинули... Все, здавалося, горіло: і будинки, і мечеті, й мінарети, і похмурі, тепер осяяні вогнем фортечні мури з баштами, і червоні обличчя козаків, які снували в полум'ї, і їхній одяг, освітлений багряною загравою...

— Бий об каміння немовлят їхніх! — кричав Олексій Попович, з'являючись на майдані й сильно похитуючись.

Він, певно, встиг добряче хильнути після довгого козацького посту і тепер був дуже збуджений, погрожував комусь кулаком. Шабля біла його по ногах і заважала йти, а він, не второпавши, в чому річ, горлав:

— Бий об каміння немовлят! А! Який се біс мене за ноги хапає!.. Бий! Ріж!

У цей час якась маленька дитина, мабуть, татарочка, кучерявенька й боса, опинившись на яскраво освітленому майдані і не знаючи, куди бігти й кого шукати, голосно плакала.

Олексій Попович натрапив на неї й зупинився.

— Чого ти плачеш? — несподівано ласкаво заговорив він до татарочки.

Дівчинка, побачивши незнайомого, ще дужче заплакала.

— Та не бійся, дівчинко... А! Гаспидське дитя! Яке ж воно гарненьке!

І п'яний добряга нахилився до дитини, гладив її по голівці, заглядав у вічі.

— От гарненьке! Ай-ай! Ну йди до мене на руки, не бійся.

І він, незважаючи на сльози дівчинки, взяв її на руки й знову почав гладити по голівці:

— Стривай, не плач, я медяника дам... У мене добрі медяники, солодкі...

І він справді дістав з кишені медяника, взятого десь у пограбованій крамниці.

— Де твоя мама? — допитувався він у дівчинки, забувши, що вона його не розуміє, і даючи їй медяника.— Я понесу тебе до мами...

Інші козаки, навантажені здобиччю, побачивши п'яного товариша з дитиною на руках, не могли стримати сміх, хоч навколо коїлося щось жахливе.

— Гей, Поповичу, де ти взяв дитину?

— Та се ж його дитина, се йому привела татарка, коли він ще в неволі був.

— Що ж, ти її цицькою годуєш, чи що?

У цей час спалахнула заграва й на морі: це порядкував Небаба,— він запалив турецькі кораблі у гавані.

— Гей, братця, розступіться! — закричав хтось несамовито.

Всі обернулися: освітлений багряним полум'ям і весь зігнувшись під якоюсь важкою ношею, йшов Хома. Побачивши його, козаки аж у долоні сплеснули: силач Хома ніс на плечах гармату!

— Та се ж Хома! Дивіться, панове, він гармату несе!

— Матінко, та він цілу гаківницю пре!

— От Вернигора, сам гармату тягне!

Хома, зовсім захекавшись, червоний і розхристаний, обережно поклав свою ношу коло іншої здобичі.

— От бісова душа, яка ж важка,— бурчав він, втираючи червоне спітніле обличчя.

— Як же се ти, Хомо? Де ти її взяв? — цікавилися козаки.

— Та на башні ж,— ліниво відповів той.

— Та нащо вона тобі?

— Еге! Вона мідна... А батько казав, що недобре, що в нас на Січі немає жодної мідної гармати... От я й приніс сю гаківницю... Та й важка ж у біса... аж плечі болять!

Козаки не могли надивуватися буйволячій силі простака Хоми.

— От так богатир! Та ти, Хомо, скоро на собі коня свого носитимеш! — казали жартівники.

— Еге! Я й носив був маленького стригунця, так ні — не те.

— А що? Важкий?

— Ні, хвищається, ірודה дитина!

Козаки знов засміялися.

А тим часом пожежа в гавані поширювалася. Видно було, що горіло по всьому узбережжю.

— Се Небаба запалив свою люльку!

— Добре старий порядкує...

На майдані з'явився Сагайдачний із старшиною. І він, і курінні отамани були вже на конях у багатій турецькій зброї, взятих із стаень пашів та яничарів. Вони сіли на коней для того, щоб встигати скрізь і за всім стежити.

— Спасибі, дітки! — звернувся Сагайдачний до козаків, що були на майдані.— Добре впоралися.

— Спасибі й тобі, батьку, що дав нам роботу! — закричали у відповідь козаки.

— Не забуде нас Кафа проклята!

— Годі їй козацькими душами, як худобою, торгувати!.. Добре-таки ми їй дали!

Побачивши заграву в гавані, Сагайдачний покликав до себе Мазепу.

— Біжи, пане писарю, на берег, гукни до Небаби, щоб він не всі галери турецькі палив, бо при такій користі (він показав на купи здобичі) нам без галер не обійтись, та й немало з нами буде бідних невольників: було б на чому їх до міст християнських довезти.

Мазепа поскакав у бік гавані.

На майдані дедалі більше збиралося козаків, які сходилися з усього палаючого міста, тягнучи здобич. Купи цієї здобичі росли з кожною годиною. Козаки, скинувши в один кіш принесене добро, знову йшли, щоб забрати решту і добити татар, яких не встигли вбити зразу або яким пощастило утекти. А полум'я лютішало, пожежа розросталася, і нещасне місто являло собою суцільне море вогню. З колишніх генуезьких палаців і розкішних вілл, з багатих турецьких і татарських будинків, з мечетей і громадських лазень у вікна й двері вихоплювалось назовні полум'я і вогняними язиками лизало й закопчувало стіни будівель, розтоплювало свинець і олово водогонів, з'їдало дощенту все, що було в місті дерев'яного.

Над ранок полум'я почало вщухати — йому вже не вистачало поживи.

Вранішнє сонце освітило самі руїни Кафи, ще вчора такої розкішної... Олексій Попович стояв на чердаку

своєї чайки, тримаючи на руках сонну татарочку, і дивився на руїни міста, в якому він колись мучився в неволі... По обличчю його текли сльози...

XVI

Зруйнувавши дощенту чудове місто, козаки з багатою здобиччю знов пішли у відкрите море. Вони захопили з собою кілька турецьких галер, які залишив Небаба, коли палив усе, що було в гавані, й навантажили їх награбованим добром, а також розмістили на них усіх визволених у Кафі невольників.

Сумно було здалеку дивитися на спалене місто, в якому ще так недавно вирувало життя, але козаки дивилися на нього, як на вбитого гада, і безтурботно відпочивали після кривавої роботи. Флотилія їхня пливла прямо на південь, дедалі більше віддаляючись од берегів, і того ж самого дня козаки побачили себе серед синього безкрайого моря і такого ж, як море, безкрайого неба. Вони згадували й розповідали про те, що залишилось у кожного в пам'яті з тої фатальної ночі, переказували жахливі подробиці про ту чи іншу свою пригоду, перев'язували один одному рани, опіки, жартували, сміялися, глузували з дурнуватога Хоми, який у розпалі кривавої роботи загубив свою шапку й нізачо не погоджувався надіти на себе дорогу, гаптовану золотом ярмулку; знайдену ним у своїй кишені. Усіх розвеселяв і Олексій Попович, який, проспавшись, побачив себе власником маленької, гарненької, як херувимчик, татарочки і не знав, що з нею робити: дитина весь час плакала, показувала ручками кудись удалину, звичайно, туди, де залишилася її мати, і Олексій Попович всіляко намагався втішити малятко. А втім, дівчинка швидко здобула любов усіх козаків. Та й не дивно — ніде дитина не розчулює людей дорослих, серця навіть черстві, закам'янілі, які ніколи не милували не тільки чужих, але й своїх дітей,— ніде, повторюємо, не розчулює так дитина і не викликає такої глибокої ніжності, як на морі, де відчувається цілковита відірваність од землі, де невинна істота, теж відірвана од свого гнізда, нагадує інший світ, інші, милі, далекі образи. Але ще більше почуття зворушення й ніжності до дитини зростає за таких суворих обставин, як війна,— під час блукань між життям і смер-

тю, коли панує страшна невідомість з неминучими кривавими супутниками. Навіть цуценя в такій обстановці викликає до себе особливу жалість і ніжність.

Так було і з полоненою татарочкою. Олексій Попович, щоб розважити її, то грався з нею в ладки, то показував на її маленькій пухленькій долоні «сорока-ворона припічку сиділа, діткам кашку варила», то, ніжно взявши в свої зашкарублі долоні її кучеряву голівку й похитуючи її з одного боку в другий і ласкаво заграючи, він співав, намагаючись підробитись під ніжний жіночий голос: «Печу-печу хлібчик дітям на обідчик, меншому — менший, старшому — більший...» Інші козаки теж старалися її забавити чим-небудь: той грав на губах, як на балалайці, той показував їй своїми незграбними пальцями «козу» й дуже старанно кричав «меке-ке». Вусатий Карпо Колокузні змайстрував з різних клаптиків ляльку, зробив їй з лози роги, і лялька танцювала. Навіть сурорій Небаба розважав дівчинку: ставав рачки й гавкав собакою... Дивлячись на його усміхнене, сивоусе, добре, але смішне обличчя, дівчинка, забувши про своє горе, заливалася дзвінким сміхом... Це викликало захоплення у всіх козаків: рачки ставали й інші — хто гавкав по-собачому, хто мукав коровою...

Куди ж поділася Хвесья, санджакова бранка, яка дісталася козакам ключі від Кафи, з такою радістю кинулася на шию Сагайдачному, своєму хрещеному батькові, і яку ще цей самий Сагайдачний наказав берегти, як золоте яблучко? Її нема тепер з козаками. Невже вони не вберегли її? Невже вона загинула в цю жахливу ніч? Ніхто цього не знав. Козаки, яким Сагайдачний перед початком пограбування міста доручив піклуватися про неї, казали, що Хвесья звеліла їм іти з нею до будинку її пана господаря, який купив її на ринку в Козлові, а потім зробив своєю улюбленою бранкою, першою невольницею на весь свій сераль. Цей її пан і був санджаком — губернатором Кафи. Коли козаки, що супроводили Хвесью, прийшли до будинку її пана, в різних кінцях міста вже спалахнула пожежа. Хвесья сказала, щоб козаки почекали її коло будинку, що вона лише візьме різні дорогі речі, подаровані їй паном, а потім можна буде й грабувати його дім. Самого ж санджака, — казала вона, — не було в місті. Але з дому вона вже не повернулася. Коли ж потім козаки, знудившись довгим чеканням і побоюючись, щоб чого не сталося з їхньою землячкою, вві-

йшли, вірніше вдерлися до будинку санджака, то ні Хвесі й нікого там не знайшли: будинок був порожній, наче вимерлий. Вони обшукали всі закутки, поперекидали все догори дном, гукали по всіх кімнатах, надворі, кликали Хвесю, але ніхто й ніщо не відгукнулося на їхній голос. Незабаром вони побачили, що й цей будинок горить, і поспішили захопити з нього найкраще, що впало в очі,— та вже тільки тоді помітили потайні двері в стіні будинку; коли виламали ці двері, то побачили, що вони ведуть до найближчої фортечної башти, а з башти ледве помітні дверцята виводили просто в гори. Цією дорогою, мабуть, як гадали козаки, зникла їхня землячка. Але чому? Може, її потягли туди силою? Чи вона сама, як Маруся Богуславка, схотіла залишитись у неволі?.. Хто вгадає таємні порухи серця жіночого!.. Воно так само швидко забуває те, що недавно любило, як оця маленька татарочка забула свою матір, переходячи з рук на руки від одного козака до іншого.

Так думав Сагайдачний, дивлячись на безкрає море. Думав він і про інше — про те, що все життя не виходило у нього з серця і про що ніхто не знав, як не знали й тепер козаки, куди він їх веде... От зруйнована Кафа, геть знищена... Така ж доля чекає і прекрасний Синоп — це поетичне місто кохання, як називали його турки... Не вперше козакам доводиться плюндрувати Синоп — треба ще дати йому чосу. Треба й Царград обкурити мушкетним димом, пристрашити самого султана в його сералі, а звідти майнути до міста Козлова й знищити це невольничє гніздо дощенту, вирізати турків і татар до ноги, щоб і на розплід, на насіння нікого не лишилося від цієї сарани. А тоді й додому — до міст християнських, на «тихі води, на ясні зорі, в мир хрещений, в край веселий»...

Та цього замало йому — неспокійні думки сягали ширше. Йому хотілося зовсім відгородити християнський світ від світу нехрещеного. Але як? Зробити Чорне море лише козацьким морем, упертися п'ятою в Крим, загатити все море козацькими човнами й кораблями, побудувавши їх у самому Криму після знищення там сарани й самого царства кримського, і, спорудивши неприступну фортецю аж на вершині Чатир-Дага, гукнути звідти за море: «Сидіть, турки, смирно!»

Одна думка відганяла іншу, переносячи його і в далеку Україну, яка, здавалось, вся сяjala переливами

світла, і в блискучу, з ніг до голови залиту золотом, златоглавом і оксамитом Польщу, і на милу далеку батьківщину, в гірській Самбор, і в похмуру, заметільну Московщину.

Сагайдачний глянув на козаків, які безтурботно бавилися з татарочкою, і сумно посміхнувся... Він наказав своїй чайці повернути до великої галери, що йшла недалеко, переповнена визволеними невольниками. Чайка підійшла до галери. Сагайдачний зійшов на галеру. За ним — Мазепа, а там і Небаба. Маленька татарочка теж залепетала, показуючи ручками, що й вона хоче туди піти.

— Бач, і вона за батьком.

— Візьміть її, панове: нехай і вона подивиться.

Олексій Попович узяв дівчинку на руки й теж перейшов на галеру, обережно несучи дитину.

Галера являла собою разючу картину строкатої мішанини — жалюгідного лахміття злиднів, прикритого яскравим, часто дорогим одягом: лахміття — це залишки невольництва, залишки тої нужденної одежі, яка в неволі сяк-так прикривала напівголі тіла турецьких і татарських рабів; на ногах, не у всіх ще взутих, але у всіх вже розкутих, видно було сліди кайданів — то живі рани, то засохлі або гнійні струпи; дороге вбрання — це здобич, взята в колишніх панів і мучителів, знята часто з убитого або конаючого господаря і тому інколи закривавлена чи подерта під час сутички з ворогом. Майже всі невольники були сяк-так одеягнені в це здобуте в зруйнованому місті вбрання... Усі невольники — москалі, донські козаки, поляки, українські гречкосії, винники, броварники й особливо козаки, що недавно були в тяжкій неволі, з давно не стриженими або обчухраними, як вівці влітку, головами, — схожі були тепер чи то на татар, чи то на турків, чи то на вірменів... Лише стомлені, змарнілі, засмаглі обличчя говорили про те, що все це тільки-но вирвалося з каторги, зірвалося з ланцюгів...

На галері чути було дивний гомін: лунала мова польська, московська, українська, особливо ця остання. Хто спав, розкинувшись на сонці, ніби досипав недоспані в неволі ночі; хто їв — що встиг захопити з собою, покидаючи місто сліз і крові християнської; хто розповідав комусь про свої мандри в неволі, про свою далеку батьківщину, про тих любих і далеких, яких, можливо, давно вже немає на світі. Москалі браталися з козаками.

гречкосії, винники й броварники — з ляхами; усіх їх порівняла неволя й червона таволга. Якийсь старий, повернувшись обличчям на північ, бив земні поклони. Молодий худорлявий хлопець з довгим русявим волоссям, одягнений у турецьку з басаманами куртку поверх голого, загорілого тіла і в широкі турецькі шаровари, підперши худу щоку рукою, співав, вірніше горлав з сльозами на голубих, задумливих очах:

Как по-о мо-орю! как по-о мо-орю!
Как по морю, морю си-инему!

Та особливо вразила Сагайдачного і його супутників серед цього хаосу якась молода вродлива жінка в багатому турецькому вбранні, з відкинутою назад чадрою: вона сиділа, повернувшись обличчям до моря, і гірко плакала.

Сагайдачного здивували ці сльози серед загального, здавалося, щастя. Він думав, що це татарка або турецька-полонянка, захоплена козаками, і підійшов до неї. Жінка сиділа, не повертаючи голови. Видно було тільки, як здригалися її плечі... «Мати божа!» — почулося крізь плач.

Сагайдачний зрозумів, що це не бусурманка. Йому стало жаль її — він не знав, чого вона так горює та гірко плаче.

— Молодице, чого ти плачеш? — тихо запитав він.

Жінка не відповіла. Вона плакала ще гірше. Маленька татарочка, побачивши її, прожогом кинулася до неї і голосно заридала: бідна дитина згадала матір, яку почала вже забувати, — вбрання татарки нагадало дівчинці те, що вона втратила, і малі, вмиваючись сльозами, уткнулася голівкою в коліна невідомої жінки. Це була єдина жінка, яку побачила дівчинка після того, як загубила матір серед полум'я і зойків.

Невідома жінка швидко обернулася, блиснувши на всіх своїми ясними, чудовими, але заплаканими очима, і, припавши лицем до дитячої голівки, жалісно, але безмовно ридала.

Сльози блищали на очах суворого Небаби. У Олексія Поповича тремтіли губи. Мазепа якось розгублено м'яв кінці свого саетового пояса, кліпаючи очима й нерішуче поглядаючи на Сагайдачного, який удавав, ніби відганяє з щоки муху...

— Що воно таке? Не наша? — тихо показав Сагайдачний на жінку.

— Та вона, ваша милість, сказати б, зрадливиця,— промовив якийсь обідранець, дивлячись в очі Сагайдачному й запобігливо усміхаючись.

— Зрадливиця? — здивувався гетьман.

— Так, боярине, зрадливиця — козака-бродяги, значить, жінка-полонянка: в полоні, сказати б, була. А оно чоловік її буде, пісню співає: «Как по морю...»

І обідранець показав на русявого парубка.

— Чоловік цієї молодиці? — показав Сагайдачний на молоду жінку, що вже перестала плакати й потішала татарочку, яка й досі ще схлипувала.

— Її, ваша милість, козак-бродяга буде — полоняник теж... А от як він, козак тобто, побачив отута цю саму молодицю й впізнав у ній свою жінку законну, та як дізнався, що вона побусурманена, от він і не визнає її: погана, каже, бусурманка... А ми самі, ваша милість, орловські, з Орла-града — орлянин я, ваша милість, — і кілька років тому, в обжинки, татарва полонила нас... А як ниньки, ваша милість, ви нас оце з полону агарянського визволили, і ми ваші вічні богомольці будемо — молитимемо, значить, вічно за вашу милість бога й з діточками і життя нашого не пошкодуємо... А коли треба буде свічку поставити за здоров'я вашої милості, ми й того не пошкодуємо, — богомольці ми ваші... А коли хазяйствечко наше підупало і худібка, може, без хазяїна перевелася, — то бог не залишиться нас, а ми ваші богомольці до самої смерті.

Тут тільки балакучий орлянин схаменувся: почав про воли, а кінчив про голуби — зовсім забалакався. Він враз урвав свою мову, труснув волоссям, затупцяв на місці й злякано подивився на Небабу, який здавався йому дуже страшним.

Сагайдачний тим часом пішов далі, та набридливий орлянин не відставав од нього.

— Зовуть її, ваша милість, Офимицею, — скоромовкою закінчував він недоказане, — козацька Онисимова жінка Бурикіна. А взяли її ногайські татари на Дону, в дорозі, і з Дону відвели в Азов-град, а з Азова-града продали в оцю Кефу; і в Кефі вона, Офимиця, побусурманена, у середу, і в п'ятницю, і у великий піст м'ясо і всяку погань бусурманську їла; і взяв її, Офимицю, за себе татарин чауш замість жінки, без вінчання, і жила вона, Офимиця, з ним без молитви, і прижила синопка дитинку, і по-бусурманськи молилася, і віри бусурман-

ської дотримувалася, а віру руську її змушували про-
клинати, й каном вона помазана теж силою; і чоловік її,
татарин, нібито сказав їй пальця піднімати, і нібито вона,
Офимиця, пальця піднімала проти волі теж.

Та Сагайдачний уже не слухав балакуна, який, про-
те, не доказав найголовнішого. На душі в заплаканій
козачки було велике горе, яке можуть зрозуміти тільки
матері. Її справді було кілька років тому взято в полон
на Дону разом з молодим чоловіком, з яким вона не
прожила й місяця після одруження. Її продали в Кафу,
а його — в Синоп. Скільки вона не плакала, скільки не
благала, а зрештою мусила підкоритись волі свого пана-
татарина: вона стала його жінкою. Два роки тому в неї
народився синок — «зле татарча», як співається в пісні,
та для неї він був не «зле татарча», а рідний синок Ха-
лілюшко, якого вона дуже любила у своїй гіркій нево-
лі й ніби ототожнювала в своїм серці з милим щирим
другом, з Ониськом, що пропав для неї навіки. І раптом
не далі як учора вранці, сидячи біля вікна, що виходило
на море, на гавань, вона почула знайомий, давно не чу-
ваний спів, рідні голоси: «Разовьем мы березу, разовьем-
ка кудряву». Серце зайшлося в неї. Вона глянула у вік-
но й побачила, як невольники йшли берегом, тягнучи лям-
кою якусь важку посудину, й співали, вірніше стогнали,
«Дубинушку»... Сльози набігли їй на очі, і коли вона їх
витерла, то серед обідраних, напівголих і худих неволь-
ників побачила — кого ж? — свою любу дружину Онись-
ка!.. А тут уночі зненацька наскочили козаки, запалало
місто — зойки, стогін, різня... Козаки напали на їхній бу-
динок... Вона з Халільком на руках кинулася їм назуст-
річ, волаючи: «Люди добрі, не занпащайте! Лебедики,
не вбивайте дитинки!..» Її, звичайно, не зайняли, а разом
з іншими визволеними невольниками повели на берег, до
галер і чайок. Там вона побачила свого першого чоло-
віка — Онисима, кинулася до нього, забувши навіть, що
в неї на руках *не його* дитина. Онисим впізнав її, затрем-
тів увесь і, вихопивши з її рук хлоп'ятко, з криком: «А,
зле татарча!» — хряснув його об прибережне каміння...

От чого плакала нещасна мати.

Однак тріумфальних козаків чекало горе: надвечір
у їхньої загальної улюблениці й потішниці, їхнього зо-
лотого яблучка, маленької татарочки почалася гарячка.
Вона хапалася за голівку, що аж пашіла вогнем, ти-
хенько плакала, весь час просила пити й кидалася на

купі кожухів, з яких їй зробили постільку під чердаком. Козаки зовсім розгубилися, не знаючи, як доглядати хвору дитину. Вони не могли додуматись, чого *воно* захворіло. Зроду не знаючи, що таке простуда, козаки просто не вберегли, застудили дитину й тепер не знали, що їй подумати. Всі були тієї думки, що дитину зурочено і найімовірніше зурочило чиєсь недобре око на тій галері, де багато москалів-невольників; мабуть, москалі зурочили. А може, й та молодиця з Дону, що плакала над нею. Біда, та й годі!

Кинулися козаки лікувати дівчинку, і кожний пропонував своє: Хома чув від старих людей, що для того, щоб дитину не зурочили, треба встромити голку в шапку, і він так і зробив: увіткнув у свою шапку величезну голку.

— Тю, дурний! — казали йому на це. — Треба було тоді втикати голку в шапку, як дитина була ще здорова, а тепер се не допоможе.

Довго морочилися з татарочкою, і нарешті вона заснула, заколисана тихим погойдуванням моря, уткнувшись заплаканим личком у кожух, на який її поклали.

Козаки зовсім притихли. Олексій Попович наказав навіть зняти всім чоботи, щоб, ходячи по чайці, не стукали чоботищами, й нарешті звелів усім спати, хоч чи мало козаків добре-таки виспалися за день, а деякі навіть попухли од сну.

— Сон на сон — не біда, — потішав їх Попович.

— От кий на кий — то біда, — докинув Карпо Колокузні, розкинувшись на шкурі вбитого ним тура, яку він хотів був віддати під татарочку, та Олексій Попович не взяв:

— Ще дитина налякається або самого тура вві сні побачить.

Сам Олексій Попович, побачивши, що дівчинка заснула, заспокоївся й ліг зіщулившись, біля неї щоб завжди бути наготові; незабаром він захріп на всю чайку, бо не спав цілий день.

Спокійно спала й маленька полонянка. Протягом ночі Небаба, стару голову якого не брав сон, кілька разів тихо підкрадався до того місця, де лежала татарочка, прикрита козацьким жупаном до самої голівки, і обережно прислухався до рівного дихання дитини.

Вранішнє сонце, виринувши з моря половиною пурпурового кружала, осяяло напрочуд поетичну, сповнену

життя картину. Козацька флотилія, швидко йшла на південь на всіх веслах. Весла в сухих кочетах кричали тисячами голосів, наче це ячала на світанку незліченна лебедина зграя. Інші козаки, що не сиділи на веслах, черга яких ще не настала в цей день і які через це могли спати довше, тепер прокидалися, чепурились і робили все те, що козакові бог велів робити; одні, зачерпнувши з моря відром або водочерпальним ковшем води, мили свої загорілі козацькі обличчя, богатирські вуса й чуби, пирхали й гоготали, як табун жеребців на водопої, приправляючи це діло козацькими жартами над добродушним Хомою і всілякими словесними й тілесними викрутасами; другий, відпирхавшись од гаспидської солоної води й утерши обличчя рукавом, полою, хусткою, а то й вишитим рушником, подарунком матері, сестри або дівчини, а то й зовсім нічим не втершись, із серйозним виразом на обличчі стояв, повернувшись на схід сонця, і незграбними пальцями тикав себе в лоб, у черево і в богатирські плечі, бурмочучи іноді те, що тільки йому було відоме, та й то навряд: «Господи, мати божа, свята покрова з п'ятінкою, та святий Юрко з конем, та Іван Головосіка, та Маковія з шуликами з маком і всі святі, помилуйте козака Ониська! Амінь». Третій, знявши з себе сорочку й підставивши свої голі плечі й спину пестливим променям вранішнього сонця, старанно зашивав величезною голкою дірки в своїй білизні, більш схожій на постілку в дьогтярні, ніж на «білу сорочку». А цей, зовсім без сорочки й без штанів, ставши на краю чайки, коло вільного борту, люто трусив над водою свою козацьку одержу, щоб чортові блохи в море попадали й не кусали більше козацького тіла.

Татарочка прокинулася здоровенька, без гарячки, хоч трошки бліденька; спочатку, мабуть, не зрозуміла, де вона і що з нею,— заплакала, та, побачивши знайомі вже обличчя козаків, заспокоїлася. Олексій Попович, зачерпнувши з моря води в ковшик, почав був обережно своїми мозолястими долонями вмивати ніжне личко дівчинки, та вона заплакала, і Небаба, який давно помолвився богу й смоктав свою люльку, що вже тепер не гасла, заступився за татарочку.

— Годі тобі, Олексію, знущатися з дитини,— буркнув він.

— Та воно не вмите,— виправдувався Попович.

— А ти думаєш його своїми копитами вмити?

— Тю! Які в мене копита! — образився Попович. — Я не жеребець.

Раптом з чердака гетьманської чайки розляглося протяжне завивання вістового рога. Вся флотилія неначе стрепенулася, мов зграя птахів махнула разом білими крилами: то всі чайки разом змахнули веслами, витягши їх з води й виблискуючи на сонці краплями, що падали з них, ніби тисячі алмазів.

Ріг Сагайдачного трубив на збір. Усі чайки, почувши цей заклик, квапливо почали збиратися навколо гетьманського човна. Вони швидко зійшлися впритул, борт до борту, так що можна було перебігти через усю флотилію і не впасти у воду.

— Панове отамани і все військове товариство! — голосно промовив Сагайдачний, показуючи зоровою трубою, що була у нього в руці, на захід, — там іде по морю турецька галера... Та галера, певно, якогось багатого княжати або паші, вся барзо добре прикрашена — золото-синіми киндяками обвішана, гарматами уставлена й турецькою білою габою вкрита. Треба нам, дітки, ту галеру добути: може, і в ній бідних невольників немало...

— Добути! Добути! — загукала вся флотилія.

— Або добути, або дома не бути! — залунали окремі голоси. — Веди нас, батьку, хоч на самого чорта!

— Раз породила мати, раз і помирати!

Сагайдачний, коли голоси стихли, одразу ж розпорядився, як застукати цього звіра серед відкритого моря, щоб він не втік, і наказав сурмити погоню.

Завив ріг. Чайки знову розсипалися, як птахи, залишивши під командою Дженджелія кілька човнів для прикриття взятих у Кафі галер із визволеними невольниками, й полетіли на захід трьома гуртами — середній наперед, турецькій галері, бічні в обхід їй з півночі й півдня. Чайки летіли просто стрілою: це було щось живе, з тріпотливими білими крилами, що сяяли над поверхнею моря перлами бризок і піни...

Незабаром показалося на морі струнке, гарне чудисько, на якому лопотіли в повітрі різнокольорові прапори, золото-сині киндяки й блискотіла, як сніг, біла габа. Чудисько помітило погоню й ніби здригнулось усім тілом: над палубою знявся білий димок, щось загуркотіло, і ядро, не долетівши до середніх чайок, із свистом упало в море.

— Отак!! — промовив Карпо Колокузні, й козаки відповіли реготом з усіх чайок.

Поки галера дала залп з усіх гармат, чайки вже так близько підійшли до неї, що ядра перелітали через голови козаків і падали у спінене веслами море.

Немов чорні ластівки, що зграєю оточили шуліку з усіх боків, оточили галеру чайки... Пролунав голос Сагайдачного — розітнувся рушничний залп, задиміли дула мушкетів, і, як снопи, попадали на палубу і в море захисники галери... «Алла! Алла! Алла!..» В одну мить сотні гаків, мов кліщі або величезні стоноги, вп'ялися в боки галери... Козаки вже на палубі — ріжуть, добивають... Стогін, зойки... Галера захоплена козаками... Серед вмираючих чувся відчайдушний дитячий плач то плакала татарочка...

— А, щоб вас! Тільки дитину налякали! — похопився Олексій Попович і кинувся до татарочки.

Щойно добута галера була справді багато прикрашена. Та гаряча сутичка, в якій козаки вирізали й перебили всю обслугу галери, залишила криваві сліди на палубі, на снастях, на вигадливо різьблених бортах і на чердаках, оббитих строкатою матерією й облетених стрічками. Козаки одразу ж узялися очищати галеру від трупів, скидаючи їх у море разом з пораненими, змивали кров, густо пролиту по всій палубі, а інші пішли в трюм і випустили на світ білий посаджених туди й прикутих один до одного невольників.

Виявилось, що ця галера, закупивши невольників у Козлові, на тамтешньому невольничому ринку, везла їх у Трапезонт на галери й для садових та польових робіт у Осман-паші трапезонтського. Галерою командував молодий моряк, небіж трапезонтського паші, Беглер-Капудан; вбитий козацькими кулями, він одним із перших захисників галери впав у море, закривавивши своєю пурпуровою кров'ю бірюзові хвилі спіненого чайками моря.

Серед невольників козаки знайшли багато знайомих. Радість врятованих була безмежна.

Рятівники були теж задоволені, що їм вдалося зробити добро бідним невольникам.

Сагайдачний, залишивши отаманську, або гетьманську чайку в розпорядженні Нечая з козаками його куреня, сам з писарем Мазепою, з Небабою, Олексієм Поповичем та іншими козаками перейшов на галеру, тим

більше, що вона була добре озброєна й пристосована для далекого плавання.

Маленька татарочка теж перейшла на цю галеру й була в цілковитому захопленні: вона могла лазити по високих чердаках і милуватися прикрасами галери. На галері було невеличке горно, складене з цегли й пристосоване для приготування їжі, тому козаки, знайшовши серед галерних припасів сорочинське пшоно, одразу ж розпалили вогонь і зварили для своєї улюблениці кашку.

Тим часом Карпо Колокузні й сіроокий Грицько із своїм чорнявим приятелем Юхимом поралися коло нещасного друкаря Хведора Безрідного, якому під час атаки галери турецька куля навиліт пробила праву руку вище ліктя. Вони перев'язували товаришеві рану й намагалися його втішити.

Пізно вечері козаки були вже недалеко від великого гарного міста, розташованого на березі моря: флотилія їхня перетнула Чорне море впоперек, «per diametrum»¹, як писав коронний гетьман Жолкевський у донесенні королю.

У півтемряві неясно вимальовувались стіни й башти міста і тонкими стрілами тяглися до неба мінарети та стрункі тополі. Це був Синоп.

Чимало невольників, визволених козаками в Кафі, довго жили в Синопі й добре знали як розташування міста і його укріплень, так і слабкі місця його захисту. З ними довго радився Сагайдачний та інша козацька старшина, і тут же було вирішено напасти зненацька на місто: одна половина козацького війська мала висадитись і вдарити по фортеці, а друга — зайняти гавань і все, що в ній знаходилося.

Коли місто було вже в руках козаків і скрізь усе плюндрувалося, з берега долинуло протяжне виття: козаки впізнали голос закличного рога й поспішили кожен захопити якомога більше здобичі, бо не всю її ще перенесли на чайки та галери.

— Швиденько, панове, батько кличе.

— Час збиратися.

— А всі козаки живі й здорові?

— Бог допоможе, — всі живі будемо.

Звідусіль поспішали до берега нав'ючені козаки. Сонце вже золотило верхівки мінаретів та найближчі гори. Над димом від пожежі літали голуби й галки, яким не

¹ «По діаметру» (лат.).

вдалося виспатись у цю неспокійну ніч. Чути було ревіння худоби, що не знаходила своїх хазяїв, іржання коней, сполоханих пожежею, мекання овець. Вітром гнало дим на море, де, наче зграя птахів, погойдувалась козацька флотилія.

Увесь берег був усіяний козаками, які тягали на найближчі чайки свою користь і передавали її з чайки на чайку й на галери.

— Дивіться! Дивіться! — залунали голоси.— Хтось несе на руках цапа.

— Та то дурний Хома!

Справді, Хома ніс на руках білу ангорську козу, вона пручалась і відчайдушно мекала. Червоний від напруження, він сердито лаявся, тягнучи ще на мотузку й корову, яка упиралася та ревла, і волочачи за собою майже цілу копицю сіна.

— Що се ти, Хомо? — обступили його козаки, аж качаючись од сміху.— Нащо тобі цап?

— Та се не цап, а коза,— сердито відповів дурнуватий Хома,— та ще й брикається.

— А нащо вона тобі, дурню?

— Еге! Я її доїтиму, вона молока дасть...

— Нащо тобі, дурню, молоко?

— Овва! Татарочку годувати.

— Ото Хома! Ото голова! Він розумніший за нас і татарочку не забув,— сміялися козаки.

Тим часом дзвінкий голос рога все ще скликав козаків. Звуки його ставали раз у раз пронизливіші.

— Швидше, братця, до чайок! Батько сердиться! — заквапилися козаки.

— Нехай сердиться.

— Хомо! Бери корову на руки та неси до чайки.

Хома розгубився і не знав, куди повернутися. Нарешті у відчаї махнув рукою й кинувся слідом за іншими козаками.

XVII

Поки запорожці гуляють по морю й завдають страху татарам і туркам, полинемо думкою на «тихі води, на ясні зорі» й подивимось, що діється на Україні.

Ми в Переволочній, на крайньому рубежі мирної України, там, де з одного боку кінчаються «тихі води»

і «ясні зорі», а з другого, на південь, починаються й тягнуться, скільки оком сягнути, неозорі степи.

Душна літня ніч, немов перед грозою. На обрії часто спалахують зірниці й на коротку мить освітлюють заснуле село. За селом, на вигоні, інколи задзвенить самотній дівочий голос і одразу ж затихне. Не співається, мабуть, душної ночі навіть молодості.

Відблиск зірниці відбивається іноді й на лужку коло берега Ворскли, і на темній, майже зовсім чорній зелені розлогої верби, і на білій сорочці чоловіка, що нерухомо сидить під вербою. Голова його низько схилена і часом падає на груди. Що це він — плаче, здається?

Відблиск зірниці лягає інколи й на білі спини корів — недбала господиня не загнала їх, і вони досі пасуться собі. Одна з них підходить до чоловіка під вербою, нюхає його голову й шумно віддихує.

— Та ну тебе, кумо, не цілуй мене,— бурмоче він і хитає головою,— тепер піст.

Корова скубе біля нього траву. Чоловік підводить голову.

— Хоч я і п'яненко, а знаю, що тепер петрівка, скромного ні-ні, кумо,— бубонить він знову.

Корова знов дихнула на нього.

— Та не лізь, кумо, яка ж бо ти!

П'яний побачив нарешті, що перед ним не кума, а корова.

— От гаспидська тварина! Тпр-руськи! Гей додому!

Він підводиться і, похитуючись, намагається вдарити корову шапкою, але не влучає.

— Гей-гей, бісова душа!.. А де ж кума?

Заточуючись і спотикаючись нетвердими ногами, іде він лужком і сам з собою розмовляє:

— Еге! Дурний... Коли жінка битиме — піду в козаки, їй же богу!.. Чим я гірший за Олексія Поповича або Карпа? Он вони тепер на морі... Кефу, кажуть, зруйнували...

Він спотикається й падає на копицю сіна.

— Цур тобі, чортова відьмо!.. Так під ноги копицею й підкотилася... Ой!

Насилу відбиваючись від уявної відьми й силкуючись перелізти через копицю, він тільки тикався в неї носом, дряпав собі обличчя, лаявся й знову ліз на копицю:

— Ой! Рятуйте, хто в бога вірує... Задушить проклята баба...

Він зробив ще зусилля й перекотився через копицю.

— Ох, убила, проклятуца! Ой!

Насилу він піднявся на коліна й порачкував, відплювуючись і повторюючи:

— Цур-цур тобі.

Недалеко в нічній тиші задзвенів самотній жіночий голос; йому відповів чоловічий — і обидва замовкли.

— Се, мабуть, вулиця йде... Співають...

Сяйнула зірниця, друга... Десь затьохкав соловей.

— Соловейко щебече... От дурень — не спить... Та, може, він трошечки п'яненкоий...

Знову хтось заспівав. І соловейко затьохкав ще завзятіше...

— Піду на вулицю до дівчат... А до куми не піду — піст...

Він пішов на голос, але знов об щось спіткнувся, вилаявся і впав на землю... Зарохкала сердито свиня, закувікали поросята, — виявилось, що він спіткнувся об свиню, що спала на дорозі з своїми поросятами.

— Ой матінко! — загорлав він. — Ще відьма... Свиною обернулася... Цур-цур тобі!.. От прокляте місце! Відьма на відьмі...

Наш герой кинувся бігти й опам'ятався лише тоді, коли наскочив на якусь людину.

— Тю! От скажений! — зупинив його чийсь голос. — Чи ти здурів? Чого біжиш на людей?

— Та я... се я той... од відьми...

— Од якої відьми?

— Та тут відьма на відьмі...

Почувся чоловічий та жіночий регіт: герой якраз натрапив на вулицю.

— Та се Харко, хлопці.

— Се Макітра п'яненкоий.

— Звідки ви, дядьку?

— Та від проклятих відьом!

Аж тут наш герой трохи отямився. Він побачив, що йому не загрожують відьми, і до нього повернулася не тільки звичайна хоробрість, але навіть до певної міри геройство.

— Ну, та й відьом же в нас тут, хлопці! Сила! — почав він хвалитися. — Як напали на мене, то насилу відбився — справжня татарва!

— Та де ви їх бачили, дядьку?

— Ет! Де бачив! Там їх сила-силенна... І я вже бився-бився з ними, аж кістки болять!

Усі слухали п'яного героя з надзвичайною цікавістю, бо всі вірили розповідям про відьом та в те, що вони можуть обертатися, в кого схочуть.

У цей час за Ворсклою далеко в степу щось спалахнуло на обрії. Це вже була не зірниця — видно було, як щось вогненною змією піднялося до неба. Потім такий же вогник, тільки вже ясніший, з'явився ближче і, наче живий, здіймався вище й вище... Всі злякано повернули голови в той бік...

— Ох, лишечко! Та бе татари!

— Мати божа! Татари йдуть.

— Татари, татари... Се варта знак подає...

— Господи! Покрово! Що ж з нами буде?

— Тікаймо, дівчатонька, додому!

— Треба бити на сполох — людей будити!

З криками й відчайдушними зойками вулиця розбіглася.

Через кілька хвилин тривожний дзвін стогнав над всієї Переволочною й глухо линув по Дніпру, за Дніпром і сонним степом...

Вогні, які спалахнули в різних місцях степу за Ворсклою і за Дніпром, справді означали, що на Україну йшли татари.

Сусідство таких хижаків, як кримці й ногаї, які майже щоліта робили наскоки на Україну, змусило українців винайти дуже своєрідний спосіб убезпечення своїх кордонів від неспокійних сусідів. На всіх кордонах України і так званих Запорозьких Вольностей, на кордонах, що тяглися на сотні й тисячі верст, на височинах у степу, здебільшого на могилах, вони ставили своєрідні «фігури», щось подібне до сухопутних маяків, біля яких завжди стояла козацька варта, під орудою котрої були ці оригінальні телеграфи, або, точніше, «піроскопи». Тільки-но якась варта чи просто якийсь козак, що блукав степом або ловив десь у пониззі Дніпра та інших рік рибу чи звіра,— тільки-но хтось дізнавався якимсь чином, що татари вийшли з Криму, щоб таємно напасти на Україну, як одразу ж поспішав до найближчої варти й повідомляв, що йдуть татари. Варта негайно приводила в дію свій «піроскоп», який складався з високої «фігури», або дерев'яної указки, націленої в небо й обкру-

ченої соломою чи сухою травою, — солому підпалювали, полум'я й дим здіймалися вгору й тим давали знати найближчій варті, що йдуть татари. Спалахувала друга «фігура», за нею третя, четверта, десята — і таким чином за кілька годин всю Україну облітала звістка про наїзд хижаків.

Коли за Ворсклою і за Дніпром спалахували вогні в описувану нами ніч, вся Україна прокинулася, встали всі до одного.

Татари обрали на цей раз слушну годину для нападу. Коли Кафа була взята козаками й спалена, звістка про це швидко облетіла весь Крим. Козаки в морі — отже, Україна відкрита для нападу, її нема кому захищати. Треба помститися Україні за Кафу, — і татари ринули на північ кількома загонами.

Переволочняни під тривожне калатання дзвона поквапливо збиралися на майдані, де стояла церква, — то було місце для громадських сходин. Незабаром на майдані ніде було голці впасти, а дзвін іще гув і гув; це робилося для того, щоб сповістити про небезпеку й тих земляків, які в цей час перебували не вдома, не в Переволочні, а десь у степу, в полі, на полюванні чи на риболовлі. У нічній темряві й бовкання дзвонів, і людський гомін, і загальний тривожний гамір, і дитячий плач, валування сколошканих собак, ревіння сполоханої худоби — все це здавалося страшнішим, ніж могло б бути при сонячному світлі. Десь голосила молодиця, побиваючись, що чоловік її поїхав у далеку дорогу і тепер його спіймають татари.

— Панове громадо! — сказав голосно один дід, спираючись на ціпок. — Чуєте, татари йдуть.

— Так, ідуть прокляті! Бачимо, що йдуть, — відгукнулися деякі з громади.

— Що ж робитимемо, панове? — вів далі старий. — Козаки тепер у морі, війська в нас немає, нема кому боронити нас.

— А ми нащо? — виступили з натовпу парубки. — Ми їм дамо чосу!

— У нас є й коні, й шаблі, й мушкети.

— Воно-то так, дітки, — відповів старий, — та мало вас, а їх ціла орда.

— Ні, нам з татарами битися несила, — подавали свій голос інші громадяни.

— Нам треба ховатися, й добро ховати, й самим втікати.

— А куди втечеш? А хазяйство? А худоба?

— А наші хати, а наш хліб? Вони все попалять.

— Що ж нам робити? Доведеться, мабуть, помирати. Знявся неймовірний гамір. Один казав одне, другий інше. Жіночі голоси й плач ставали дедалі голосніші й розпачливіші, безутішніші. Діти, дивлячись на матерів, плакали ще дужче.

— Та, може, вони не на нас ідуть, а на той бік,— казали деякі розрадники.

Але ця розрада здавалася надто слабенькою.

— І на той бік підуть, і до нас прийдуть,— відказували інші.

— У них не один загін.

— Вони, можливо, йдуть на три шляхи, а може, й на чотири.

Тоді насередину пропхався Харко Макітра. Хоч хміль з нього ще не зовсім вивітрився, проте він дивився твёрезо й сміливо.

— Стривайте, панове громадо, що я скажу,— промовив він голосно, відкашлявшись.

— Кажі, пане Харко, послухаємо.

— От що, панове,— почав Харко, кречнувши, наче з порожнього барилла,— нам битися з татарами нема як — мало нас.

— Та мало ж, мало...

— Харко до діла каже...

— А все ж таки, панове, ховатися нам не слід,— вів далі промовець.

— Не слід, не слід, се правда! — підтверджували громадяни.

Харко ще кречнув, глянув навколо і схилив голову, ніби щось дуже хитре й дуже складне обмірковував своєю мудрою головою.

— Так от що, панове,— знову почав він,— ми їм, поганцям, у вічі плюнемо.

Він зупинився, мабуть, розраховуючи на більший ефект своєї промови.

— А знаєте, панове, чим плюнемо? — спитав він несподівано.

— А чим же? Не знаємо,— відповіли громадяни.

— Пожежею! — відрізав Харко.— Вогнем плюнемо в погані очі!

— Як пожежею? Яким вогнем?

— Степовим... Ми тепер запалимо за Ворсклю степ з усіх боків, то вогонь і піде назустріч татарам... Ми такого полум'я напустимо, що аж небо потріскається, як горщик.

— Так-так! От так Харко! Ото мудра голова! — залунали збуджені голоси.

Дід, що досі мовчав і сумно спирався на ціпок, тепер підвів голову. Старі очі його заіскрилися.

— Спасибі, синку, що нагадав мені про молоді літа мої,— сказав він, скинувши на Харка радісними очима,— а я, було, старий собака, забув про се... Ми й самі колись так відбивали татар від України; запалимо було степ та отак і викуримо всю татарву.

Майдан захвилювався. Вирішено було вранці ж виконати план Харка Макітри, який став загальним героєм.

Ледве почало розвиднятися, а вже вся Переволочна від малого до старого висипала за Ворсклю. І старі й молоді, жінки й діти, здорові й навіть недужі — все це тягло по оберемку соломи, сіна, клоччя, трута й різного горючого матеріалу. Попереду всіх гордо йшов Харко з підбитим оком — це його уже встигла почастивати люта жіночка за нічні мандри.

Відійшовши на значну відстань од Ворскли, переволочняни розтяглися низкою поперек степу на кілька верст, щоб на всьому цьому просторі разом, за сигналом з переволочнянської дзвіниці, запалити степ.

Принесені оберемки сіна й соломи було покладено на траву по всій лінії. Почали викрешувати вогонь. То там, то тут чиркне кресало об кремій — чиркали по всьому степу. Закурився трут в сотнях рук. З переволочнянської дзвіниці долинув спочатку один удар дзвона, потім другий, третій.

— Скидайте шапки, панове! Моліться богу! — командував Харко.

Усі зняли шапки й перехрестилися. Хрестилися й жінки, і діти.

— Запалюй разом! Отак! Господи, благослови!

Оберемок сухого сіна, що лежав перед Харком, спалахнув, розгорівся полум'ям. Спалахнула вся лінія. Вітерець погнав полум'я на південь. Закорчилася висока, висохла від спеки, степова трава, тирса — спалахнула й вона... Полум'я, мов живе, поповзло далі й далі, і че-

рез кілька хвилин весь степ був схожий на вогненне море, що хвилювало од вітру й нестримно котило свої вогняні вали на південь.

.

Татари йшли на Україну трьома загонами. Вийшовши з Криму цілою ордою під проводом брата кримського хана, Калги-салтана, татари в Чорній долині розділилися на три партії: дві з них, переправившись через Дніпро біля Кизи-Кермена, рушили Чорним шляхом на Правобережну Україну, а одна — повз Молочні Води, через Кінську, Вовчу, через Самару та Орель — на Лівобережну.

Перейшовши Самару, перший загін розташувався на відпочинок, щоб добре нагодувати коней та верблюдів, а потім із свіжими силами сараною налетіти на беззахитний край.

Безладне, але страшне видовище являла собою багатотисячна орда, що розтяглася по степу. На кілька верст розбрелися табуни коней та верблюдів, скубучи розкішну, ніким не займану й не потолочену зелену траву, яка на березі Самари, поблизу води, була особливо розкішна. Гамір над степом стояв неймовірний: ревіння верблюдів, іржання коней, гавкіт собак, крики та сварка чередників, гомін кількох тисяч людей, співи, дике завивання рогів, дика музика, якою розважалися правовірні, — все це стогоном стогнало в повітрі й лунало в степу на багато верст навкруги.

Вечоріло. Розкладали вогнища, дим від яких північний вітер гнав за Самару. Білили й рябіли намети, розкинуті там, де мали свої ставки різні начальні та заможні люди.

Раптом із степу долинули незрозумілі крики, іржання коней і ревіння верблюдів. У цьому новому шумі й галасі відчувалося щось тривожне: ясно, там скоїлося щось несподіване. Але чому? Як? Не козаки ж нападають — козаки далеко, в морі.

Сум'яття й галас наростали. Налякані чимось коні й верблюди мчали просто на вогнища, на людей, на намети. Що б це могло бути? Кожний схоплювався з місця й не знав, що йому робити, за що хапатися, куди й чого бігти. Оськаженілі коні топтали й гасили ногами вогнища, іржали й билися, звалювали намети, людей, кидалися в Самару. За ними бігли пастухи, відчайдушно горлаючи щось незрозуміле.

Але тут сталося щось іще незрозуміліше й страшніше. За кіньми й верблюдами мчали ревучи тури, цілі стада сайгаків, наче оскраженілі або кимсь гнані дикі кабани, лисиці, вовки, зайці. Це було щось незбагненне, жахливе. Все це мчало на татарський стан, перекидало геть усе в своєму нестримному русі, кидалося в Самару, ревло, стогнало. Здавалося, весь степ сколихнувся чи небо зірвалося на землю, чи пекло розкрило свої страшні брами й послало на землю всі свої руйнівні сили.

Так — це пекло. Он і полум'я — кривава заграва охопила половину обр'ю, весь північний край неба. Тепер тільки зрозуміли ошалілі від несподіванки й страху татари, що це таке. Це горів степ. Вогненне, безкрає море йшло просто на них.

— Алла! Алла! Алла!.. Аллах-керім! Аллах-керім!

Треба було рятуватися, тікати від хвиль цього вогненного моря.

XVIII

В одній з бічних прибудов величезного замка князів Острозьких, у маленькій, оббитій голубою матерією кімнаті, білявенька, з попелястим волоссям, панна Людвіся, стоячи перед великим дзеркалом, закінчує свій туалет. У блакитних з довгими віями очах панни світиться щось схоже на приховану радість. Їй usługовує вродлива, невисока на зріст, смяглява, як циганочка, з сірими задумливими очима покоївка, у білій, вишитій заповлочтю сорочці, голубій спідниці й червоних з підківками черевичках.

— Чого ти, Катруню, така невесела? — питає попольськи панна, влітаючи в косу низки великих перлів і дивлячись на відображення у дзеркалі свого усміхненого личка та задумливого обличчя покоївки.

— Я нічого, панно, — ласкаво, тихо, з прихованим зітханням відповідає дівчина теж по-польськи.

— Як це нічого! З самої весни тебе впізнати не можна.

Дівчина мовчала, дивлячись на тачу, на якій лежали низки перлів, шпильки та інші дрібниці панноччиного туалету.

— Тебе тепер і не чути, — вела далі панна, — а колись ти, бувало, весь час співала ваших гарненьких хлопських пісень.

— Не співається чогось,— так само тихо відповіла покоївка.

— От іще!.. Хоч ваші хлопці й брудні, і смердять, а пісні їхні дуже гарні.

— Панна називає хлопців смердючими, та вони не всі такі,— зашарівшись, відказала дівчина.

— Невже?.. А брудні вони завжди.

— Як же їм не бути брудними, панно? Вони завжди працюють...

— Працюють! Які дурниці! От і я працюю, і ти працюєш, а ми ж завжди чистенькі.

— У панни й робота така: то шовк, то бісер, то канва; а в мене часто руки бувають брудні.

Панна відійшла од дзеркала, обернулася, глянула в дзеркало через плече й усміхнулася сама до себе.

— А гарно міняться перли у волоссі, Катруню? — спитала вона.

— Ой, як гарно, панно! — відповіла покоївка.

Панна перекинула косу через плече й почала її роздивлятися.

— А що, панно, про козаків чути? — червоніючи, нерішуче запитала покоївка.

— Про яких козаків?

— Та отих, що пішли в море із Запорозжя.

— А, про тих розбійників!

— Вони, ласкава панно, не розбійники. Вони за віру стоять, бідних невольників з турецької неволі визволяють.

— Отож! А за них ми, панство, повинні розправлятися з турками й татарами. От і тепер, каже дядько, татари напали на Україну, і гетьман Жолкевський збирає все наше лицарство, щоб захистити матку Польську.

Потім, повернувшись до покоївки й дивлячись в її зніяковілі очі, панна лукаво примружилася.

— А, лисичко! То я вгадала... Ти за якимсь козаком тужиш? Га?

Покоївка зашарілася й мовчала.

— Га! За якимсь вусатим і чубатим велетнем? Ач, хитруха!

Покоївка намагалася невимушено усміхнутися.

— Кажуть, що Кафу здобули, ласкава панно.

— Ого!

— І Козлов... і ще якийсь місто...

— То і твій там? — лукаво усміхнулася панна.

Покоївка не відповіла. Панна, нарешті, впоралась із своєю косою.

— А він такий же брудний, як і всі хлопці?

Покоївка знов не відповіла. Вона хотіла перемінити розмову.

— А яку сьогодні панна зодягне сукню до обіду? — спитала вона.

— Палеву з мереживом, — була відповідь.

Почувши цю відповідь, покоївка в свою чергу усмінулася.

— У палевій панна так сподобалася панові господаричу, — лукаво сказала вона.

Довелося самій панні зашарітися.

— Якому господаричу?

— Та отому гарному чорнявому паничеві — панові Могилі.

— А! А ти звідки знаєш?

— Я сама чула, як він казав панові Замойському, що панна в палевій — справжня мадонна.

— Таке скажеш!

— От їй же богу! Так і сказав — мадонна.

— Але ж ти не знаєш, що таке мадонна.

— Ні, ласкава панно, знаю — он у кабінеті в ясно-вельможного князя...

— То я схожа на неї?

— Ні... панна гарніша...

— Таке скажеш!

Увечері того ж дня замок князів Острозьких сяяв вогнями. На терасі, обвитій зеленню, грала музика, причому особливо старалися духові інструменти, наче в замку відбувалися влови на великого звіра, а блискуче, роззолочене панство під звуки краков'яка й мазурки полювало на чудових лисичок в образі чарівних польок, литвинок і нобілітованих українок. Князь Януш давав розкішний бал герою вавілонського полонення московських царів, славетному гетьманові Станіславу Жолкевському, і тому в Острог з'їхалося вельможне панство з усієї Польщі, Литви та України. У той час, коли одні гості танцювали, інші, вже відтанцювавши, проходилися й відпочивали на чистому повітрі в чудових алеях замкового парку, який здавався казковим від різнобарвних вогнів, що обливали фантастичним світлом відкриті алеї парку й затоплювали темрявою його віддалені, затишні куточки.

Крізь завивання й вереск музики, що долинала з тераси, в парку чути було голосний і стриманий гомін, сміх, іноді таємничий шепіт прекрасних парочок, які походжали алеями парку або ховались від надокучливого світла в затінку каштанів, лип та високих тополь. І темне небо при цьому освітленні, і зелень з її яскравими білками, півтінями та глибоким мороком, і фонтани, що мінилися всіма барвами веселки й таємничо плюскотіли, і веселі, знадливі звуки музики, і саме освітлення, і замок з його стінами — все це здавалося казковим, чарівним.

Таке враження, очевидно, справляв цей незвичайний вечір на одну парочку, що самотньо сиділа на лаві в далекій алеї під вітами розкішного каштана. Вони мовчали і, здавалось, прислухалися чи то до веселої музики, чи то до своїх, може, не зовсім веселих, але для них чарівних думок.

— Я думаю, як пан веселиться в Парижі,— перервав цю мовчанку тихий, ніби боязкий голос панни Людвіги.

— Панна даремно так думає,— теж тихо й задумливо відповів чоловічий голос.

— Чому так?

— Панні відомо, що я в Парижі вчився і...

Фразу не було закінчено, чоловічий голос замовк: його заглушили гармонійні, гучні, знадливі звуки мазура.

— І? — підказала панна.— Пан не доказав.

— І... тужив за моєю нещасною батьківщиною,— зітхнувши, відповів чоловічий голос.

— За якою? За Польщею?

— Ні... Панна знає, що Польща не нещасна.

— Так за Волощиною?

— Так... Вона мені дорога, як батьківщина.

— А як спадщина батьків... Адже панові повинна належати волоська корона?

— Повинна... Але панна знає, що вона не належить мені: корона господарів волоських упала з голови Могили...

— То пан її підніме й надіне на свою голову.

— Так... надіну — або корону, або... чернечий клобук.

Чоловічий голос вимовив ці слова з тремтінням і замовк.

— Чому саме чернечий клобук? — теж з тремтінням прошепотів жіночий голос.

— Бо в мене нічого не лишається в житті.

— А саме життя? В ньому так багато прекрасного.

— Звичайно, коли це прекрасне належить нам... А коли воно не наше — то бог з ним і з життям!

Слова ці були вимовлені з гіркотою і болем; в них бриніли сльози.

— Я не розумію пана,— ще тихше промовив жіночий голос.

— І панна бажає зрозуміти?

— Бажаю.

— І пробачить мені те, що я змушений буду сказати?

— Що ж це таке? Що пан скаже? — ще більше за-тремтів жіночий голос.

— Панно! — з палким поривом і з болем заговорив чоловічий голос.— Усе, що є прекрасного для мене в цьому житті, все моє щастя, всі мої надії — все це уособили для мене ви, тільки ви, божественна панно!

— Ах! — чи то з переляком, чи то з радісним тремтінням вигукнула панна Людвіга й підвелася.

Рвучко підвівся й молодий Могила — це був відомий згодом київський митрополит Петро Могила.

— Панно, простіть мене! — з тим самим запалом промовив він.— Простіть мое безумство... Я не хотів образити вас... Якщо я насмілюся признатися вам, то цей — мій зойк, моя молитва... а молитва й бога не ображає...

Панна Людвіга мовчала. Біла троянда, яку вона тримала в руці, тремтіла.

— Простіть! — ще з більшою силою вимовив Могила.

Панна мовчала. Могила взяв її за руку.

— Скажіть хоч одне слово, слово прощення,— благав він.

— Я... пане не образив мене... я... я не знаю... у пана...— ледве чутно промовила дівчина.

— То панна прощає мене?.. Так?

— Так... так... пан такий добрий...

Могила припав до рук дівчини й палко цілував їх... Людвіга відчула, як сльози його закапали їй на долоні. Він ридав...

— Що з паном? Єзус-Марія! Що з вами?

— О! Я хочу смерті... смерті! Отут, зараз же!

Він обняв дівчину й палко припав обличчям до її плеча. Людвіга розгубилася, затремтіла вся і, обхопивши руками його голову, почала цілувати її...

— Мій пане! Мій добрий!.. Що з вами?

— Я не хочу жити... я не можу так жити,, убийте мене зараз отут, у ваших обіймах!

— Пане мій... добрий... любий... я не хочу вас убивати...

— Але ж ви не знаєте всього! — простогнав він.

— Чого саме, мій любий пане?

Він, здавалося, трохи опам'ятався, взяв її знову за руки і глянув заплаканими очима в її ясні очі, в яких теж блищали сльози.

А там, у кінці алеї, ця нестерпна музика ніби на зло гула й тріщала, наче знущаючись з людського горя.

— Вислухайте мене, люба панно,— знову тихо заговорив Могила.— Я не повинен вам говорити цього, не повинен бентежити спокій вашої невинної душі, ваших чистих думок... Так, бог свідок, я не можу, не можу та й не смію взяти з собою в могилу свою таємницю, яка в той же час і ваша.

— В могилу, пане? — злякано спитала дівчина.

— В могилу, люба панно...— Я... я вмираю для вас, і, може, скоро татарський спис проб'є серце, яке билося лише для вас... Я кохаю вас!

Дівчина нічого не відповіла, тільки обличчя її, по якому текли сльози, враз спалахнуло...

— Я кохаю вас більше за моє життя,— говорив далі із сльозами в голосі Могила,— кохаю більше вічного спасіння... але... але ви не можете бути моєю...

Дівчина злякано підвела на нього очі: рум'янець щік змінила блідість.

— Я говорив сьогодні з вашим опікуном і дядьком, з князем Янушем: я просив у нього вашої руки, просив дозволу поговорити з вами, щоб дізнатися про ваші почуття до мене і від вас самих дізнатися про свою долю... Та князь Януш розбив усі мої мрії, розбив моє серце... Він відмовив мені!

Тепер рум'янець знову з'явився на щоках панни, і прекрасні очі її спалахнули.

— Дядько? Князь Януш?.. А хто дав право князю Янушу розпоряджатися моїм серцем і моєю долею, як долею своїх хлопів? — гордо промовила молода дівчина.— Я вільна поляка!

Могила припав губами до рук панни.

— Панно! Щастя моє! — шепотів він палко. — Але князь Януш каже, що не він цього не дозволить, а сам святий отець, папа.

— А яке діло, пане, святому отцеві до мого щастя? — так само гордо спитала горда полька.

— Я для вас схизматик, люба панно... Я — православний.

— А хіба пан не може прийняти католицтво?

— Не можу, люба панно.

— Навіть задля мене, пане? — затремтів у дівчини голос.

— Навіть задля панни...

Дівчина гордо випросталася. Рум'янець чи то обурення, чи то сорому, знову залив її щоки.

— То пан говорив неправду, — гостро сказала вона.

— Яку неправду, люба панно?

— Пан тільки-но сказав, що любить мене більше вічного спасіння...

— Так... так... я сказав це — і скажу ще раз...

— І не хоче змінити свою хлопську, схизматську віру на справжню, шляхетську?

— О панно! Ви краєте мені серце.

— Не я краю його, а так пан хоче.

— Ні, ні! О боже мій!

Могила хотів знову схопити руки дівчини, але вона відхилилась.

— Я задля панни, задля тебе, божество моє, не можу цього зробити! — палко вигукнув Могила.

— Як задля мене? Я не розумію пана.

— Так, так! Тільки задля вас!

— Пан у Парижі розучився говорити, — знизала плечима панна.

— О панно! Зрозумійте мене: якщо я зміню віру моїх батьків, я втрачу право на корону моєї країни, й панна втратить це право!

— Корону? О, всі корони світу не варті мого особистого щастя!

І горда панна швидко, не обертаючись, обмахуючи палаюче обличчя віялом, пішла просто до палацу, звідки лунали запальні, знадливі звуки мазура. Могила стояв блідий, проводжаючи очима красуню.

Коли вона ввійшла до яскраво освітленої зали, старий гетьман, великий Жолкевський, побачивши панну ще здаля, як личить справжньому полякові, «закренціл

вонса» і, побрязкуючи острогами, пішов прямо їй назустріч.

— Можу просити чарівну панну на мазура? — шаркаючи ногами й церемонно вклоняючись, прошамкав беззубий герой.

— Дякую панові гетьману за честь, — відповіла панна, присідаючи.

Старий гетьман, зігнувши руку, не дуже вільно пересуваючись по паркету подагричними ногами, почав виробляти ними різноманітні дурниці, що звуться фігурами. Зате гарненька й граціозна панна виробляла ці дурниці чарівно, і в неї вони були вже не дурницями, а чимось дуже милим...

— Панна танцює, як ангел, — упадав коло дівчини старий гетьман, плутаючи фігури.

— А пан гетьман був на балу в пана бога? — усміхнулася Людвіся.

— О! Прекрасна панна така ж дотепна, як і чарівна, — викручувався старий переможець Наливайка, ще більше плутаючи фігури.

— А пан гетьман такий же непереможний на полі честі, як і безпорадний на паркеті, — знову відбулася жартом красуня, блиснувши на старого своїми чудовими очима.

— А це тому, прекрасна панно, — забурмотів зовсім зачарований старий, — що на полі честі я не бачу таких божественних оченят, а то я й там був би такий же безпорадний, як на паркеті.

— Я чула, що пан гетьман знову веде свої непереможні війська на ворогів нашої дорогої вітчизни, — заговорила панна серйозно.

— Так, чарівна панно, я змушений вести їх.

— Чому ж змушений?

— Я бажав би вітчизні спокою...

— Хто ж його порушує?

— Та знову ті лотри обідрані — козаки.

— А може, пане, вони й роблять це тому, що вони — обідрані?

— Ні, чарівна панно, вони з природи хижакі.

— А що про них чути зараз?

— Та чутки недобрі: вони нас зовсім посварять з султаном.

— А як пан думає — вони щасливо повернуться з походу?

— А чому це так цікавить чарівну панну?

— Не мене, пане гетьмане,— усміхнулася Людвіся,— а мою покоївку.

— Не знаю... Кримці он уже напали на Україну... Я боюся, що вони нападуть і на землі Корони польської. У цей час до танцюючих поквапливо наблизився молодий вродливий пан і шанобливо виструнчився.

— Що скаже пан поручник? — незадоволено запитав Жолкевський.

— Тривожні вісті, ясновельможний пане гетьмане,— тихо відповів молодий поручник.

— Тривожним вістям немає місця тут, на паркеті,— гостро відказав старий гетьман.

— Гонець прискакав...

— Нехай чекає кінця мазура,— спинив його гетьман і танцював далі, сопучи й задихаючись.

А осторонь, біля колони, стояв Могила, блідий і похмурий. Він ніяк не міг відігнати думку, що, мов хробак, точила його мозок: «Чому я мушу змінити віру, а не вона? Чому моя віра хлопська?..»

XIX

Могила був родом молдаванин. Щось римське, класичне було в його зовнішності і в характері. Хоч він був ще зовсім молодий — близько двадцяти років,— однак у нього виявлялися задатки майбутньої великої людини.

У минулому його рід був славний і знатний. Дядько його, Ієремія, був господарем молдавським, а коли маленькому Петронелло,— так звали майбутнього митрополита Петра Могилу,— було не більше шести років, батько його, Симеон, вступив на престол волоський.

Все усміхалося в майбутньому маленькому, чорноокому, смуглявому й задумливому Петронелло. Сім'я його родичалася із знатними польськими магнатами — з князями Вишневецькими, Борецькими й Потоцькими, бо чорноокі й горбоносі сестрички його, схожі на справжніх римлянок, подобалися цим вельможним панам і оцасливлювали їхні доми.

Коли серйозному не по літах Петронелло минуло чотирнадцять-п'ятнадцять років, він уже був наслідником престолу Молдавії і Волощини.

Треба було подумати про більш широку освіту майбутнього господаря, і Петронелло послали в Париж для

вивчення премудрості еллінської, римської та найновішої європейської. У молодого Могили виявились блискучі здібності, й успіхи його в науках перевершили всякі сподівання.

Але й серед паризького гамору, серед блиску, серед золотої польської молоді, яка теж вчилася у Парижі й набиралася там європейського лоску, Могила лишався таким же задумливим, зосередженим, тихим і скромним Петронелло. Коли його однолітки і майже земляки, польські юні магнати, розтрачували молоді сили в товаристві спритних парижанок, відлюдкуватий Могила у вільний від навчання час блукав по околицях Парижа, полями й лісами, милуючись розкішшю полів, зеленню гаїв і прислухаючись до різноманітного, чарівного голосу природи.

У цьому німому спогляданні поетичного життя природи думки його линули на далеку батьківщину, до інших, більш диких і незайманих і тому таких дорогих йому картин природи й життя, блукали похмурими й величними горами, безкраїми степами батьківщини, берегами величного синього Дунаю та звивистого Пруту. Він мріяв зробити цю любу батьківщину щасливою і могутньою. «В союзі з Польщею та Україною вона стане,— думав молодий мрійник,— охороною і фортецею християнського світу від всепоглинаючих хвиль мусульманського моря», яке навально сунуло на Європу.

Але молодим мріям його не судилося здійснитись: йому не довелося бачити не тільки корони своєї рідної землі на мрійливій чорнявій голові, але й самої рідної землі... Могили втратили престол Молдаво-Волощини, і юному вигнанцеві з вітчизни, мрійливому господаричеві дала притулок гостинна Польща.

Учений мрійник вступив до лав польського війська, під начало славнозвісного гетьмана Жолкевського.

Але ні військова слава, ні польське життя не задовольняли вимог молодого мрійника. «Не війна покликання людини,— думав він,— не мечем здобувається людське щастя».

Не викликав у нього симпатії й інший бік польського життя — аристократизм. В єзуїтах та ксьондзах він бачив не послідовників Христа, а тих самих нещирих панів, лише зброя в них прикривалася сутанною.

Він думав, було, зупинитися на лютеранстві; але воно, здавалося йому, висушило дух християнства; в

ньому не було поезії. І він оддав перевагу православ'ю, в якому плакалося його золоте дитинство.

У цей період душевного розладу й боротьби з самим собою він зустрів людину, яка зачарувала його своєю невинною, цнотливою красою. Це була панна Людвіся, племінниця князя Острозького. Молодий мрійник бачив у ній ідеал чистоти й непорочності. І він покохав цю чистоту всіма силами свого могутнього духу. І дівчина покохала цього задумливого вигнанця, в глибоких, лагідних очах якого їй вбачалося щось таке, чого вона не помічала ні в кого з тих, кого знала на світі.

Та коли вони освідчилися одне одному, то побачили, що їх розділяє безодня. Могила аж тепер зрозумів, яка безодня відокремлює Польщу від його батьківщини, котру він втратив, і від України, що стала його другою батьківщиною. Дівчина, яку він покохав усіма силами душі і яка його кохала, — ця дівчина раптом каже йому, що його віра хлопська...

«Хлопська... Ні, вона не повинна бути хлопською!.. Вона повинна бути такою ж високою й могутньою, як та, що нею пишається ця горда красуня...»

І Могила усе частіше замислювався над «хлопською» вірою. Він почав вивчати її, поставив це вивчення за мету всього життя. Він почав вивчати й її — «панську» — віру і все думав, думав, думав над істинами тої й другої.

І нарешті він надумав те велике, виконати яке була здатна лише його велика душа. І він виконав це: він дав хлопам, зневаженим панами, науку, і хлопи добретаки розхитали ту будівлю, під захистом якої процвітала панська віра й панська неправда.

Але після панни Людвісі він нікого вже не любив; своє гаряче серце він сховав під чернечою рясою, і ніхто не чув, як і чим воно там билось, страждало й раділо.

На другий день після балу Могила виїхав до Києва, а з Києва — до лубенського маєтку князя Михайла Вишневецького, який був одружений з двоюрідною сестрою Могили — Раїною.

Але ні князя Михайла, ні княгині Раїни тоді вже не було в живих. Усіма незліченними багатствами й численними маєтками князів Корибутів-Вишневецьких на Волині, на Поділлі, в Галичині, Литві й на Лівобережній Україні володів їхній молодий син, князь Ієремія Вишневецький. Він недавно одружився з гарненькою

панною Гризельдою із знатного й багатого роду Замойських і тепер, справляючи медові місяці й возячи свою молоденьку дружину по своїх численних маєтках, якийсь час відпочивав та бавився вловами у своїх українських майонтках, а саме — в розкішному замку під Лубнами.

З великою тугою в душі їхав Могила до свого знатного родича, щоб хоч у далеких, ще не бачених ним краях Лівобережжя розвіяти тугу, відігнати від себе милий образ, який став тепер для нього джерелом невимовних страждань.

Яка нудна дорога! Які похмурі ця зелень, цей ліс, це небо і ця хмаринка, що тихо плине по небу туди, туди, до Острога... Чи згадує вона про нього?.. Ні, вона танцює і сміється з старим Жолкевським, розмовляє з молодим Замойським, слухає гречності князя Корецького, а про нього — забула...

А ще недавно цілувала в голову й плакала — «мій пане» казала... І це саме казатиме іншому, а він думатиме лише про неї, лише її пам'ятатиме, лише її одну любитиме...

А в душі все бринить та музика, яка грала *тоді*, коли він плакав у неї на плечі...

— Назад! — крикнув він своєму візникові, який, натягнувши віжки, стримував баский, вмилений четверик коней, що несли важку коляску рівним лубенським полем.

Візник здригнувся й обернув до нього своє вусате й засмагле обличчя.

— Що пан велить? — здивовано спитав він.

— Нічого, це я спросоння, — з досадою відповів Могила.

Вдалині, на горі, з-за темного, освітленого призахідним сонцем лісу показалися шпилі башт.

— То замок князя Вишневецького?

— Замок і є, пане, — була відповідь.

Дорога пішла вгору, рівна, уторована, широка, обсаджена високими, стрункими тополями, що стояли над нею, наче сторожа. Золоте проміння сонця грало на зелені тополь, від яких уздовж дороги лягали довгі, скісні тіні. Між тонкими стовбурами де-не-де видно було жінок і дітей, які поверталися з замка; вони вклонялися незнайомому чорнявому панові, що сидів у розкішній колясці. Коні, почувши близькість стійла, весело форкали й ще швидше бігли вгору.

Незабаром показалися темні дахи замка, похмурі стіни, ряди колон, що підтримували балкони. Вікна горіли промінням призахідного сонця, наче в замку було засвічено всі свічки й канделябри. Похмурість замкових стін ще збільшували кам'яні стояни, на які ніби спиралися підвалини стін і які, здавалося, були з'їдені та поточені часом. Видно було, що чимало століть прошуміло над цими стінами та їхніми кам'яними підвалинами.

Внутрішній фасад замка, звернений до Сули, виходив у парк, що розкинувся на березі цієї гарної ріки. Вихід із замка в парк був через крыту галерею, яка мовби повисла над кручею, а з галереї вниз вели кам'яні сходи, заставлені тропічними рослинами та прекрасними мармуровими статуями. Звідси відкривався чудовий краєвид на Засулля та на широкі українські степи, що зливалися з обрієм.

Багато хлопських та всяких інших рук і голів попрацювало над парком. Величезні, нагромаджені один на один камені утворювали штучні скелі, і під цими титанічними спорудами чорніли штучні гроти, обвиті плющем та різною зеленню. З інших скель падали водоспади, виблискуючи на сірому камені та оповиваючи водяним пилом розкішні клумби з найрізноманітнішими квітами. Подекуди били фонтани... Усю воду, яка тільки була поблизу замка, зібрали в різні резервуари й підземними, а іноді й висячими трубами провели в парк і перетворили на шумливі каскади та чудові фонтани.

Нижче замка, у напрямі Лубен, йшли підзамкові будівлі, довгі, у кілька рядів курені-казарми на три тисячі грошового й кварцяного, а також палацового війська, яке оберігало сон вельможного пана, а часом служило його панським забавам — наїздам на сусідів, що чимось провинилися. Там же розкинувся цілий квартал різних офіцин — будівель для приїжджої або постійно проживаючої із милості дрібної шляхти, а також для численної двірської челяді. Остеронь від усього цього, в лісі, стояв осібний палац — собачий; це була князівська псарня з окремими відділеннями для різноманітних порід собак, багато з яких за вислугу літ діставало пожиттєві пенсії та оренди, а решта вчилася в цьому собачому університеті, слухаючи лекції досвідчених собачих професорів — доїжджачих, псарів, довудців, дозорців та багатьох інших собачого рангу людей.

Коли коляска Могили, торохтячи колесами по щільно утрамбованому двору, підїхала до головного ганку і лакеї доповіли про приїзд високого гостя, князь Ієремія, привітний хазяїн і знавець звичаїв вищого панського кола, сам вийшов на ганок у супроводі цілої юрби челяді й парадних гайдуків. Це був молодий, сухорлявий, високий на зріст чоловік, привітна усмішка якого зовсім не гармоніювала з сірими, наче олов'яними очима, що, мабуть, ніколи не світилися ні радістю, ні жалем. Руда гостра борода обрамляла його гостре, наче лисяче підборіддя, а над високим білим чолом стирчав рудий чуб, немов говорячи про непохитну упертість голови, на якій він ріс. У виразі князєвого обличчя, незважаючи на всю його вишукану чемність, помітна була втома, наче йому в житті, і вже дуже давно, все надокучило, все набридло й нічого вже не було для нього ні нового, ні цікавого; ні люди, ні багатство, ні добро, ні підлість, ні природа — ніщо не могло примусити забитись його серце, засвітитися теплотою його олов'яні очі, розчулитися, зрадіти чи засмутитися.

На князєві був багатий альтембасовий кунтуш з срібними гудзиками й безліччю дивно переплетених шнурів, підперезаний широким темно-синього кольору поясом. На ногах жовті чоботи з срібними підківками й такими ж острогами. На боці брязкала карабеля, прикрашена по золотій та срібній оправі самоцвітами.

— Дуже радий дорогому гостеві... ціню велику честь,— розсипався гречностями господар.

— Дякую князівській милості... багато честі,— поквапливо відповів зніяковілий Могила.

— Пан з Острога?

— З Острога, князю.

Вони ввійшли у велику приймальну, підлога якої була устелена свіжоскошеною травою й польовими квітами, а по стінах, і особливо по кутках, на яскраво-червоних мисниках, блищало срібло й золото старовинного посуду, рогів і кубків.

— Що нового чув пан в Острозі?

— Пан гетьман збирається в похід.

— Авжеж, пора... Поганці вже палять Україну, а козацтво все вибралося в море, розбійничає...

На знак маршалка, що нечутно з'явився в приймальні, лакеї принесли срібну тацю з умивальником, і гість виконав обряд обмивання рук, якого суворо дотримувалися поляки.

— Прошу пана до княгині — вона з гостями на галереї...

— Дуже радий бачити прекрасну княгиню.

— І вона вам буде надзвичайно рада...

Господар повів гостя внутрішніми покоями замка, і незабаром вони вийшли на галерею, з якої відкривався чудовий краєвид на розкинутий внизу парк, на Засулля й на степи.

Побачивши молодого Могила, княгиня Гризельда й інші гості гучно привітали його. Тут були й князі Четвертінські, і Сангушки, і Киселі та інші лівобережне й правобережне польське вельможне панство.

Княгиня Гризельда була ще зовсім молоденька, з круглими рожевими щічками, з ямочкою на пухлому підборідді, маленьким носиком та грайливими чорними очима під тонкими дугастими й такими ж чорними бровами.

— Як Людвіся? Така ж гарненька як і раніше? — запитала молода господиня після перших привітань.

Могила мимоволі опустил очі; щоки його спалахнули.

— Так, княгине, — пробурмотів він.

— А пан не забув полювання по першій поросі? — вела далі господиня.

— Про яке полювання княгиня мовить? — запитав Могила.

— А цієї зими в Острозі по першій поросі...

— Не пам'ятаю, княгине.

— О, лукавий! І лисичку забули?

— Яку лисичку, княгине?

— О, який же пан! Забув лисичку!.. Пригадайте, як лисичка вискочила з кущів, а ви за лисичкою, а за вами на вороному коні панна Людвіся... І, здається, там десь за лісом, пан спіймав лисичку з попелястим волоссям, — ви й панна Людвіся повернулися такі червоні...

Могила й тепер сидів весь червоний.

— Ах, коли б швидше зима, швидше пороша — так добре було б поїхати на влови по першому снігу! — провадила далі розмову княгиня.

— То ти хочеш снігу? — раптом запитав її князь Ієремія.

— Ах, ще й як хочу!.. Сніг, білі дерева — як це чудово.

— Влітку княгиня хоче снігу, а взимку захоче зеле-

ні — це звичайна річ, — усміхаючись, зауважив пан Кисіль.

— Звичайно, завжди хочеться того, чого немає, — відповіла розпещена княгиня.

— То княгиня бажає собі старості? — усміхнувся Кисіль.

— Ні, тільки снігу...

— То сніг завтра буде, — голосно сказав господар. — Панове, завтра прошу вас зі мною на влови по першій пороші.

— З радістю, з радістю! — загомоніли гості.

Князь Ієремія значуще подивився на дружину, на гостей і, усміхаючись, сказав:

— Прошу пробачити, панове, я вийду на хвилинку, щоб віддати розпорядження на завтрашній день.

І він, уклонившись гостям, урочисто вийшов, покручуючи правого вуса.

XX

Коли наступного дня вранці, закінчивши з допомогою півдюжини покоївок свій розкішний туалет, княгиня, сяючи молодістю і красою, вийшла на галерею, вона була вражена незвичайним видовищем: через буйну зелень плюща, дикого винограду та інших повзучих рослин, що густою сіткою захищали галерею від променів сонця, вона раптом побачила за Сулою... — чи не сонце? чи не марить вона після вчорашньої розмови?... — вона побачила сніг! — цілу сніжну рівнину, що полискувала на сонці першим, чистим, яскравим і блискучим зимовим покривом... І кущі на галявині, і висока трава, і дерева в гаю — все виблискувало першим незайманим снігом; від усієї засульської рівнини, здавалося, віяло дивним, чарівним холодом, справжньою зимою, тоді як тут навколо квітло найрозкішніше українське літо...

— Єзус-Марія!.. Що це? Справді сніг! — скрикнула княгиня.

Виходили на галерею вчорашні гості і, замість привітати господиню й побажати їй доброго дня, зупинялися вкрай здивовані й наче перелякані. Тільки лакеї, що стояли виструнчившись біля дверей і вздовж стін, скромно, шанобливо усміхалися.

— Та це сон! — вигукнув довгоногий князь Четвертінський, протираючи очі.

— Це чари, панове! Чари! Княгиня чарівниця,

Фея! — дивувався чи то удавано, чи то щиро кругленький пан Кисіль.

— Ми живемо у вік чудес!

— А як сонце виблискує в сніжинках!

— Та це ж з «Тисячі й одної ночі»!

Дійсно, ніч, що передувала цьому дню, була справді вихоплена з «Тисячі й одної ночі». Надвечір, напередодні, князь Ієремія, залишивши гостей, прийшов у свою головну вотчинну контору й наказав покликати до себе всіх головних управителів, які завідували маєтками й містами, що належали йому по цей бік Дніпра, а також начальників кварцяного, грошового й палацового війська. Він дав їм такий наказ: негайно взяти із замкових комор сіль, якої в нього було запасено кількасот тисяч пудів, крім того, скакати негайно в Лубни, закупити за готівку, не шкодуючи нічого й не зважаючи на ціни, всю наявну в місті сіль як у міських крамницях, так і у приватних обивателів, а коли трапиться чумацька валка з сіллю, то і в них закупити й везти всю цю сіль за Сулу, на рівнину, і, з допомогою всього війська, а також усіх навколишніх хлопів і лубенських обивателів, засипати цією сіллю всю рівнину від берега Сули до лісу з обох боків, праворуч і ліворуч, скільки можна сягнути оком із замка; потім так само, взявши із замкових та міських крамниць усе пшеничне борошно, з допомогою садових складаних драбин, що використовуються для збирання плодів з високих дерев,— обсипати цим борошном усе листя на деревах у тому гаю за Сулою, який видно з замка, а також посипати боршном і весь дрібний чагарник поблизу замка.

І от завурилися тисячі людей — військо і хлопи,— щоб за ніч виконати цей грандіозно-безумний план безумного батька майбутнього безумного короля польсько-го Михайла Вишневецького.

Мало того, князь, віддав наказ, що коли весь план посипання рівнини й лісу сіллю та борошном буде виконано повністю, то щоб військо й усі зігнані для цієї роботи хлопи оточили всю рівнину й ліс живим ланцюгом, рука в руку, але заховалися так, щоб цього ланцюга із замка не було видно. Із звіринця, що був при замку, він звелів узяти всіх звірів — вовків, лисиць, сайгаків та зайців,— переправити їх обережно в спеціально пристосованих для цього клітках за Сулу й там розпустити по рівнині, по чагарниках і по лісі. Це — для завтрашнього полювання.

Безумна робота закипіла, і над ранок Засулля перетворилось на снігову рівнину з лісом, вкритим інеєм, і таким же чагарником.

— Мамо, мамо, яка зима! — задзвенів у дверях свіжий, мелодійний голосок і радісно, і водночас злякано.

Всі обернулися, і на всіх обличчях засяяла весела, добра усмішка, з якою звичайно люди дивляться на чарівну дитину або на надто вже юну особу.

Це була Софія Кисіль — загальна улюблениця всього блискучого панського товариства. Вона вийшла на галерею разом із своєю чорноокою, яскравого південного типу мамою і, звернувши на себе увагу товариства своїм раптовим вигуком «мамо! мамо!», тепер стояла червона від збентеження.

Хоч їй було вісімнадцять років, вона виглядала зовсім дитиною. Видно було, що її голівка, обтяжена важкою розкішною золотистою косою, яка, здавалося, так і давила її, весь час працювала, до всього прислухаючись, усе помічаючи й обдумуючи; але заговорити самій, спитати про щось — нізащо! І тільки-но хтось із цього великого й блискучого товариства звертав на неї увагу, хотів заговорити з нею, очі її вмить спалахували разом із щоками, і вона, немов гарненький кролик, що прожогом тікає в кущі, коли побачить собаку, замикалася в собі, наче в думці ховаючись за маму або за няню, як кролик за кущ. Коли й була вона з ким сміливіша, навіть, можна сказати, запанібрата, то це з кошеним Васьком, якого вона відгодувала так, що той уже до мишей і не доторкався, а охоче їв з її рук кав'яр.

— Ах, Соню, ти все кращаєш! — привітала її господиня, побачивши, що дівчина зовсім засоромилася. — Ти, звичайно, поїдеш з нами на полювання, правда?

— Як мама... — була покvapлива відповідь.

— Що мама! — усміхнувся старий Четвертінський. — Панна тепер уже зовсім доросла.

На галереї з'явився сам господар, князь Ієремія, гості вітали його вигуками «браво» і дружними оплесками. Холодні, олов'яні очі князя світилися, як холодна сталь; він, мабуть, сам був задоволений своєю вигадкою.

Зразу ж заговорили про полювання, яке палко любить кожний справжній пол'як.

— А полювання, пане ксьонже, відкладати не можна, — весело сказав Сангушко, — он як сонце пече, коли б наш сніг не розтав!

— О, мій сніг не розтане! — самовдоволено відповів господар, закручуючи вуса.

— Так, швидше ми розтанемо, — ствердив Кисіль, який не зносив спеки. — Правда, Соню?

— Правда, — відповіла вона, спалахнувши.

Загальним голосом ухвалено було негайно рушати на полювання, і тому гості розійшлися по своїх кімнатах, щоб переодягнутися до виїзду.

Служники і конюхи тим часом чистили й сідлали коней, псарі виводили і навчали собачій слухняності і всій псовій мудрості своїх вихованців — хортів, ведмежатників, вовкодавів та інших спеціалістів собачої справи, — одного хльоскали гарапником, другого скубли за вухо, на третього надівали почесний ошийник. Гавкіт і скачування собак, іржання коней, завивання рижків — це була така мелодія, від якої захоплено тремтіло серце кожного справжнього пана.

Нарешті панство урочисто вийшло на замкове подвір'я. Всі були вишукано одягнені; скрізь сяяло срібло й золото. У князя Ієремії висів через плече величезний турячий ріг у золотій оправі. Гарний ріжок біля корсажа княгині Гризельди мінився діамантами. Такі ж діаманти мінилися і на її чудовій мисливській шапочці з пером. Високий гайдук не відходив од княгині, тримаючи над нею широченну парасольку з найтоншої золотової соломки й захищаючи від сонця гарненьке личко своєї пані. Разом з княгинею вийшла й Соня Кисіль; вона була надзвичайно збуджена й щаслива, як дитина. Та й усі були надзвичайно збуджені. Лише Могила стояв осторонь задуманий. Тільки часом він переводив свій тужливий погляд на Соню, — і очі його наче теплішали. Соня нагадувала йому далеке, неповоротне щастя.

Дамам підвели осідланих коней. Княгиня Гризельда поплескала своєю маленькою ручкою лебедину шию білого, як сніг, і мирного, як вівця, аргамака; той відповів їй іржанням.

Старий Сангушко із спритністю юнака підбіг до княгині, дзенькнувши острогами, вигнувся й простяг уперед праву руку догори долонею. Княгиня стала маленькою ніжкою на цю широку долоню й пшашкою спурхнула в сідло, тримаючись рукою за гриву коня.

До Соні, тягнучи подагричні ноги, але бадьорячись, фертом підійшов старий Четвертінський, хотів дзенькнути острогами, та не міг, і, насилу зігнувши свої старі но-

ги, став на одне коліно й так само простяг праву руку долонею догори.

— Мам гонор, чарівна панно,— прошамкав він.

Панна спалахнула, як мак, та все ж поставила ніжку на широку долоню старого й спритно скочила в сідло.

— Падам до ніг,— пробелькотав старий зальотник,— і цілую слід ніжки чарівної панни.

І він театральню поцілував свою долоню, але з землі вже не міг підвестися, і його поспішили підвести гайдуки.

— Що за ніжки! — шамкав він, звертаючись до Соні і вклоняючись їй.— Вони обидві навряд чи закрили б мої губи.

Назаваром усі були на конях. Князь Ієремія засурмив у свій турячий ріг, і вибране товариство рушило із замка в супроводі сотень псарів та собак. За замковими будівлями, на повороті до Сули, перед очима мисливців знову розіслалася снігова рівнина Засулля з укритими інеєм деревами. Навіть собаки несамовито загавкали, побачивши перед собою незвичайне явище.

Але ніхто, мабуть, не звернув уваги на інше явище, хоч, може, менш незвичайне, зате грізне, страшне. Тільки молоденька Соня Кисіль помітила його, і дитяче пожвавлення вмить зникло з її гарненького личка; очі її, що хвилину тому світилися щастям, широко розкрилися від жаху, і губи затремтіли. Прямо на південь, за далеким обрієм, на синяві чистого неба, десь далеко за Дніпром клубочилися димові хмари і, гнані південним вітерцем, зловісно повзли на північ. Вона згадала розповідь своєї старої няні, яка лише вчора повернулася з-за Дніпра, що на Правобережну Україну напали татари, палять і ріжуть все, що потрапить їм під руку, беруть сотнями полоняників — і бідні хлопці, кинувши свої хати і майно, юрбами тікають, шукаючи порятунку на цьому боці Дніпра.

Під копитами коней уже рипіла біла сіль замість снігу, вершники вже розсипались по всій рівнині, крики нагоничів зливалися в безладний гук з завиванням рогів, гавканням собак і ударами гарапників. Гарненька княгиня дзвінко сурмила щось у свій чудовий ріжок, але її ніхто не слухав.

А за далеким обрієм клубочилися димові хмари і тихо пливли на північ.

Ми знов у Чорному морі.

По темно-бірюзовій поверхні його, яку колише тихий південний вітерець, уже четвертий день плавно рухається багата галера, що вийшла з Трапезонта й прямує до Козлова, основного невольничого ринку на всьому тодішньому чорноморському узбережжі. Галера прикрашена розкішно — у стилі вражаючої азіатської барвистості: різнокольорові прапори й найрізноманітніші яскраві стрічки то купаються у прозорому повітрі, коли зовсім вщухає вітерець, то тріпочуть і звиваються, як змії, при найменшому подуві леготу. Чердаки й сидіння оббиті білим кашеміром з золоченими китицями, що так і яскріють на сонці.

З люків величезної галери виглядають чорні пащі гармат,— галера озброєна добре і може постояти за себе.

Великі палуби, чердаки й підчердаччя галери вміщують до семисот розкішно вбраних і добре озброєних турецьких моряків і спагів та до чотирьохсот пихатих і свавільних яничарів, які не дадуть скривдити багато прикрашену галеру й того, кому вона належить.

Нарешті, близько трьохсот п'ятдесяти козаків-невольників, прикутих ланцюгами до галерних опачин, поперемінно день і ніч працюють на веслах, рухаючи це прикрашене чудисько по морю.

На галері сам славний Алкан-паша, «трапезонтське княжа»: його трапезонтська вельможність побажав їхати в Козлов на побачення з своєю гарненькою нареченою, дочкою козловського санджака, або губернатора. Його простора каюта, устелена багатими килимами, з низенькими попід стінами турецькими канапами, прибрана з усією східною розкішшю — сріблом, золотом і бірюзою, блискучими кубками із золота й срібним посудом.

Паша сидить на низенькій канапі, підібгавши калачиком ноги, і машинально тягне синій димок з довгого чубука, байдужісінько поглядаючи на море з виглядом людини, якій надокучили будь-які життєві втіхи. У тупому виразі його застиглих, нерухомих очей є щось таке, що нагадує олов'яні холодні очі Ієремії Вишневецького, вони ніби кажуть: «Все вже відомо, все надокучило...»

Перед ним у шанобливій позі, кліпаючи сірими, ледве видними з-під сивих брів очима, стоїть сивоусий,

згорблений старий і мовчки, за старечею звичкою, жує губами. Він дуже старий, але обличчя його й досі ще зберегло вираз лукавства й рішучості. Це — довірена особа Алкана-паші, його головноуправитель Іляш-потурнак, ренегат, колишній козацький переяславський сотник, родом поляк. Тридцять років він був у турецькій неволі, а тепер ось уже двадцять чотири роки вільний і з власного бажання потурчився «для панства великого, для лакомства нещасного», як і Маруся Богуславка.

— А що, мій вірний рабе, далеко ще до Козлова? — не підводячи очей, запитав паша.

— Далеко ще, о тінь падишаха! — відповів Іляш-потурнак, низько вклоняючись.

— Сьогодні не доїдемо?

— Воля аллаха!

— А де ми зараз?

— Проти Чорного каменя, недалеко від Сари-Кермена.

Щоб підтвердити свої слова, Іляш-потурнак розсунув білу запону чердака, і перед сонними очима Алкана-паші відкрилася чудова картина.

З темно-синьої глибини, праворуч од галери, здавалося, виповзали якісь страховиська й пнулися до неба. То були похмурі базальтові скелі, що стирчали з моря, берегові урвища з химерними зломами. То були грізні і водночас привабливо-чарівні обриси мису Фіолента, де колись стояв храм Іфігенії Таврійської, — храм, з яким пов'язано у всі віки стільки поетичних легенд...

Навкруги панувала незвичайна тиша, і тільки чути було, як морські хвилі, наче живі, раз у раз розбивалися об прибережні скелі й десь на камені чи в повітрі плакала чайка...

Ліворуч синіло безкрає море; воно посилало свої хвилі до чудового берега, і хвилі, плачучи розміреним гексаметром, розсипалися коло берега білими як сніг сльозами...

Нічого цього не бачили бездумні очі паші; тільки старі очі Іляша-потурнака немов сльозою блиснули під насупленими сивими бровами... Дивлячись на цей берег і на прекрасні скелі, він згадав молодість, зелений пагористий берег Дніпра, печерські гори й церкви з золотими хрестами... Він тихо зітхнув...

Сонце вже половиною свого диска поринуло в море і посилало багрове світло і хмарам, і Криму.

— Де ж ми зупинимось ночувати? — знов запитав паша.

— Коли накаже мій володар, захист і щит невинних, коли накаже мій великий пан, то проти Сари-Кермена, — відповів Іляш-потурнак, приховуючи мимовільне зітхання.

— У морі?

— У морі, о тільк падишаха: так легше наглядати за проклятими собаками, за невольниками.

— А ти їх міцніше приковуй.

— Міцно приковую, мій володарю.

Південна ніч швидко впала на море, і галера мусила зупинитися. Іляш-потурнак, узявши з собою двох яничарів і наказавши їм засвітити ліхтаря, з величезною низкою ключів на руці пішов між рядами невольників, щоб оглянути ланцюги й замки, якими вони були прикуті до опачин. Хоч він і звик протягом багатьох років до свого суворого ремесла галерного ключника, проте кожного разу, коли він ставав віч-на-віч з нещасними каторжниками, в ньому закипало щось проймаюче, пекуче — чи то сором, що гризе серце, кидає кров до старих щік, чи то тупа злість на цих невольників, на самого себе, на пашу, на всю свою прокляту долю. Коли світло ліхтаря падало на іржаве залізо, яке обхоплювало ноги й стан нещасного козака коло опачини, на руб'я, що прикривало тільки нижню частину його тіла, на це посічене червоною таволгою тіло чи виснажене козацьке обличчя, обросле волоссям та пооране зморшками туги, голоду й холоду, — Іляш-потурнак мимоволі відвертався од цього обличчя або ховав свої очі під сивими бровами, а в душі його сам собою бринів сумний приспів думи:

Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного,
Для розкоші турецької...

Довго ходив Іляш-потурнак серед невольників, довго брязкали в темряві ключі його й невольницькі кайдани. Та ось хтось покликав його на ймення.

— Пане Іляшку! Схили вухо до моління мого! — почувся старечий голос.

— Хто мене кличе? — запитав Іляш, зупиняючись.

— Я, пане, Кішка Самійло, старець божий і бідний невольник, а колись гетьман славного війська запорозького.

Наче ножем різнуло Іляша-потурнака по серцю. Він здригнувся й поточився, коли яничари навели світло ліхтаря на невольника, який заговорив до нього. Це був старезний дід, хоч ні роки душевних страждань, ні турецькі нагаї, ні червона таволга не зігнали з його обличчя ні енергії молодості, ні колишньої величності козака, «яких на світі мало». Це був, справді, Кішка Самійло, колись гетьман славного Запорозжя, а тепер, ог уже п'ятдесят чотири роки, бідний невольник.

— Про що твоє моління, Кішко Самійле? — з тремтінням у голосі запитав Іляш-потурнак.

— Мое моління таке, пане Іляшу, — відповів Кішка Самійло, намагаючись говорити по-письменному, — zelo старий есмь аз, пане, смерть моя за плечима моїми стоїть і в очі мої зазирає, аки орел-сизокрилець, хочай очі мої з лоба виклювати... То благаю тебе, пане Іляшу, — коли я помру в краю турецьким, у неволі бусурманській, не дозволяй тіло мое козацьке ні в землі турецькій ховати, чужим піском мої очі козацькі засипати, ні кидати турецьким собакам, щоб шматували, ні турецьким птахам, щоб клювали, а звели тіло мое в Чорне море з каменем на шиї ввергнути! Може, допливе воно до Дніпра, а Дніпром до славного Запорозжя...

Кішка Самійло замовк. Іляш-потурнак стояв блідий і безмовний.

— То виконаеш мою волю, пане Іляшу? — помовчавши, спитав Кішка.

— Виконаю, — глухо відповів потурнак.

— А мою? — пролунав у темряві інший голос.

Іляш-потурнак обернувся на голос. Яничари посвітили на того, хто озвався: це був теж старенький, сивий невольник.

— Хто ти такий? — запитав Іляш.

— Я Марко Рудий, колишній суддя військовий.

— А про що просиш?

— Не просьба моя до тебе, потурначе, а позов, — я позиваю тебе на страшний суд перед самого господа бога... Як помиратимеш — згадай мої слова: на тому світі ми з тобою побачимось.

Потурнак насупився й мовчки вийшов, побрязкуючи ключами.

Тим часом Алкан-паша, викуривши на ніч люльку гашиша, спав у своїй розкішній каюті; та сон його був неспокійний: замість солодких мрій і чарівних видінь, сонний мозок його гнітили страшні картини. Він бачив

себе на морі, на цій же багатій, розкішній галері, мальованій і цвіткованій. Та що сталося з цією галерою! Вона вся обідрана, закривавлена, пограбована; дорогі тканини її пошматовано, кольорові стрічки зірвано, дорогі речі розкрадено. Всіх його яничарів упень порубано, поколото, в море викинуто, а всі невольники розкуті й захопили галеру. Мало того: старий невольник Кішка Самійло його самого, Алкана-пашу, розрубав на три частини й кинув у море... Але ні тоді, коли Алкан-паша бачив загибель своєї галери та яничарів, ні тоді, коли Кішка Самійло рубав його шаблею на три частини, Алкан-паша не прокинувся,— він прокинувся лише тоді, коли голова його, відділившись від тулуба й скотившись з чердака, упала в море і почала занурюватися в холодну воду...

Шалено калатало його серце, коли він прокинувся; але свідомість і радісне заспокоєння повернулися до нього, коли в каютне віконце він побачив, що галера тихо стоїть у морі, а на сході небо рожевіє від перших променів сонця.

— Слава аллаху! Це був сон! — мимоволі вирвалося в нього.— Але ж який страшний сон!

Він замислився... Сон непокоїв його...

Паша тричі лягнув у долоні. На цей поклик розсунулася загона на дверях каюти, і перед каламутними й тривожними очима паші з'явився Іляш-потурнак і низько вклонився, приклавши обидві руки до серця.

— Хай буде благословенне ім'я аллаха, що послав сон і пробудження тині падишаха! — сказав він, не підводячи голови.

— Ля-іллях іль аллах Мухамед расул аллах,— пробелькотав паша.

— Чи спокійний був священний сон захисту й щита пригноблених?

— Ні, не спокійний.

— Що ж тривожило вмістилище мудрості й милості?

— Бачив я страшний сон і не знаю, як зрозуміти його... Я хотів би, щоб хто-небудь розгадав його мені... Хто це зробить, тому я — коли він яничар — подарую три міста, а коли невольник — дам фірман на волю, й ніхто його пальцем не зачепить.

Іляш-потурнак стояв і ніяково переступав з ноги на ногу.

— Який же сон бачило світле око падишаха? — запитав він.— Може, і я вгадаю, що він значить.

— Бачив я,— почав паша, втупившись кудись своїми чорними, але якимись безбарвними очима й ніби роздивляючись те, що йому примарилося вві сні,— бачив я, що моя галера обідрана, пограбована, залита кров'ю, моїх яничарів упень порубано і в морі потоплено, а невольники всі розкуті й на галері хазяїнують... Мене ж — о, борони, аллах! — мене Кішка Самійло, старший невольник, розрубав шаблею на три частини й кинув у море... От який страшний сон мені наснився!

— О сонце правди, місяць доброчесності,— вигукнув потурнак,— аллах збереже тебе... А цей твій сон нічого не значить, накажи тільки суворіше наглядати за невольниками і міцніше закувати їх у кайдани, та щоб і не думали про волю, звели яничарам узяти по дві лозини червоної таволги й бити нею кожного невольника, щоб кров християнська залила твою галеру, тоді нічого не буде.

Паша махнув рукою.

— Гаразд, роби, як знаєш: я тобі вірю.

Незабаром галера прибула до Козлова і, ще не підходячи до пристані, вистрелила кілька разів з гармат. З козловської цитаделі їй відповіли такою ж кількістю пострілів.

З гірким почуттям страху та якогось німого докору дивилися невольники на це жахливе місто, в якому їх, полоняників, наче худобу, татари колись на ринку продавали. Фортечні башти й тонкі шпилі мінаретів виразно окреслювалися на голубому фоні південного неба. Коло пристані стояло багато турецьких галер та кораблів інших європейських націй. Їхні строкаті прапори, немов різнобарвні птахи, маяли в повітрі. І над пристанню, і над усім містом стояв людський гомін, гуркіт коліс по бруку — той неловимий, схожий на бурхливе дихання гамір, яким дає про себе знати велике кипуче місто. Невольникам здавалося, що вони здалеку чують невольницький плач на ринку.

На березі Алкана-пашу зустрічали з великою шаную. Сам санджак, оточений пишним почтом з яничарів і кримських татар, виїхав на берег, щоб якомога привітніше прийняти дорогого гостя й зятя. Алкану-паші підвели білого арабського коня, на якому було гаптоване золотом і шовком сідло. Весь час, коли їхали від пристані до санджакового будинку, грала музика.

За Алканом-пашею ввійшли у місто і його яничари, для яких вже було приготовано частування на ринку, на

тому самому ринку, де завжди в Козлові торгували невольниками.

Алкан-паша бенкетував у самого санджака. Та й під час бенкету в нього з голови не виходив страшний сон, що снився йому цієї ночі. А що, коли Іляш-потурнак зрадить? Що, коли він, користуючись тим, що всі яничари бенкетують у місті, віддасть галеру невольникам і вийде з галерею та невольниками в море?

Він наказав покликати до себе двох вірних євнухів-шептунів, що виконували у нього в Трапезонті роль гаремних наглядачів та донощиків і для цього були навчені черкеській, вірменській, грецькій, польській та українській мовам. Євнухам він наказав зараз же йти на галеру й стежити за Іляшем-потурнаком і за невольниками, особливо за Кішкою Самійлом.

Прокравшись тихенько на галеру, яка стояла біля берега, євнухи побачили, що Іляш-потурнак розмовляє про щось із Кішкою Самійлом. Вони почали прислухатися до розмови, сховавшись за ливами.

— Іляше-потурначе, брате старесенький! — мовив Кішка Самійло.— Колись і ти, пане-брате, був у такій неволі, як ми тепер... Брате! Учини нам добро — хоч нас, старшину, одімкни, хай би і ми у місті побували, панське весілля добре знали.

Потурнакові очі спалахнули чи то радістю, чи то злістю і вмить знову погасли.

— Ой Кішко Самійле, гетьмане запорозький, батьку козацький! — відказав Іляш, намагаючись схвати свою лукаву посмішку.— Добро ти вчини, віру християнську під носі підтопчи, хрест на собі поламни... Аще будеш віру християнську під носі топтати, будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати.

— Ляше-потурначе, сотнику переяславський, недовірку християнський! — з жалем гукнув Кішка Самійло.— Бодай же ти того не діждав, щоб я віру християнську потоптав! Хоч буду до смерті біду та неволю приймати, а буду віру вашу погану проклинати: віра ваша погана, і земля проклята!

Тепер, у свою чергу, потурнак випростався й схопився був за шаблю, але стримався.

— Проклята! Проклята! — брязкаючи кайданами, повторював старий гетьман-невольник.

— Так ось тобі, собако!

І потурнак з усієї сили вдарив по щоці сивого гетьмана. Всі невольники враз схопилися, брязкаючи кай-

данами, але опачини, до яких вони були прикуті, міцно тримали їх.

— Се тобі за віру християнську, Кішко Самійле, гетьмане запорозький! — сказав потурнак, похмуро глянувши на невольників. — Якщо ти будеш мене вірою християнською докоряти, то я тебе буду паче всіх невольників доглядати, старими й новими кайданами кувати, ланцюгами за поперек брати.

Наглядачі-євнухи бачили всю цю сцену й не промовили жодного слова. Після цього вони так само тихенько пішли з галери, як і прийшли на неї.

— Ну що? — запитав Алкан-паша, коли вони повернулися до нього.

— Будь спокійний, могутній володарю! — відповів один з них, низько вклоняючись. — Твій раб вірний тобі, як собака.

— Розважайся собі, джерело наших веселощів! — додав другий. — Твій ключник Кішку Самійла ляпасами годує, собаку до правовірності схиляє.

Заспокоений цією звісткою, Алкан-паша наказав віднести на галеру своєму вірному ключникові всяких наїдків і напйтків, щоб він пив за здоров'я паші та його нареченої.

Все було зроблено так, як наказав паша.

Поласувавши принесеними йому наїдками та напйтками, Іляш-потурнак тяжко замислився. Він одразу відчув страшенну самотність, хоч на галері було повно людей і всі вони були йому рідні, близькі, з тої землі, де колись безтурботно бігали його маленькі ніжки, а невинна дитяча голівка загадувала бути козаком... Він і був потім козаком, мало того — козацьким сотником... Що то за час був, що то за пора золота, неповторна!.. Потім він потрапив у полон: саме в цьому Козлові півстоліття тому його продали на ринку в Трапезонт батькові оцього Алкана-паші... Тридцять років він був у неволі... А там — розум його потьмарився: він кинув свою віру, якій, проте, в глибині душі ще співчував... Він побусурманився, став потурнаком... Соромно було йому дивитись у вічі іншим невольникам, і він зненавидів їх. Став лютим ключником, тираном невольників... І самотність, сирітство його стало ще страшнішим...

Тепер, коли він так жорстоко повівся із старим гетьманом-невольником, йому стало ще тяжче. В цьому відчуженні од усього рідного він тепер з болем пригадував усе минуле, далеке, миле, навіки втрачене. Дивлячись на

це чуже місто, з чужим навіть сонцем на небі, з цими високими мінаретами, він згадував рідні дзвіниці, рідне сонце, знайомий спів у церквах...

Раптом йому страшенно захотілося поговорити з ким-небудь про цю милу далеку батьківщину, про рідну віру, яку він проміняв на чужу, згадати молоді роки, перенестися думкою у той край, що був втрачений давно-давно, але лишився у нього в серці, ніби тільки вчора він пив дніпровську воду, ніби вчора чув, як мати співає за прядкою.

Збуджений і вином, і своїми думками, він підвівся й пішов до старого гетьмана-невольника. Той сидів прикутий до борту й мовчки дивився, як на високих баштах і мінаретах поволі згасало багряне світло сонця, що спускалося в морє... Скільки вже років він дивиться на цей захід сонця в чужій стороні і кожного разу згадує, як воно заходило там, далеко, в рідному краї, якого звідси й не видно...

— Прости мене, батьку! — засмученим голосом заговорив потурнак, наближаючись до гетьмана.

Той підвів голову і сумно подивився на потурнака.

— Прости, батьку! — повторив потурнак.

— Бог простить, і я прощаю...

Через хвилину потурнак, ставши на коліна, тремтливими руками розмикав кайдани на руках і ногах гетьмана.

— Ходімо, батьку, до мене... Я тебе почастую... та про віру християнську побалакаємо...

У старого гетьмана спалахнув в очах якийсь таємничий вогник, але він силою волі згасив його і мовчки пішов за потурнаком, супроводжуваний здивованими поглядами невольників.

XXII

Іляш-потурнак привів старого гетьмана до своєї каюти, що була поруч з розкішною каютою паші, й почав пригощати його усім, що було в нього. Гетьман не відмовлявся від частування, але пив дуже обережно, в той час як потурнак, випивши вже й до того, тепер, на радість, що душею зійшлося з почесним земляком, пив різні вина чарку за чаркою, раз у раз цокаючись з дорогим гостем. Він уже не помічав, як гість, замість того щоб підносити чарку до рота, швидко виливав вино через ка-

ютне віконце в море. Він тільки бурмотів щось про Україну, про турецьку прокляту віру, про те, що він мимоволі став галерним ключником.

Кінчилось тим, що потурнак, у розпалі частування, поклав голову на стіл і, мурмочучи щось несусвітне, заснув.

Старий гетьман, роздивившись навкруги й упевнившись, що п'яний потурнак спить глибоким сном, впав на коліна й став тихо молитися. Сива голова його довго лежала на підлозі каюти. Та от він підвів голову...

— Господи! Виведи з темниці душу мою і душі рабів твоїх, козаків,— шептав він, здіймаючи руки до неба.

Потім він підвівся, тихо відстебнув од пояса потурнака величезну в'язку ключів і сховав їх до кишені широченних, давно обтріпаних козацьких штанів своїх.

Тихенько вийшовши з каюти й зачинивши її, гетьман одразу ж кинувся до невольників і поквапливо почав одмикати їхні кайдани.

— Батьку!.. Мати божа! — мимоволі вирвалось у нещасних.

— Мовчіть, дітки! Тихше, тихше! — спиняв їх гетьман.

— Батьку рідний! Господи!

Розкувавши кількох чоловік, гетьман поділив між ними всю в'язку ключів.

— Ідіть, дітки, один одного відмикайте, але тільки кайдани з ніг і з рук не скидайте, а полуночної години дожидайте.

— Добре, батечку рідний, добре!

— Та ключі, дітки, назад мені принесіть.

— Принесемо, батьку.

Козаки кинулися розковувати один одного. За кілька хвилин усі невольники були розкуті, але кайданів з себе не скидали.

Діставши назад ключі, старий гетьман пішов з ними до каюти потурнака. Той спав, хропучи на всю галеру. Кішка Самійло знову причепив йому ключі до пояса й обережно взяв за плечі.

— Брате Іляше! Брате Іляше! — будив він сплячого.

— Якого тобі біса! Геть! — бубонів п'яний.

— Та ти б ліг у ліжко; йди — я одведу тебе...

— А ключі де?

— Он у тебе на поясі.

П'яний помацав в'язку ключів.

— Гарзд... веди мене... а сам пий...

Насилу Кішка поклав п'яного на ліжку й, тричі перехрестившись, вийшов з каюти.

Повернувшись на своє місце, гетьман, як і інші невольники, вклав свої руки й ноги в кайдани та, крім того, ще обмотав себе тричі залізним ланцюгом.

Тим часом ніч давно вже оповила мороком і землю, й море. У місті й на пристані де-не-де блимали вогники. Завмираючи, стихав денний гамір, тиша опускалася і на місто, і на пристань, і на море; лише гавкання собак час від часу порушувало нічний спокій.

Проте берег ожив і замигтів вогниками. Це Алкан-паша, в супроводі яничарів, повертався до себе на галеру.

Він зійшов на палубу з частиною своєї обслуги, оскільки більшість яничарів, начастувавшись у місті, повалилися спати просто на пристані, потоком. Не дуже п'яні залишилися з пашею, який, піднявшись на галеру й побачивши, що всі невольники сидять на своїх місцях, прикуті до опачин, був цілком задоволений порядком на судні й своїм вірним ключником, хоч той, всупереч звичаю, і не вийшов йому назустріч. Паша зрозумів, що його ключник п'яний, і звелів його не будити.

— Тихше,— сказав він, звертаючись до своєї обслуги,— нехай спить мій вірний раб, йому треба відпочити. Пройдіться між рядами невольників і огляньте, чи всі вони добре закуті.

Яничари засвітили ліхтарі й пішли оглядати невольників. Але через те, що всі вони були добре-таки напідпитку, то й оглянули поверхово: упевнившись, що кайдани у всіх невольників на місці, вони вже не звернули уваги на замки й доповіли своєму володареві, що все гаразд.

— Спочивай спокійно, зірко Трапезонта! Аллах за тебе не спить,— мовив перший евнух.

— Не бійся ночі, сонце Анатолії! Вірного тобі аллах послав ключника: він усіх невольників рядами посадив, ручними й ніжними кайданами їх скував, а Кішку Самійла трьома ланцюгами зв'язав,— докинув другий.

Алкан-паша зовсім заспокоївся, й голова його, обважніла ще на бенкеті, поринула в глибокий сон. Марилася йому золотокоса, з очима газелі, наречена, чарівна Фатьма, й похмурі видіння вже не мучили його... Він плів із своєю красунею по Босфору й Золотому Рогу, а з берега їм салютували царградські гармати...

Мертвим сном спала вся галера...

Ні, не вся... Он хтось підводиться серед рядів невольників... Місяць, виглянувши з-за хмари, сріблить чиюсь голову... Це сива голова Кішки Самійла... Він тихо скидає з себе кайдани, так тихо, що ні одне кільце не брязне, підводить голову до неба, хреститься, а потім перехиляється через борт... Тихе брязкання кайданів... сплеск води... Це кайдани рабства й неволі упали в море...

Старий гетьман обережно пішов поміж рядами невольників, з яких жоден не спав: усі чекали цієї жаданої миті, і у кожного в руках були кайдани, скинуті одразу ж після того, як їх оглянули яничари та євнухи.

— Ну, дітки, панове молодці, нехай вам бог помагає! — казав Кішка, проходячи поміж рядами. — Тепер кидайте кайдани в море, та тільки залізом не бряжчть, турчина не збудить.

Сонне море, що тихим, але могутнім подихом дихало коло берега, сотнями сплесків відповіло на ці слова старого гетьмана: це падали в море кайдани, що стільки років до кісток протирали козацьке тіло в тяжкій неволі. Місяць, вийшовши з-за хмар, обливав блідим промінням ці напівголі, прикриті руб'ям тіла, ці кудлаті, нечесані, але тепер високо піднесені голови, ці худі, загорілі, виснажені, але тепер сяючі щастям та енергією обличчя.

— Дітки! — тихо казав далі гетьман. — Забирайте тепер у сонних яничарів шаблі булатні, та мечі гострі, та мушкети.

Козаки, наче кішки, тихо розповзлися по галері, шукаючи зброї. Невдовзі вони знову зібралися навколо гетьмана — хто з рушницею, хто з шаблею, хто з кинджалом.

— А мій турчин був прокинувся, та я його на місці заколов.

— А я руками, як собаку, задушив.

Так перешіптувались козаки, здобувши собі зброю.

— А тепер, дітки, — сказав гетьман, — половина з вас виходьте на пристань і там сонних яничарів рубайте, а ми вже самі впораємося тут з галерою.

Місяць знову сховався за хмару, наче для того, щоб не дивитися на це криваве діло, що мало відбутися в нього на очах. Темні тіні, поблискуючи в темряві клинками кинджалів та шабель, зійшли з галери на берег і ніби розтанули в темряві й нійній тиші.

Незабаром у п'ятмі почувлися неголосні крики й стогнання: «О-о! Алла! О-о!»

Галера теж застогнала й забряжчала зброєю. Чутно було глухі крики, удари, неясний гомін, іноді відчайдушний зойк і часті сплески води — то падали в море турки.

У цій поголовній січі Самійло Кішка взяв на себе Алкана-пашу, сказавши задалегідь козакам, щоб не чіпали тільки Іляша-потурнака.

— Нехай він у нас, дітки, за яризу військового буде.

Коли старий гетьман ввійшов у каюту Алкана-паші, той солодко спав, розкидавшись на широкому отомані й усміхаючись чарівним видінням. Кішка зупинився глибоко замислившись. На оголеній шаблі, яку він заніс над головою сплячого й яка трохи тремтіла, грало химерне світло висячої лампи, що тихо гойдалася в такт плавним похитуванням галери. Від цього світла мінілися й сухозлітні прикраси каюти.

Кішка глянув на всю цю розкіш, потім на своє дрантя, знову подивився на золото й срібло, що сяяло на прикрасах.

— То наші сльози,— прошепотів він,— се кров наша... Помози, боже!... Нехай спить вічно...

Шабля блиснула й врізалася в товсту білу шию паші... Він розплющив очі й страшно глянув у вічі гетьманові.

— Га! Впізнав мене, башо!.. Так прощай же!

І гетьманова шабля вдруге ще глибше врізалася в білу шию. Голова паші відділилася від тулуба й глухо стукнулася об підлогу каюти.

— Голова думала зле, а руки зло творили,— сказав роздумливо гетьман.

Шабля знову блиснула — і права рука паші відлетіла геть коло самого плеча. Старий гетьман, настромивши на шаблю мертву голову й узявши відрубану руку, з яких капала чорна кров, вийшов на палубу. Його оточили козаки, що вже впоралися з турками й поміняли своє лахміття на багате вбрання яничарів.

— Що, дітки, вже рішили? — запитав гетьман.

— Рішили, батьку,— була відповідь.

— А се їхня матка,— пояснив гетьман, високо піднімаючи мертву голову,— се його права рука... Голова, голова! Зле еси думала, а твоя рука ще зліше творила... Хай же вас земля не прийме!

І він кинув голову й руку в море.

Труп паші витягли за ноги й також кинули у воду. Це був останній глухий сплеск моря — сплеск, яким завершилося криваве діло на галері.

Потім Кішка віддав наказ, щоб половина козаків одразу ж сіла за весла й вигнала галеру у відкрите море, далі від Козлова, а друга взялася б очищати палубу від крові й прибирати все судно.

— Сьогодні, дітки, в нас субота, а завтра свята неділя,— сказав він,— отож треба, щоб було нам де на чистому помолитися, милосердному богу подякувати.

Коли зійшло сонце, галера була вже чиста і сяяла красою. По палубі походжали й сиділи купками козаки в багатому яничарському вбранні. Щоправда, на цьому вбранні де-не-де виднілася чорна закипіла кров, зяяла дірка від шаблі або кинджала, облямована кривавою смугою, темніли криваві плями то на куртках, то на шароварах; зате обличчя козаків були святкові, збуджені. А тут цей ранок, тихий, яскравий, розкішний, це блакитне небо над головами, це темно-бірюзове море під ногами... А вдалині за ними, ніби глибше й глибше поринаючи в море, тяглася димчаста смуга землі — край чудовий, розкішний, але проклятий згадкою про гірку неволю... Крим віддалявся і зникав з очей.

Раптом на палубі з'явився Іляш-потурнак. Побачивши козаків і помітивши щось незвичайне навколо, він здригнувся, глянув навкруги: на море, на небо, на димчасту смугу землі, що зникала з очей, і знесилено у відчай впав на коліна. Сива голова його схилилася на груди, руки склалися наче до молитви...

— Що, ляше? — тихо сказав гетьман, підходячи до нього.

Потурнак припав головою до ніг Кішки й застогнав.

— Не журись, брате,— так само тихо й ласкаво промовив гетьман,— тепер буде з ким про віру християнську побалакати.

Потурнак підвів голову, обличчя його було бліде й перекривлене.

— Гетьмане! Батьку козацький! — розпачливо вигукнув він, сплеснувши руками.— Батьку! Не будь же ти таким зі мною, яким був я з тобою. Зглянься на мою сивину!

Безнадійний погляд його блукав по небу, по морю.

— О! Тяжкий мій гріх, господи, тяжкий! — стогнав він.

Та раптом очі його блиснули й прикипіли до чогось далекого на синяві моря... Він пильно почав придивлятися...

— Батьку! — крикнув він голосно, майже радісно.— Бог тобі допоміг ворога перемогти, та все одно не зможеш ти в землю християнську вернутися... Подивись на море!..

І він показав рукою в тому напрямі, куди сам дивився напружено. Старий гетьман обернувся і глянув. Ту-ди ж повернулися всі голови козацькі.

— Бачиш, батьку? — спитав Іляш.

— Бачу,— відповів гетьман.

— А знаєш, що воно таке?

— Ні, не знаю... Може, галери...

У далекій синяві, на поверхні моря, білили якісь цятки.

— То галери турецькі,— сказав потурнак,— то дванадцять галер плывуть з міста Царграда, щоб привітати Алкана-пашу та його наречену... А як ти їм даси відповідь?

Старий гетьман замислився. Коли те, що казав потурнак, було правда, то невольникам, які щойно врятувалися, загрожувала загибель неминуча: дванадцять галер — їх уже тепер можна було розпізнати — на всіх парусах, які надимав свіжий вранішній вітерець, мчали до козацької, колишньої Алкана-паші, галери. Хіба вступити у бій і загинути?.. Так шкода цих бідних невольників, молодих, у яких попереду ще все життя, яких чекає батьківщина, любі серцю... І чи для того все було так шасливо зроблено, щоб тепер, саме тепер, загинути?.. Холод пойняв душу старого гетьмана.

— Сам бачу, що галери,— тихо, глибоко замислившись, сказав він.

Потурнак підвівся. Очі його сяяли.

— Батьку! — мовив він, узявши гетьмана за руку.— Добре ти учини: половину козаків у кайдани до опачий посади, у невольницьке лахміття одягни, а другу — в дороге турецьке вбрання; турки й думатимуть, що це Алкан-паша на своїй галері по морю гуляє. А я вже знаю, як їх від нашої галери відігнати та в Царград одіслати.

Тільки-но половина козаків встигла перетворитися знов у невольників і сісти на місця, з веслами в руках, як турецькі галери були вже на відстані гарматного пострілу. Пролунав постріл, другий...

Іляш-потурнак схопив білий турецький прапор — завивало, швидко зійшов на чердак і почав махати цим завивалом. Постріли одразу ж припинилися.

— Немає бога, крім бога, і Магомет пророк його, — закричав потурнак «раз-то по-грецьки, удруге по-турецьки», як говориться в думі, — не стріляйте, ради аллаха, правовірні! Не будіть мого пана, найясніше сонце Трапезонта: він зараз спить, добре-таки погулявши в Козлові.

Турецькі галери, почувши це застереження, повернули до Козлова й тільки здалеку випалили з дванадцяти гармат на честь Алкана-паші, а козацька галера відповіла їм сімома пострілами — ясу віддавала.

— Спасибі тобі, брате Іляше, — сказав гетьман, обнімаючи потурнака й стежачи очима за галерами, — тепер я матиму тебе за рідного брата.

В очах потурнака з'явилися сльози, але він нічого не сказав; він відчував, що цією послугою козакам він багато чого спокутував, але жахливе минуле ще й досі стояло в нього за плечима, і ніякими молитвами він не міг замолити його ні перед богом, ні перед Україною.

Козаки знову зібралися на чердаку. Чимало з них радісно хрестилися.

— Хвалимо тя, господи, і дякуємо! — урочисто мовив гетьман. — Був я п'ятдесят чотири роки в неволі, а тепер чи не дасть бог хоч годинку пожити на волі!

Козаки, веслуючи, молилися й плакали. Галера їхня линула птахом, дедалі більше віддаляючись від осоружної, проклятої землі турецької. От вона вже зовсім поринула в море. А там, здавалося, синявою хмаркою виступала з води земля християнська, дорога Україна.

Ні, далеко ще була мила Україна: з води виступав туманний острів Тендра.

XXIII

З островом, чи, вірніше, півостровом, Тендра, як і з усім кримським узбережжям, пов'язані історичні й поетичні спогади найдавнішої міфологічної давнини. Це була найдальша межа світу, куди сягала палка уява класичного грека або куди могли пробиратися тільки такі напівміфічні істоти, напівбоги й напівлюди, як Ахіллес чи Одісей. На пагорбі, край Тендри, стояв колись храм серед священного гаю Гекати, а поблизу цього гаю

знаходився іподром Ахіллесів — «дромос Ахіллеос», де цей герой давнини скакав на своїх диких конях, готуючись до нелюдських подвигів. Гай Гекати й досі зеленіє, шелестом листя навіваючи спогади про сиву, неповоротну давнину та її чарівну поезію.

Нічого цього не знали й ні про що подібне не думали козаки, підпливаючи до цього поетичного острова; вони згадували лише про свою поетичну Україну, про її гаї зелененькі.

Але що то темніє біля острова Тендри? Чи то гуси плавають, чи лебеді? Ні, то не гуси і не лебеді.

Недалеко від гаю Гекати, вздовж усього берега, наче поснули на воді качки, чорніють козацькі чайки, а серед них, немов величезні птахи баби, або баклани, височать галери, захоплені козаками в турків як біля Кафи, так і в Синопі, і серед відкритого моря. Це флотилія Сагайдачного, що повертається з далекого й славного подвигами походу в землю християнську, «на тихі води, на ясні зорі».

На березі бігає кучерявенька чорноока татарочка й, весело лепечучи, збирає гарненькі камінці та черепашки. Тут же сидять козаки, палять люльки й милуються своєю дівчинкою. Олексій Попович не спускав її з очей, побоюючись, щоб вона не впала у воду. Хома, змайструвавши з очерету щось схоже на вітряк, дмухав на нього через порожню очеретину, широко роздуваючи свої червоні й без того роздуті шоки, і вітрячок крутився.

Трохи осторонь, на тому самому місці, де був колись відомий «дромос Ахіллеос», три острозькі товариші — веселий сіроокий Грицько й чорнявий Юхим, які не так давно возили на собі в чортопхайці патера Загайла, і острозький друкар Хведір Безрідний — випробували добуті в поході самопали — стріляли в ціль. За мішень правила стара шапка, надіта на встромлений у землю спис. Усі вони були одягнені в дсроге турецьке вбрання й обвішені зброєю. Хведір Безрідний уже не був тим полохливим друкарем: він набрав тіла, загорів, перетворившись у сміливого козака, в лицаря, що й довів своєю одчайдушною хоробрістю в поході, аж сам Сагайдачний звернув на нього увагу й відзначав серед інших козаків. У колишнього друкаря був тепер свій власний джура, яким охоче став один з молодих невольників, родом москаль, врятований друкарем у Синопі від турецької шаблі.

Джура стояв недалеко від мішені й стежив за пострілами. Перший вистрілив Грицько.

— Влучив? — спитав він, коли розвіявся димок.

— Ні, мимо, — відповів джура.

Вистрілив Юхим і схопився за шоку: рушниця, заряджена надміру, відбила.

— Ой, гаспидська!.. Влучив?

— Влучив, та не туди — пальцем у небо.

— Влучив собі в лоб, — посміхнувся Грицько.

Прицілився й Хведір Безрідний. Глухо вдарило. Шапка звалилася разом із списом.

— А що, джуро?

— Влучив, точнісінько, — радісно відповів джура, — в саму середину попав.

Тим часом біля самого миса півострова Тендри, у хвості козацької флотилії, стояла велика, захоплена козаками в морі турецька галера, яка на цей раз була на варті. На її верхньому чердаку стояв літній козак із засмаглим відкритим обличчям і, прикривши долонею очі, пильно дивився в далечінь. Це був один з курінних отаманів, веселий козак Семен, на прізвисько Скалозуб, названий так тому, що на його добродушному обличчі, тільки-но він усміхнеться, наче перламутр, поблискували з-під густих вусів білі зуби. Семен Скалозуб почував у себе за вухом, оглянув море, знову прикрив очі долонею й тихенько свиснув.

На свист його озирнулись інші козаки, які, сидячи в холодку, під запоною, розважалися невинною грою — плювали в море: той, хто далі за всіх плював, скуб чуба того, хто плював ближче за всіх.

— Гей, панове молодці! — гукнув на них Семен Скалозуб.

— Агов! — озвалися козаки.

— А погляньте, панове, чи не галера то?

Козаки посхоплювалися з місць і кинулись на чердак.

— Авжеж, галера, пане отамане, — одізвався незабаром той з них, який нещодавно скуб за чуба мало не кожного з своїх товаришів.

— Справді, галера, та ще й мальована, — ствердили інші.

— Я й сам бачу, що галера, — погодився Скалозуб, — а що воно таке єсть ся галера — чи вона блудить, чи світом нудить?

— А бог її знає, — відповіли козаки.

— То ви, хлопці,— вів далі Скалозуб,— заряджайте гармати та галеру грізно привітайте, гостинця їй дайте.

— От тобі маєш! — махнув рукою той, котрий всіх скуб за чуба.

— А що? — здивувався Скалозуб.

— Що! Мабуть, ти, батьку отамане, сам боїшся і нас, козаків, ганьбиш: ся галера не блудить і світом не нудить.

Скалозуб подивився на нього ще більш здивовано.

— То що ж се за галера?

— Та се, може, давній бідний невольник з неволі тікає.

— Невольник? На такій галері?

— Та невольник же.

— А звідки ти знаєш?

— Коли б не знав, то не казав.

— Овва!

— Турки б не полізли просто нам у вічі.

Та обережний Скалозуб не погодився з цим доказом і звелів зарядити гармати.

Козаки мусили послухатися, тим більше, що невідома галера швидко наближалася до сторожового судна. Пролунало одночасно кілька гарматних пострілів. Галера здригнулась усім корпусом і зупинилась: постріли з сторожової галери пробили три дошки біля самої води. Почулися крики з пробитої галери. Якийсь старий, з своєю до пояса бородою, в турецькому одязі, з'явився на чердаку. В руках у нього маяли червоні хрещатії давнії козацькі корогви. Старий махав ними у повітрі й кланявся. До сторожової галери виразно долинули слова, сказані чистою козацькою мовою.

— Ой козаки, панове молодці! — лунав старечий дужий голос.— Се єсть не турецька галера, а се єсть давній бідний невольник, Кішка Самійло, з неволі тікає.

— Кішка Самійло! — вигукнув Семен Скалозуб.— Господи!

— Він, панове, з козаками,— відповів старий, махаючи козацькою корогвою,— був п'ятдесят чотири роки в неволі, а тепер чи не дасть бог хоч годинку погуляти на волі!

— Потопаємо! Потопаємо! — залунали розпачливі голоси, перекривши слова Кішки.

— Спускайте човни! Рятуйте бідних невольників, дітки! — гукнув Скалозуб.

Козаки, поквапливо скидаючи шапки й хрестячись, кинулися стрімголов у човни і в кілька ударів весел встигли підплисти до потопаючої галери. Чутно було, як вода з клетотом вривалася в пробоїни, і галера, поскрипуючи і погойдуючись, осідала глибше й глибше.

Козаки зачепили її гаками, кинули на борт линви, за які вхопилися потопаючі невольники, і спільними зусиллями потягли галеру до берега.

Тим часом до цього місця на березі висипало усе козацтво, увагу якого привернули постріли й метушня коло сторожової галери. Дізнавшись, у чім річ, та побачивши, що це тікають з турецької неволі бідні невольники і що серед них є старий батько Кішка Самійло, який давно пропав безвісти, козаки радісно підкидали вгору шапки, а дехто й стріляв у повітря з мушкетів, салютуючи товаришам, що врятувалися з неволі.

Надійшов і Сагайдачний із старшиною. Побачивши Кішку Самійла, вони мимоволі зупинилися: сива голова старого гетьмана припала до землі, яку він цілував, обліваючи сльозами.

Коли він підвівся, Сагайдачний, підійшовши до нього, вклонився в ноги і схвильовано промовив:

— Здоров будь, здоров будь, Кішко Самійле, гетьмане запорозький! Не загинув еси в неволі, не загинеш з нами, козаками, по волі!

Тільки Іляш-потурнак стояв осторонь, самотній, всіма забутий, боячись наблизитися до колишніх своїх товаришів і земляків.

XXIV

Остання стоянка козаків на півострові Тендрі була викликана серйозними стратегічними міркуваннями. Козацька флотилія, що доволі погуляла по Чорному морю і залишила після себе криваві сліди як у Криму, так і в Малій Азії, в Анатолії, мала тепер повернутися додому, до «Дніпра-Славути, на тихі води, на ясні зорі». А це було нелегко зробити: вхід у Дніпро охороняли такі грізні турецькі фортеці, як Очаків та Кизи-Кермен. Якщо козаки, вирушаючи в похід, встигли щасливо проібратися повз ці фортеці, то це тому, що тоді їх турки не сподівались. А тепер, після того як козаки дощенту зруйнували Кафу й Синоп, захопили у відкритому морі кілька галер і «мушкетним димом обкурили» навіть передмістя Стамбула, після того як вони нагнали страху

на все узбережжя Чорного моря і переляканий султан думав уже тікати з своєї столиці на азіатський берег своїх босфорських палестин.— після того козаки повинні були знати, що їхнього повернення в Дніпро турки чекають, і чекають не з голими руками.

Тепер козаки мали пробиватися крізь ураганний вогонь турецьких батарей Очакова та Кизи-Кермена і, крім того, витримати, можливо, атаку цілої турецької флотилії в гирлі Дніпра.

Стара голова Сагайдачного все це обміркувала, зважила й вирішила: у шори вбрати проклятих яничарів — обдурити, на сивій кобилі об'їхати.

Біля самого входу в Дніпро, паралельно півострову Тендрі, простяглася довга коса, тепер Кінбурнська, проти кінця якої, по той бік дніпровського лиману, стоїть Очаків. Коса ця звалася тоді Прогноєм.

Сагайдачний вирішив: після перепочинку на Тендрі всю легку козацьку флотилію, тобто чайки, волоком перетягти через Прогнойську косу й таким чином неждано-негадано опинитися в Дніпрі на кілька верств вище Очакова. Козацької волової сили на це вистачило б.

А от захоплених турецьких галер, навантажених різною здобиччю, через їхню вагу, не можна було перетягти волоком через Прогной. Тому Небаба, Дженджелій і Семен Скалозуб з частиною козаків повинні були на цих галерах пробитися повз Очаків, а як треба, то й повз турецькі галери, пам'ятаючи при цьому, що тількино козаки розпочнуть бій з турками і з того й з другого боку заговорять гармати, Сагайдачний із своєю флотилією, як грім з ясного неба, вдарить туркам у тил і покаже їм, де козам роги правлять.

— Се, значить, дати їм тертого хрину під ніс,— моргнув усом Небаба, вислухавши план козацького батька.

— Себто, як кажуть, нате і мій глек на капусту,— посміхнувся Мазепа Стецько.

Першої ж ночі після стоянки біля острова Тендри козацька флотилія підійшла до Прогнойської коси, і одразу ж почалося перетягування чайок у Дніпро. Робилося це дуже обережно і надзвичайно тихо. Спочатку послали кількох досвідчених козаків наглянути найзручніший перевал і впевнитись у тому, що по той бік коси на березі Дніпра немає ворога. Карпо Колокузні, який був за головного під час огляду місцевості, незабаром повернувся з своїми товаришами й доповів старшині, що перетягатися можна безпечно.

Робота закипіла. І козаки, й колишні невольники, й старшина — всі брали участь у цій дружній військовій роботі. Героєм цієї ночі був дурнуватий, але надзвичайно підходящий до цього діла силач Хома: він тягав чайки по піщаній косі так легко, наче це були санки, що ковзали по наїждженому снігу. Найбільше від усіх дивувався цій ведмежій силі балакучий орлянин.

— Ну й багатирище ж, братці, ваш Хома,— шепотів він, хитаючи головою,— такий багатирище, що ні в казці сказати, ні пером списати... Ото диво дивне!.. Сказати б, Ілля Муромець — саме якраз буде... Ач як пре, аж пиштить посудина!

Ще й не світало, а всі чайки були вже по той бік коси, розміщені вздовж берега й сховані в очереті, наче качки. Всі козаки були на своїх місцях, по чайках, і веслярі сиділи біля кочетів, тримаючи весла наготові.

Нічна темрява оповила і Дніпро, і протилежний його берег, де трохи нижче розташований був Очаків. З того боку інколи долинали собаче гавкання, та в очереті часом крикали спросоння качки. Над ранок у траві задержали деркачі та іноді висвистувала знайома козакам нічна пташка вівчарик.

«Де-то Небаба з галерами?» — думалося кожному. Чи встигне він із своїми товаришами, з Дженджелієм та Семеном Скалозубом, прослизнути повз фортецю?.. Йому не первина дурити й турків, і татар. Кажуть, він характерник: шукою іноді перекидався й на дні Дніпра карасів ловив собі на сніданок. А ночами він у пугача перекидався і за ніч встигав з Січі долетіти до Кафи й до Козлова і там стогнав на високих мінаретах, щоб бідні невольники могли його почути й здогадатися, що не пугач прилетів до них з України й приніс вісточку про далекий рідний край. От якби й тепер він сам перекинувся окунем чи шукою і галери б свої рибами, поробив та й проплив би під водою повз Очаків!..

Раптом щось глухо стукнуло й покотилося; така ж глуха луна відбилася в очереті. Це гармата. От іще гримнуло, і ще, і ще...

Щось чорне промайнуло над ним самим і змусило його мимоволі заплющити очі. Розплющивши їх знову, він побачив, що в нього на грудях сидить крук. Він добирається до його очей... Очі людини й очі крука зустрілися... Немов опечений, крук махнув крилами й шугонув убік... Злякався!.. Його ще бояться круки...

Що ж сталося? Чого він тут лежить? Хто його залишив? Хто залишив усіх цих?..

Сонце скісним промінням б'є йому в очі... Боляче очам... Він заплющує їх і намагається щось пригадати...

Щось зашаруділо травою біля самої його голови... Він розплющує очі — знов блакитне небо!.. Куди від нього сховатися!.. Але от щось ворухиться над головою... Він придивляється: це зелена ящірка своїми чіпкими лапками вилізла на стеблину сухого чорнобилю й дивиться на нього чорненькими оченятами... «О-ох!» — і ящірка шурхнула в траву.

— Де ж море? Де Дніпро? Куди поділись чайки, козаки?..

Згадав!.. Не доїжджаючи до Кизи-Кермена, вони побачили на березі табун осідланих коней... Це були татари, які поверталися з України: вони пустили спутаних коней, а самі полягали спати. Загін козаків вийшов із чайок на берег і захопив цей табун... І Хведору Безрідному дісталось два добрих коня... Потім напали на сплячих татар, побили їх,— і він, Безрідний, бив їх... І там, гак само як тут козаки, лежать порубані татари й дивляться в блакитне небо...

Згадувалось далі, та таке дивне, незрозуміле: за Кизи-Керменом на них напали інші татари — багато їх, як сарани... Горлають, виють, аллалакають... Оточили і його, Хведора Безрідного... А далі він знову нічого не пам'ятає: мабуть, його вбили... Чому ж він іще не на тому світі? Так це, значить, душа його ще ходить по муках — сорок днів їй ходити... Чому ж вона не ходить знайомими, рідними місцями? Чому вона не на Україні, а на цьому чужому полі, всіяному мерцями?..

А хто це йде полем і веде двох коней за повіді? Чого, кого він шукає? Ходить поміж мерців, схиляється над ними, роздивляється, хитає головою... Круки злякано знімаються з мерців і розлітаються на всі боки...

Хто ж це такий?.. Неначе джура Ярема, молодий синопський невольник з москалів, з Єльця? Так, це він, і в нього на повіді його, Хведорові, коні, яких він захопив за Кизи-Керменом... Він хоче крикнути, покликати джуру, та лише стогне, і так тихо, глухо, а в грудях, здається, все обривається, і душа вилітає з тіла... Очі самі собою закочуються під лоба й нічого більше не бачать: ні джури з кінями, ні блакитного неба, ні сонця, що почало хилитися до обрію...

Коли він розплющив очі, то побачив, що джура стоїть біля нього навколішках і плаче.

— Се ти, джуро Яремо?

— Я, паночку милий.

— Я вбитий, джуро?

— Ні, не вбили тебе, а тільки поранили, паночку милий.

Поранений знову заплющив очі. Джура взяв фляжку, що висіла у нього через плече, й поволі влив червоної рідини у відкритий, з попеченими смагою губами рот козака. Смертельно бліде обличчя пораненого наче ожило, і очі глянули свідоміше.

— Дай іще, джуронько,— прошепотів він.

Джура виконав його прохання, влив кілька краплин у рот вмираючому.

— Усіх побито?

— Усіх, паночку милий, тільки я втік.

— А де ті, що в чайках?

— Вони, треба гадати, пливуть щасливо Дніпром... Цей проклятий Кизи-Кермен пропливли завдяки вашій милості, а ви от, паночку, на тобі... помираєте за них...

Поранений помовчав трохи, заплющивши очі й тихо ворущачи губами. Джура відкинув волосся з його чола.

— Душно мені... пече,— прошепотів поранений.

Джура, відломивши від найближчого кущика калинову гілочку, почав махати нею над обличчям вмираючого. Той знову розплющив очі. Глянув на зброю, що лежала коло нього,— на шаблю й мушкет.

— Кому ж то моє добро дістанеться? — тихо зітхнув він.

Джура мовчав. Трапезуючи на віддалених трупах, крикали круки.

— Джуро Яремо! — знову прошепотів поранений.— Візьми моє добро... Дарую тобі, джуро, по смерті моїй і вороного коня, й того другого, білогривого, і тягеля червоної, од піл до коміра золотом гаптовані, і шаблю булатну, й пищаль семип'ядну...

Він урвав мову, щоб перевести подих. Джура все мовчав, лише сльози тихо котилися по його худих, зазмаглих у неволі щоках.

— Не плач, джуро! — наче трохи пожвавішав умираючий.— Сідай ти на коня, почепи шаблю: нехай я подивлюсь, який з тебе буде козак.

Джура мовчки оперезався шаблею, перевісив через

плече мушкет, скочив на коня й поволі проїхав між групами.

Коли він повернувся до вмираючого, той тихо, але гірко плакав.

— Дякую тобі, господи милосердний,— шепотів він,— що доброму чоловікові моє добро дістанеться: буде кому за мене богу молитись.

І він знову заплющив очі, бо вкрай був знесилений. Тихо навкруги.

Але що то за гамір?.. Далекий гомін лине від Дніпра — чи то гусячий, чи то лебединий крик, чи то луна багатьох людських голосів.

Обличчя вмираючого судорожно сіпнулося, і все тіло наче витяглося. Він розплющив очі й напружено прислухався: далекий гомін, здавалося, наближався.

— Джуро Яремо, чуєш?

— Чую, паночку милий.

— А що воно таке?

— Не заю, паночку: може, лебеді ячать, може козаки гомонять.

Поранений силкувався підвести голову, але вона знов безсило падала на землю.

— Джуро Яремо! Сідай на коня та їдь ти понад тим лугом та понад Дніпром-Славутою, подивись, що там таке.

Джура перехрестився, скочив на коня і, взявши другого коня за повід, поскакав до Дніпра.

Вмираючий залишився сам. Слух його жадібно ловив далекий, неясний гомін, але вороняче крякання чулося дедалі гучніше, воно лунало по всьому полі...

І йому знов згадалося старе місто, зелені сади, дзюркотлива Горинь, що омивала старе коріння тополі, похмура, з закіптюженими стінами, друкарня, літери, літери, без кінця-краю літери,— з них козак Карпо відливає кулі на татар і турків... Багатьох він убив цими літерними кулями... А яка куля вбила його самого, Хведора Безрідного, колись бідного друкаря, а тепер славного козака-лицаря? Славного!.. Он де ця слава: ця слава димом стала, мушкетним димом, що вилітає з мушкета і миттю розміюється... А це сине, безкрає море, Кафа — вогонь, тріскотіння, гамір і голосіння, маленька татарочка. Синоп у вогні... А Катря, добра, ласкава Катря... У саму глибіню душі дивляться її чорні, як мушкетне дуло, очі... Ці очі вбили його... заради них він пішов у козаки слави-лицарства добувати... От і добув...

Тим часом джура, прискакавши до Дніпра, побачив, що це справді плывуть козаки. Чорні й подекуди розмальовані чайки вкрили всю ріку. Попереду плывли прикрашені турецькі галери, наче горді лебеді попереду табунця сірих качок... Чудова була картина! Козаки в барвистому, здебільшого турецькому одязі і в шапках найрізноманітніших, переважно червоного кольору, рябіли й били в очі, як нива квітучого маку, перемішаного з гвоздиком та волошками. На галерах маяли прапори. На зброї грало призахідне сонце.

Джура, зупинившись на пагорку і начепивши шапку на спис, почав махати ним і кланятись. Козаки помітили його й повернули чайки до берега.

— Та то козак,— долинали голоси з чайок.

— Ні, не козак.

— Козак!

— Отакої! Тут, може, і сам нечистий козаком убрався!

— Та козак же!

— Еге! Козак — тільки чуб не так!

— Та се ж москаль Ярема, джура...

— Та джура ж і є!..

Кілька чайок пристало до берега. Прибув на великій галері й Сагайдачний з військовою старшиною. Усі догадувалися, що це вісник із загону, посланого в обхід і в тил до Кизи-Кермена. Але де ж сам загін? І чому вісником від нього прибув простий джура, навіть не козак, а полоняник-москаль, та ще й не в своїй одежі? Чи не сталося якого лиха із загonom?

Сагайдачний разом з іншими козаками зійшов на берег. Джура зліз з коня і кланявся ще нижче. Він був дуже схвильований.

— Джуро Яремо! — сказав Сагайдачний, допитливо дивлячись у вічі прибулому. — Се ти не своїми кіньми гуляєш і тягеля червоної, од піл до коміра золотом гаптовані, не свої носиш, не своєю шаблею булатною і пишаллю семип'ядною володієш. Мабуть, ти свого пана вбив?

Москаль рвучко труснув головою.

— Ні, батечку пане кошовий, отамане військовий! — мовив він покvapно. — Я свого пана не вбив і не стрибив — ні, боже мій! — і молоді душі не збавив... Це на мене наклеп, обмова — бог свідок! Мій пан лежить там у лузі в полі, постріляний, порубаний гострими шаблями, — татари його забили на смерть... Помирає він

ниньки... Я прошу вашу милость Христом-богом — накажіть вашим молодцям у луг іти й мого пана та інших козаків чесно поховати.

— Та інших козаків? — запитав Сагайдачний.

— Так точно, ваша милость. Усіх татари порубали...

— Усіх! Матір божа!

— Усіх, ваша милость, забили, всіх до єдиного, прокляті.

Незабаром козаки були вже на полі, де лежали їхні забиті товариші... І на Хведорі Безрідному сидів уже крук і добирався до його очей: очі ці ще дивилися на блакитне небо, та вже не бачили його...

Швидко козаки викопали могили своїм полеглим товаришам; копали суходіл шаблями, а шапками й приполами землю виносили з глибоких ям...

Хведора Безрідного як улюбленця всіх козаків накрили червоною китайкою і на могилі, в головах, замість хреста встромили його бойовий спис, а до списа прив'язали білу хустину. Решті полеглих товаришів віддали честь тривалою стрільбою з мушкетів.

Під час стрільби з-за гори показалися прапори і вершники, а згодом цілі загони. Це були поляки, що на чолі з князем Вишневецьким та іншими панами переслідували татарські загони, які спустошували Україну. Саме від них і тікали з багатою здобиччю ті татари, що зустріли на своєму шляху невеликий загін козаків, посланий Сагайдачним в обхід і в тил Кизи-Кермену, і всіх їх перебили. Тут загинув і Хведір Безрідний.

Під цими польськими корогвами був і молодий господарич Петро Могила. У навальній гонитві за татарами він ніяк не міг забути заплаканих очей Соні Кисіль, що тепер для нього ототожнювалися з очима назавжди втраченої ним панни Людвісі Острозької... «Вони, ці повні сліз, по-дитячому невинні очі, послали нас рятувати Україну», — думав він, і його особисте горе наче стихнувалося, і серце не так боліло від неповоротної врати...

Ми знову в Запорозькій Січі.

Ось уже третій день гуляють козаки, бучно святкуючи своє повернення з моря і поминаючи загиблих у поході товаришів. Увесь острів, околиці його й Дніпро аж стогнуть од веселих та буйних криків козаків, у різних кінцях розлягаються різноголосі пісні, гудуть, терликають і вищать бандури, сопілки й скрипки. То там, то тут

лунають мушкетні постріли на честь загиблих, козаки викрикують їхні імена, потрясають у повітрі турецькими волосатими бунчуками, захопленими при руйнуванні турецьких міст; блищать вийняті з піхов шаблі, що невідомо кому загрожують, злітають угору козацькі шапки. Якраз посередині січового майдану, на осонні, насунувши шапки на самі очі, один проти одного витанцьовують гопака старий Небаба з погаслою люлькою у зубах і такий же старий, коли не старіший, сивоусий Нечай, який заткнув поли кунтуша за пояс, щоб не заважали йому виробляти старими ногами неймовірні викрутаси. З обох старих ллється піт, а вони одно покрикують на сліпого бандуриста, на діда Опанасовича, який десятки років мучився в неволі у Кафі, а тепер повернувся вмирати на батьківщину: «Ще ушквар, діду, ще ушквар! Щоб горіло!»

Не видно лише Сагайдачного й писаря Стецька Мазепи. Та ще одного доброго козака не було — Олексія Поповича.

Сагайдачний і Мазепа сиділи на той час у курені за столом і писали смертний вирок Олексію Поповичу, якого тримали під вартою в холодній — в земляній тюрмі, що освітлювалася через невеликий отвір угорі. Він сидів на соломі, підперши голову руками, а біля нього, шарудячи соломою, гралася маленька татарочка і щось лепетала по-своєму.

Що ж сталося, що Олексію Поповичу пишуть смертний вирок?

А сталося ось яке нещастя. Повернувшись із походу, як сказано вище, козаки загуляли. Загуляв і Олексій Попович, завжди охочий до чарки. Коли він сп'янів, то цілком виявилась і його задержувата, незважаючи на м'яке серце, натура: він то цілувався з козаками, то наскакував на них з кулаками й навіть з шаблею. Знаючи цю його вадку, товариші ще більше піддрочували його. А тут знайшовся ще гарний привід піддрочити забіяку: приводом цим була маленька татарочка, яку Олексій Попович любив, як свою душу. Козаки раптом надумали довести, що татарочка не може лишатися в Січі, що вона — жінка, дівчина, а жінки, за запорозьким звичаєм законом, так само не допускалися в Січ, як і в олтар. Щоб розсёрдити Поповича, вони нахвалялися вигнати татарочку, а коли що, то і його разом з нею. Через усе це Олексій Попович зовсім сказився. Він почав лягати козаків, запорозькі звичаї і всю старшину: казав, що

сам піде з цього проклятого гнізда і перейде до москалів, а щоб помститися козакам, наведе на них москалів і ляхів. Коли йому сказали, що батько звелів утихомирити його, він і батька почав лаяти, узиваючи того старим собакою, казав, що не він, Сагайдачний, Кафу здобув, а що її здобуто завдяки його, Олексія Поповича, спритності та колишньому знайомству із старим кобзарем, сліпим Опанасовичем. Мало цього, не тямлячи себе, він кидався на козаків і рубав їх шаблею. А коли Сагайдачний, зачувши цей гармидер, вийшов з куреня з булавою, щоб угамувати бешкетників, Олексій Попович кинувся на гетьмана з лайкою, вибив у нього з рук булаву і, зірвавши з його голови шапку, почав тягати старого за чуба...

Уздівши це видовище, козаки розплютилися й хотіли тут же розшматувати зухвальця, та Сагайдачний спинив їх, віддавши винного на суд війська. Військо одностайне присудило: Олексія Поповича скарати горлом — забити киями на смерть...

От і сидить він тепер у холодній, чекаючи смерті. Навеселі його думи. У такі хвилини надто багато згадується — згадується все, все життя, усі його найяскравіші події, і світлі й похмурі, й дорогі до болю і до болю безвідраді, які хотілося б забути, викинути з пам'яті... та їх не викинеш, вони ятрять душу, холодять серце...

Гомін за дверима холодної і бряжчання ключів. Двері відчиняються, і з'являються козаки з оголеними шаблями, а з ними писар Мазепа з папером у руці.

— Час, Олексію, до кола козацького, — сказав він хрипко, — молися востаннє милосердному богу.

Олексій Попович підвівся і мовчки став навколішки. Недовга була його молитва; він перехрестився, поклав кілька поклонів і випростався, не кажучи й слова. Але тут його очі упали на татарочку, яка притулилася до нього, обхопивши за ногу... Він підняв її, подивився в її світлі оченята, перехрестив і поцілував...

— Відайте її моїй матері, у Пирятин, — сказав він Мазепі і поставив дівчинку на землю.

Мазепа подав знак одному козакові, щоб він вивів дитину. Ридяучу дівчинку винесли з холодної. За нею вийшов і Олексій Попович у супроводі сторожі. Він не протестував, не скаржився — він знав козацькі звичаї.

Засудженого повели через розбурханий січовий майдан; перед ним і за ним ішли козаки з голими шаблями. Попович іншов блідий, з похиленою головою. Побачив-

ши засудженого, розбурхане море козаків одразу стихло. Змовкли бандури, скрипки, сопілки. Обличчя у всіх стали серйозні.

Край майдану, ближче до січових воріт, стояв грубий стовп, вкопаний у землю. На висоті близько трьох аршин від землі у стовп було вбито два залізних кільця. Коло стовпа, трохи осторонь, стояв величезний шаплик, наповнений оковитою. У шаплику на тоненькому ланцюжку плавав коряк з березового кореня. Тут-таки, біля шаплика, звалені на купу, лежали кії — козацьке знаряддя привселюдної кари.

Часом очі засудженого спинялися на товаришах, ніби шукаючи відповіді на останнє запитання, що хвилювало його, або питаючи: «Що ж це таке?.. За віщо? Невже це правда?» Але козаки уникали погляду нещасного товариша, докірливо дивилися на інших, ніби кажучи: «Хто ж це зробив? Хто звелів занапастити людину?» У декого на очах блищали сльози. Чулося прискорене, важке дихання натовпу, глибокі зітхання.

Засуджений глянув на небо, на сонце, що вдарило йому просто у вічі, й знову похнюпився.

Поповича підвели до стовпа. Він зупинився і ще раз глянув довкола себе. Всім, здавалося, було нестерпно тяжко... «Хто ж це хоче його вбити? Хто цей лиходій?» — читалося на похмурих обличчях козаків, і в їхніх очах світився сором, сором, сором...

Мазепа розгорнув папір і почав читати, але його ніхто, здавалося, не чув, — кожний думав про щось своє, залеке й близьке... І Олексій Попович думав... «Блажен муж, іже не іде на раду нечестивих», — згадалося йому, як він читав по покійному батьку.

— «...скарати горлом — забити киями до смерті», — виразно читав писар Мазепа.

Читання скінчилося. Два козаки з чужого куреня підійшли до засудженого і двома сиром'ятними ременями скрутили йому руки. Олексій Попович сам повернувся до смертного стовпа і підняв руки до залізних кілець... але одразу ж опустив їх...

— Я не собака, — похмуро сказав він.

Ривком розірвавши комір сорочки, він зняв з ший хреста, перехрестився й поцілував його. За ним перехрестились усі козаки.

Засуджений шукав когось очима... Очі зупинилися на Небабі... Небаба підійшов...

— Що, Олексієчку? — тихо запитав він.

Засуджений подав йому свого хреста.

— Надіньте на дитину, на татарочку, — глухо промовив він.

Потім він знову повернувся до стовпа і підняв руки до кілець.

— Тепер бийте! — були його останні слова.

Ремені просунули в кільця й зав'язали. Обличчя засудженого вже не видно було, а виднілася лише широка спина, потилиця, шия і широко розставлені ноги.

— Данило Гнучкий, перший кий! — виголосив писар.

Од козаків відокремився широкоплечий; смуглявий неоковирний козарлюга; поволі підійшов до шаплика з оковитою, поволі перехрестився; зачерпнув повний коряк горілки, випив його; крехнув, утер рукавом вуса; взяв із купи один кий і підійшов до засудженого.

— Прощай; Олексію! — голосно сказав він і, широко розмахнувшись, вдарив кием по спині засудженого; той здригнувся й міцно стиснув кулаки.

— Карпо Вареник; другий кий! — мовив далі Мазепа.

І Вареник підходив до шаплика; випивав; перехрестившись, коряк горілки, брав кий і виголошував:

— Прощай, брате Олексієчку! Не я б'ю — військо запорозьке б'є!

І знову піднявся в повітрі кий, і знову глухий удар.

— Кость Долотоносенко, третій кий!

І знову те ж пиття і кий у руках.

— Прости, душа козача! Прости, братику!

— Дорош Лизогуб; четвертий кий!

Молись, Олексієчку! Молись, друже!

П'ятий кий, десятый, дванадцятий... Хоч би крик, хоч би стогін біля стовпа...

Тільки руки дедалі більше витягуються і натягають ремені... Стиснуті кулаки розтуляються... Широко розставлені ноги підломлюються... Тіло вже не здригається...

— Прощай козак! — чути в натовпі.

А з куреня долинає дитячий плач: то плаче татарочка.

Ніколи ще, відтоді як стоїть і квітне Україна, Київ не бачив такої урочистої зустрічі, яку влаштували Сагайдачному і козакам після повернення з морського походу.

Увесь Київ зійшовся на берег Дніпра, туди де пристало запорозьке військо, що підпливло до міста на своїх непереможних чайках. На положистому березі, на схилах, на ближчих до Софійського собору вулицях; на дахах будинків — скрізь було повно народу, що рябів; як весняне поле; різноманітними яскравими кольорами вбрання. Духівництво всіх церков, ченці й черниці всіх монастирів, члени різноманітних цехів, братчики і спудеї, чи «скубенти», братської школи вийшли назустріч славному лицарству з корогвами, іконами, хрестами й значками всіляких цехових товариств. У всіх церквах урочисто гули дзвони.

Коли Сагайдачний з гетьманською булавою у руці в супроводі старшини ступив на берег під неймовірний гуркіт мушкетних і гарматних пострілів з усіх чайок, до гетьмана підвели чудового, білої масті, арабського жеребця під розкішним чапраком, гаптованим золотом і шовком. Сагайдачний спритно всунув ногу в червоному сап'яновому чоботі в позолочене стремено і в одну мить опинився в сідлі, наче вріс у свого коня. За ним виступили хорунжі з військовими стягами і туруцькими й татарськими бунчуками, захопленими під час походу. Козаки вишикувались у ряди куренями і йшли на гору за гетьманом, а попереду них — отамани й стяги. Це незвичайне видовище мимоволі вражало навіть при звичаєне око. Дороге турецьке вбрання на молодецьких козачих плечах, здобуте в Кафі, Синопі та на захоплених турецьких галерах, козацькі та польські кунтуші з довгими вильотами, підбитими найяскравішою матерією — альтембасами, златоглавом, оксамитом, одамашками; шапки з червоними верхами й різних кольорів смушками — білими, чорними, сивими; дорогі турецькі та широченні козацькі, теж усіх барв веселки, штани; усіх кольорів, здебільшого червоні, зелені й жовті сап'янові та юхтові чоботи; різноманітна зброя, якою обвішаний був кожен козак, — мушкети, кинджали, ятагани, шаблі, — все це полискувало на сонці, сліпило очі, кричало своєю яскравістю, мальовничістю і незвичайною різноманітністю. Козаки виступили гордо, бра-

во, з свідомістю своєї цілковитої перед усім світом незалежності й цілковитої волі у вчинках, поводженні — у всьому, у всьому!

Старий Небаба йшов на чолі свого куреня і, усміхаючись ледь помітною усмішкою під сивим вусом, поглядав на велетня Хому, в якого на руках, тримаючись правою ручкою за його волячу шию, сиділа татарочка й своїми великими південними очима здивовано поглядала на всі боки, наче шукаючи там свого пестуна й улюбленця, бідолашного Олексія Поповича, молодецьке тіло якого давно вже обгризли до кісток дніпровські раки.

Тут же виступав і вусатий Карпо Колокузні з своїми острозькими товаришами по степових мандрах — з веселим Грицьком та бравастим Юхимом, що возили колись на собі плетену чортопхайку з довготелесим патером Загайлом. Не було лише третього їхнього товариша, друкаря Хведора Безрідного, який лежав далеко-далеко на березі Дніпра, майже біля самого Кизи-Кермена. Зате разом з ними ішов його колишній джура Ярема, що тепер мав вигляд справжнього козака, і тільки жовтуваті очі та ріденькі вуса виказували його московську породу.

За козаками йшли визволені ними невольники. Вони сунули безладною юрбою, оскільки не належали до війська, і особливо привертали до себе увагу киян. Попереду всіх невольників, спираючись на ціпок, виступав поважний старий Кішка Самійло. Він дивився радісними і водночас сумними очима на строкату юрбу киян; що стояли обабіч дороги, якою ішли козаки. Усі ці люди; що стояли тут і дивилися на козаків в та повернених ними з полону невольників, — майже всі вони народилися й вирости у той час, коли Кішка Самійло мучився в тяжкій турецькій неволі, далеко від рідної України. Поруч нього йшов такий же поважний дід, Іляш-птурнак, який майже жодного разу не підвів очей на строкаті юрми киян: він не міг забути свого ганебного минулого, свого потурчення; свого тяжкого гріха перед братами-невольниками. З другого боку Кішки Самійла виступали його товариші по неволі — Марко Рудий; колишній суддя військовий, і Мусій Грач; колишній військовий сурмач. Був там і верткий орлянин, і донський козак Онисимко, поряд якого йшла його блідолиця дружина, що десь на морі, недалеко від палаю-

чої Кафи; так гірко оплакувала прижитого в неволі сінка свого Халілька-татарча.

— Дивіться! Дивіться! — почувлося в юрбі. — Он запорожець несе на руках якусь дівчинку.

— Ах; та яка ж вона маленька, а він такий велетень!

— Та се, мабуть, його дочка, яка гарненька!

— Ні, вона на нього не схожа.

— Овва! То що з того? Без нього жінка привела.

— Та се полоняночка...бранка... татарочка.

Велетень Хома, чуючи ці відгуки про свою татарочку, ніжно гладив її по голівці, а старий Небаба бурчав у свої сиві вуса, що не можна запалити люльки — близько церква.

— Ох, Грицю! Пресвята покрово! — із стогоном вигукнув хтось у натовпі.

Сіроокий Грицько, що йшов разом із своїм товаришем, бровастим Юхимом; здригнувся наче опарений і тривожно озирнувся на юрбу. Там якась дівчина, дуже засмагла, з довгим ціпком і торбинкою за плечима, ставши навколішки, простягла руки чи то до найближчої церкви; чи то до сіркокого Грицька.

Той рвучко вийшов з рядів свого куреня.

— Одарю! Се ти; серце?

— Я, Грицю, ох!

Запорожець обняв дівчину, що пригорнулася до нього без слів і тільки плакала.

Раптом позаду них пролунав чийсь схвильований голос:

— А мене не впізнаєш, доню?

Дівчина одвела руки від молодого запорожця, вся залита гарячим рум'янцем і радісними сльозами, що іскрилися на загорілих щоках. Перед нею стояв високий; сухорлявий чоловік, з яскравим сріблом у густих, понурих, вусах — чи то татарин, чи то турок, — таке було на ньому кумедне, не козацьке вбрання.

— Не впізнаєш батька? — повторив незнайомий.

Голос цей ніби й по знаку дівчині. І очі знайомі. Де вона їх бачила? А, згадала! Вона бачила ці очі ще маленькою дівчинкою, — вона лежала у своїй колисочці; яка висіла біля ліжка старої бабусі, і бабуся колихала ту колисочку й співала про котика та про сон, що ходить по вулиці в білій сорочці. І от над нею, над маленькою дівчинкою, схиляється хтось вусатий, та добрий такий, та ласкавий, і очі добрі й ласкаві. І з цих очей

капнули на неї, на дівчинку, дві сльози... Це був татко, як уже потім казала бабуся, татко, котрий після смерті її матері з туги пішов на Запорожжя та там і загинув...

— Тату! Та се ж ви?

— Я, доню, голубко...

І дівчина з криком кинулася на шию незнайомому.

— Тату! Татуню мій! Та ви ж ще живі!

— Живий, моє серденько, голубко!

— Таточку! Ріднесенький! Як вас бог врятував?

— Врятував, доненько-голубко, врятував бог милосердний та оцей козак молоденький.

І він показав на сіроокого Грицька, що стояв червоний як рак.

То це він врятував батька своєї Одарочки? І перед ним постає та жахлива ніч, коли, підпалена козаками з усіх боків, Кафа горіла, як велетенська свіча, червоною загравою освітлюючи гендалеко і гори, і море. Серед гуготіння й тріскоту пожежі, серед нелюдського голо-сіння й розпачу та дикого козацького галасу; крику і прокльонів він раптом виразно чує, як звідкись із підземелля, серед палаючих будівель, хтось вигукує: «Помагай, боже, козакам!... Помоліться, братця, за душі блідних невольників! Однесіть від нас уклін на Україну — на тихі води і на ясні зорі, де край веселий, де мир хрещений» Він оглядається з подивом і острахом і бачить освітлене загравою віконце в підземлі, а з того віконця із залізними ґратами визирають худі, виснажені обличчя невольників, оброслих бородами. «Боже, та се ж козаки!» — колись, братику, козаки, а тепер невольники ...» І Грицько вмить розбиває тюремні двері, і звідти, брязкіючи кайданами; виходять в'язні — цілують його і плачуть, і моляться... А Кафа горить, Кафа палає...

— А як ти потрапила сюди, доню, з Острога?

— Я, тату, прийшла до печерських угодників молитися за...

— За Грицька? — усміхнувся батько. — А старі ще живі?

— Живенькі ще, і дідусь і бабуся, слава богу.

Іхні голоси заглушив гомін юрби, яка вітала Сагайдачного. Недалеко від Софійського сбору, на майдані біля Золотих воріт, козаків зустрічало все місцеве панство — польське й українське. Тут були і князь Януш Острозький, і Ієремія Вишневецький, і молодий господарч Петро Могила, як і завжди, сумний і задуманий.

Вони раніше за козаків повернулися з походу, не наздогнавши жодного татарського загону. Був тут і патер Загайло, і балакучий пан Будзило, який під час кремлівського сидіння з'їв свого гайдука без солі, тут же стовбичила й незграбна постать Мелетія Смотрицького у величезних чоботищах. Поруч Ієремії Вишневецького стояв; спираючись на свою палицю, пан Кисіль, сива борода якого вилискувала сріблом під промінням яскравого вранішнього сонця. Коло нього була й панна Софія з матір'ю.

А дзвони гудуть гучніше й гучніше. Передні ряди козаків уже підійшли до Золотих воріт. Сагайдачний їде повз панів і вітається з ними; привітно знявши шапку з пером. Передні бунчуки теж схиляються на знак пошани до вельможних панів.

— А що, бачили того лайдака Сагайдака, яснеосвещений ксьонже? — лукаво посміхається до Острозького Мелетій Смотрицький. — Справжній Цезар!

Острозький нічого не відповів.

— А, мабуть, в Острозі до школи босий ходив! — не вгаває Мелетій.

Біля собору Сагайдачний зліз з коня і поцілував ікону.

— Здорові будьте, пане Загайло! — гукнув хтось до благочестивого патера.

Здивований Загайло глянув на козацькі ряди. Двоє козаків вийшли з рядів і наблизились до нього: це були Грицько і Юхим.

— Не пізнаєте нас, пане? — запитав Грицько.

Патер мовчав.

— Як, коней своїх не пізнаєте? — вів далі Грицько.

— Та ви нас їздили, пане; у тарадайці, — нагадав Юхим, — тепер ми з коней козаками стали.

— Перекозачилися, — засміявся Грицько, — були коні; та перекозачилися.

— Єзус-Марія, — тільки й вимовив здивований патер.

Під неугавне калатання церковних дзвонів лунали радісні вигуки привітань і поздоровлень. Знайомі й незнайомі віталися, обнімалися й цілувалися; як на великдень. Матері обнімали синів козаків, що повернулися з походу, з неволі, жінки — чоловіків і братів, дівчата знаходили втрачених і давно оплаканих женихів, батьки, котрі повернулися з походу, не впізнавали своїх хлопчиків і дівчаток, що повиростали з пелюшок і соро-

чечок. Котилися сльози радості але в декого по блідих і страждених обличчях текли сльози відчаю, чувся стогін по вбитих і померлих у далекій стороні. «Ох, звідки ж мені тебе, орле сизий, дождити, з якого боку тебе, синочку мій, виглядати!..»

Серед прочан, які прийшли з Острога до Києва, була й схудла та бліда Катря, покоївка гарненької панни Людвісі; княжни Острозької. Вона жадібно прислухалася до того, про що розповідав гурту киян колишній джура Ярема, і сльоза за сльозою котилися з-під її довгих вій.

— Тільки я, братця, залишився живий, а як — і сам не відаю. Як наскочили на нас погані бусурмани, — а їх видимо-невидимо, — та й почали кришити наших. А наші молодці теж маху не дали: один Хведір Безрідний скількох їх порубав.

— О-ох! Мати божа! Панна найсвентша! — застогнав хтось у натовпі.

— Тільки ж, братця, сила-силенна їх, гаспидів, насунула. Ну й подолали наших — усіх до одного порубали та постріляли...

— А Хведора Безрідного?

— І Хведора постріляли та порубали.

— О-о!.. — І хтось із прочанок упав. Це впала смаглявенька, як циганочка, покоївка княжни Острозької... Не ждати їй більше того, кого вона дожидала.

Минуло сім років. За ці сім років ім'я Сагайдачного завоювало собі безсмертну славу в історії України та Польщі. Водночас ім'я це стало страшним і ненависним у сусідів України — в Криму й Туреччині.

Не наша справа малювати бурхливе політичне життя героя України, як він свято додержував союзу з Польщею, як рятував її від турків та кримців, як вірний своїм союзникам полякам, рятував свого королевища: це справа правдивих істориків.

Нам більше до вподоби особисте життя цього суворого козацького батька. Життя це було сповнене поезії, хоч мало хто знав всю теплоту душі та юнацьку свіжість почуття дього сивоусого юнака. Знала це тільки Настя Горова, шинкарочка молода, до якої він прийшов колись обідранцем, потім — Ганжою Андибером, а згодом... це вже таємниця Насті...

Так минуло, кажемо, сім років, відколи вернулися

козаки до Києва після зруйнування Кафи й Синопа. За цей час Сагайдачний не раз бачився з Настею, що жила вже у Києві, але не як шинкарка, а чесна вдова. На цих побаченнях вони, згадуючи минуле, неодмінно говорили про бранку Хвесю і оплакували їх. Хвеся була тим світлим спогадом у їхньому житті, якого не стерли в їхньому серці ні роки; ні життєві бурі.

Сагайдачний знов у полі з своїми козаками-сіромахами. На Польщу, із злості на цього ж Сагайдачного, султан Ссман веде більш ніж півмільйонне військо.

Війська зійшлися біля Хотина. На чолі козаків був той же похмурий і мовчазний Сагайдак із Стецьком Мазепою та Небабою. І дурненький Хома коло них; і Карпом Колокузні, і Грицько, і Юхим з Острога, і Харко Макітра з Переволочної. Не було лише татарочки; яка лишилась у Насті Горової приймачкою.

На чолі польських корогов стояв великий Ходкевич із цвітом польського лицарства.

Кожного дня відбуваються сутички, і тільки вночі воїни відпочивають.

Ніч, серпнева ніч досить прохолодна... З півночі, з Московщини, свіжий вітер жене по небу сірі хмари. а гостророгий молодик то визирне, посріблить хмари, то знов сховається.

Недалеко від берега Дністра палає вогнище, навколо нього розташувалася купка козаків.

— Ти чого, Хомо, задумався? Про що? — запитав сіроокий Грицько, кладучи жаринку в свою люльку.

— Тс-с! — застеріг товаришів Карпо. — Мовчіть.

— Що таке?

— Та он щось крадеться в білому.

— Ану, біжи, Хомо, спіймай.

— Ще чого! Нехай Харко ловить.

— А справді, що б се могло быть, братця? — серйозно промовив Карпо, підводячись з турячої шкури, яка була розстелена біля вогнища і з якою він ніколи не розлучався.

— Так, треба спіймати, — погодився й Грицько.

— Може, се бранка тікає від татар.

— А може, то біла бранка, що пролатала над Кафою.

Од вогнища відійшли двоє й тихо поповзли до того місця, де було показалася біла, таємнича постать і зникла за найближчими кущами.

Минуло кілька хвилин. Раптом за кущами почувся переляканий жіночий крик:

— Господи!.. Рятуйте!

— Спіймали!

Усі схопилися й кинулися до кущів.

— Не лякайте її, братця! Ведіть сюди, до вогнища.

— Та не кричіть, вражі діти! Татари почують.

Незабаром з'явилася й біла жінка в супроводі Грицька та Макітри.

— Та хто ж ти така? — лагідно запитав Макітра.

— Я бранка-полонянка.

— Звідки?

— З місга Черкас.

— А давно полонена?

— Давно, років десять буде.

— А хто ж твої батьки й мати?

— Я з міщанського стану... Батька не пам'ятаю, а матір звали Анастасією Горовою...

— Як? Насті Горової дочка? — вигукнули майже всі разом.

— Та вона ж тепер живе в Києві, і в неї наша татарочка, — пояснив Хома.

Козаки тільки руками сплеснули, коли біла жінка підійшла до вогнища і полум'я освітило її гарне, біле; з чорними бровами личко, напівзакрите довгою білою чадрою.

— Свята покрива! Та се ж Хвесья, санджакова бранка!

— Та вона ж! Вона й ключі нам дістала від Кафи.

— От батько Сагайдак зрадіє!

Це справді була Хвесья. Від холоду серпневої ночі й страху за своє життя вона знесиліла і вся тремтіла, ледве стояла на ногах. Боязко білою, з дорогими пернями рукою вона весь час хрестилася, її посинілі губи шепотіли молитву.

Дівчину посадили біля вогнища. Грицько накинув їй на плечі свій жупан. Ласкаві, рідні співчутливі слова, добрі обличчя земляків — все це було великою несподіванкою для утікачки. Вона закрила обличчя руками й тихо заплакала.

— Плач, плач, бідолашна! — співчутливо промовив хтось ззаду. — Від сліз на серці полегшає.

Всі обернулися. То був старий, зовсім сивий Небаба. Йому не спалося у своєму отаманському наметі, і

він підійшов до вогнища. Дізнавшись, хто була ця бранка, він радісно й побожно перехрестився.

— Хвесю! Дитинко! — сказав він тремтячим голо-
сом.

— Тату! Се ви, — кинулася до нього бранка; — та-
ту любий!

— Ні, дитинко; я не твій батько; я — Хвилон Неба-
ба... Я знав тебе ще отакою — лікоть ростом, — і на
руках носив тебе, і про сороку співав...

— А де мій тато?

— Тут; дитинко, недалеко.

— Я до нього хочу.

Стій, рибко!.. Нехай засне — він щось нездужає
сьогодні.

— Він хворий? Я хочу його бачити... Бідний мій та-
туньо!

— Ні, ясочко моя; я не пущу тебе сьогодні до нього:
хай завтра вранці... Як же ти втекла? Як потрапила
сюди?

— Мій пан, санджак, поїхав сьогодні до султана; за
ним приїжджав чауш, я лишилася в його ставці з ра-
бами та євнухом... Євнух пішов до іншого євнуха, що
у Қалги-хана, а вартових, я напоїла... Та мене й слу-
халися всі... І от я з вами... богородиця пречиста.

Хвесея знов почала хреститися. Її бліде обличчя роз-
червонілося.

— То ти, рибко, не потурчилася? — боязко запитав
старий.

— Ні, дядечку, бог милував... Я не Маруся Богу-
славка.

— Слава богу... Ну, а того, сказати б... тее-то..

Старий затнувся. Він хотів щось запитати, та не зва-
жувався.

— Що, дядечку?

— Та як воно... тее... щодо, сказати б... як його... Діт-
ки у тебе є?

— Хвалити бога, не було, — соромливо відповіла
бранка.

— І то слава богу; а то, мабуть, не тікала б од дітей.

— А розкажи, будь ласкава, Хвесю, як се ти зникла
тоді в Кафі? — запитав раптом Карпо. — Як у воду впала.

— Так, так, — ствердив Небаба.

— Ох і гримав же на нас батько, що ми не вберегли
тебе, — казав Карпо, — от гримав! Не доведи, господи!

— Так, так, сто копанок! Мало київ не скуштували,— ствердив Небаба, розпалюючи люльку.

— Тільки от дядько Хвилон і ублагав.

— От як се було,— почала Хвеса, знімаючи з голови чадру, до якої і за десять років неволі вона не могла звикнути.— Коли я ввійшла у санджаків палац, мене там уже чекали інші невольники й невольниці. Вони знали, що всім їм перепаде за мене від санджака,— а його не було в місті,— тому вони схопили мене, за-в'язали мені рота й голову і потайним ходом вивели з фортеці... Два дні потім ховалися зі мною в горах, поки санджак неповернувся з Бахчисарая... Ах, що тоді зі мною було! Відтоді санджак ні на крок не відпустив мене від себе: куди сам, туди й мене везе.

Раптом з боку турецького табору пролунали постріли.

— Тривога, панове! До зброї!

— А, сто копанок! Не вдасться й сьогодні поспати нашому батькові... Бережіть, панове, Хвесю: уже вдруге Сагайдак не подарує вам.

Тривога почалася по всій лінії.

Бліду, тремтячу Хвесю велетень Хома взяв на руки, як дитину, й побіг уздовж берега Дністра...

Татари навально рушили проти козацького війська; якийсь навіжений кафський санджак із своїми мурзами й перекопськими наїзниками, мов бурхливий потік, продерся крізь козацькі лави до крайнього обозу, майже до намету Сагайдачного, куди — він був певен — сховалася його прекрасна утікачка, золотокоса ханім — Хвеса, але козаки з самим батьком Сагайдаком і Небабою на чолі зімкнутої лави витримали шалений натиск гикаючих и аллалакаючих жижаків, вкрили все поле трупом, відкинувши рештки недобитого збіговиська в болото.

Сірий світанок застав козаків уже в дорозі з кривавої січі. Але тут страшна звістка пробігла по їхніх нерівних лавах.

— Батько пропав! Гетьмана ніде не видно!

— Вбили батька! Вбили, кляті!

— Хто бачив?.. Де?.. Коли?

— Заарканили, кажуть, гетьмана... На аркані потягли...

— Прокляття всім нам, що ми допустили до цього!

— Вперед, братця! Або гетьмана добути, або живими не бути!

— Ганьба на наші голови! І нас громом не побило, проклятих!

— Або гетьмана добути, або живими не бути!— перекрив усі голоси могутній і хрипкий голос Карпа Колокузні, і козацька кіннота шалено поскакала в обхід татарським загонам.

— Стій, чорти! Стій! Розтопчете батька гетьмана, розтопчете, іродові діти!

Найближчі конні шарахнули вбік, наткнувшись на якогось велетня, котрий ніс щось на плечі, підтримуючи лівою рукою, а правою люто махав шаблею.

— Та стійте ж, бісові виродки! Я гетьмана несучи, стій! — кричав велетень, відмахуючись од коней, що мчали просто на нього.

— Та се Хома, братця!

— Хома ж і є!— здивувалися козаки.— Якого ділька ти на дорозі став?

— Та якого собачого сина ти несеш?

— Татарина, чи що, зловив, дурню?

— Геть! Не руш! Не підходьте, бісові душі, зарубаю!— дико кричав Хома, виблискуючи в повітрі шаблею.

→ Ти що, сказився? Чого на своїх преш!

— Одійди геть! Я батька несучи!

— Як батька, ти що?

— Батька... пана гетьмана... вбитого...

— Господи! Батька вбили!..

— Вбили! Пана гетьмана вбили... Ось він мертвий... Могутній стогін прокотився полем: Сагайдачного вбили! Мертвого гетьмана знайшли!

Усі злізли з коней і кинулися до купки людей, всередині якої знавіснілий від горя й люті велетень розмахував шаблею, боячись втратити дорогий труп. У багатьох козаків, що ніколи не відчували на своїх щоках сліз, тепер вони текли по обличчях гарячими струмками...

— Не підходь!— шаленів велетень.— Живого батька не вберегли, собачі діти, загубили живого батька, тепер хочете мертвого загубити... Геть! Не підходь! Зарубаю!

— Хомо, братику, що з тобою?

— Геть! Не підходь! Він ще теплий — ніколу не дам...

— Хомо! Чого ти? Дай його — поклади...

— Уб'ю! Не дам! Геть!

— Візьміть його, сто копанок! Ззаду хапайте диявола! За ноги! Отак!

— Вали його на землю! Тримай!

— Та легше! Батька не забудьте Не впусти́ть гетьмана!!

Насилу вдалося перемогти безтямного велетня і виврати з його рук дорого́й труп героя України, славного козацького ватажка, тепер блідого, нерухомого, такого маленького, жалюгідного. Його обережно поклали на розстелені на землі козацькі жупани. З кількох ран на білу сорочку ще текла чорна кров; татари напали зненацька, і козацький ватажок не встиг як слід одягтися й застебнути свій темно-малиновий оксамитний кунтуш з китицями.

— Мати божа!.. Дивіться, панове!.. Булава!

— Гетьманська булава в руці! От диво: мертва рука булаву тримає!

— Не випустив, голуб сизий, булави своєї — не віддав поганим, і мертвий не віддав.

— До смерті тримав гетьманські клейноди, оце гетьман!

Справді, мертвий гетьман був з булавою: задубіла рука його тримала дорого́й козацький клейнод.

Юрба, що збилась навколо мерця, заворушилась.

— Розступіться, панове, пропустіть, пропустіть не-богу, дайте дорогу панночці, панове!

На труп гетьмана кинулась жінка з розплетеною золотою косою і, припавши головою до холодного обличчя вбитого, так і закрила його золотим волоссям.

— Тату мій! Рідний мій!

— Хвесю! Дитинко! Не побивайся!— плакав Небаба, уткнувши своє старе обличчя в мозолясті долоні.— Так було богові завгодно.

— Татуню мій! Сонечко мое!.. Ох... та він ще теплий! Він... він... він ще живий!.. Він дихає!.. Тату! Тату!.. Ох!.. Він розплющив очі!.. Дивіться!.. Татуню мій! Не закривай їх більше!

Сагайдачний справді розплющив очі. Він не був мертвий.

У Києві, в одній із просторих келій Братського монастиря, дехто з вищих монастирських властей і козацької старшини зібралися біля постелі вмираючого титара цього монастиря.

Вмираючий титар був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Рани, які він дістав під Хотином, мужньо захищаючи Польщу й дорогу Україну з не менш доро-

гою для нього людиною — нещасною полонянкою Хвесею, — були смертельні.

Тихо навколо ліжка вмираючого. Щойно висловив він усім, хто стояв навколо нього, свою останню волю, але це так знесило його вже підточений ранами й передсмертними стражданнями організм, що він на хвилину впав у забуття.

Усі мовчали. На суворому обличчі Хвилона Небаби, що стояв біля ліжка свого давнього вмираючого друга, світилося якесь тихе, глибоке розчулення. На цьому обличчі була написана думка: «Сподоби, господи, такої праведної смерті всякого доброго козака — вмерти від ран за матір Україну та за її діток». Тут стояв і Хома, який не відходив од свого батька з тої хвилини, як виніс його напівмертвого на своїх плечах з кривавої січі. На доброму, схудлому від горя обличчі цього простакуватого велетня читалося не те, що в Небаби: його, дужого тілом, лякала ця невидима для нього сила — ця смерть, якась бабуся з косою, що навіть самого батька перемогла, та і його, велетня Хому, переможе.

Тут був і Петро Могила, значно змужнілий і, видно, ще більш смутний та задуманий ніж будь-коли.

У головах вмираючого стоїть немолода вже, але вродлива жінка. З-під чорної, ніби чернечої хустки поблискує золоте, з яскравими срібними пасмами волосся. Чорні очі її опухли від сліз. Це — колишня Настя Горова, шинкарочка молода, дочку якої, таку ж золотокошу бранку Хвесею, взяв до себе в прийоми вмираючий гетьман після того, як їй під Хотином пощастило якимсь чином утекти в козацький стан із полону, від свого ревнивого кафського санджака. Хвесья стоїть навколішках біля свого вмираючого татуня і тремтячою рукою поправляє під його сивою бородою подушки — білі, як і сивина вмираючого гетьмана. Тут же стоїть і Настина приймачка — чорнявенька й смаглява татарочка, яку Хома виносив на своїх богатирських руках до одинадцяти років і тепер мріє незабаром одружитися з нею.

Сагайдачний тяжко зітхнув і розплющив очі. Хвесья перехрестилася.

— Се ти, доню? — тихо запитав умиряючий.

— Я, таточку.

— Поклади мою руку собі на голову... я хочу... чути тебе...

Хвесья виконала це бажання вмираючого і припала головою до його грудей.

— Бідне, бідне моє дитячко... Не довелось мені пожити з тобою... На неволю народилася ся голівка бідна, золотая голівонько—тихо шепотів Сагайдачний; очі його конвульсійно закліпали, і дві великі сльози скотилося на подушку.

— А мати де?— так само тихо запитав старий.

— Я тут, Петре,— майже пошепки відповіла, перехилиючись через бильця, та, яку колись називали Настею-шинкаркою.

Сагайдачний глянув на неї, силкуючись посміхнутися, потім перевів погляд на схилену йому на груди Хвесину голову й зупинив погляд на татарочці.

— Бережи їх, Насте, і ту татарочку бережи... У неї нікого нема... Ми в неї все забрали — і батька, й матір, і розкішну Кафу... неволю козацьку... розлуку християнську...

Він зупинив свій ясний погляд на бойових товаришах, що мовчки стояли біля його ліжка.

— Будете, дітки, пам'ятати моє смертне слово?— промовив він голосніше.

— Будемо, батьку, будемо!— глухо відповів Небаба.

— А ти, Хвилоне-друже, перекажи усім діткам мою волю — ти її знаєш.

— Знаю, батьку.

Хворий почав кидатися на подушках — йому важко було дихати.

— Ох, широко я загадував, дітки... та не дожив... не побачу України в славі... не задавив кримського звіра... А найсвятіший патріарх благословив мене на се... сказав: я в Іерусалимі, коло гроба господа спаса, молитимуся за Україну... і за діток її...

Усі мовчали. Небаба сердито змахнув сльозу, що котилася, наче горошина, сивим вусом.

— Широко... широко загадував... Скажіть Іову... найсвятішому отцю митрополиту... Україна... Польща... Де Могила?

— Я тут, ясновельможний гетьмане.

— Добувай Волощину...

За вікном закрикав ворон. Сагайдачний широко розплющив очі.

— Ворон криче... недоленьку чує... Наді мною криче... У полі лежить козак... постріляний, порубаний... то Хведір Безрідний... Де Хвесья?

— Та я ж тут, таточку!

— Не давайте їм України... Підпалюй, Хвилоне, галери... Як горить Кафа... Алкан-паша, трапезонтське княжа... Бережіть Хвесю — золоте яблучко... Хвеся... Ганжа Андибер — у Насті Горової... Не впізнали дуки-срібляники... Прощай, Україно, прощай, мати...

За кілька днів ховали Сагайдачного. День був похмурий. Вітер гнав по небу сірі хмари. Вони безформною масою сунули на південь, наче для того, щоб пропливти над Запорожжям, Кримом та Чорним морем і рознести по всьому півдню звістку про смерть того, хто довго змушував тремтіти цей розкішний південь. Біля мурів Братського монастиря глухо шуміли верби. Дзвони сумно гули...

Коло труни й біля могили славного гетьмана зібрався майже весь Київ. Молоді спудеї братської школи голосно співали своєму титареві вічну пам'ять. Їхній ректор, Касіян Сакович, підійшовши до труни, у якій вирізнялося воскове обличчя небіжчика з довгою апостольською бородою, розгорнув аркуш паперу і, дивлячись в обличчя мерцеві, тремтячим від хвилювання голосом заговорив під шум вітру.

Верби своїм поривчастим шелестом іноді заглушали тихий голос читця.

Козаки наполовину не розуміли, що читав пііта, але похмуро слухали.

Часом долинали тихе, стримане жіноче схлипування.

Недалеко від труни стояв Могила й зосереджено дивився на воскове обличчя мерця, ніби силкуючись слухати промовця, але не розуміючи його. Від обличчя небіжчика Могила машинально перевів очі на козаків, що стояли, понурившись, — на Небабу, Мазепу, на Хому, пригніченого горем, на духовенство, на родини панів, які прийшли востаннє поклонитися славнозвісному небіжчикові.

Могилі здалося, ніби поривом вітру розігнало хмари й на сумну процесію глянуло сонце. Але це був обман його нервів — не порив вітру, а порив його враженого серця: на воскове обличчя покійника дивилося з лагідною задумливістю те дороге для нього личко, яке він от уже восьмий рік носив у душі, як святиню. Та личко це швидко зникло.

Відтиснутий юрбою. Могила непомітно опинився в найдальшому кутку цвинтаря, де над могильними плитами глухо шуміли верби й тополі, що густо розросли-

ся тут. На дальній плиті, напівзакритій кущем шипшини, сиділа та, кого він шукав скоріше серцем і нервами, ніж думкою.

Він несміливо, із збентеженням підійшов до неї. По її обличчю він помітив, що дівчина щойно витерла сльози.

— Панна плакала?— все так само несміливо запитав він.

— Авжеж, пане, таке тяжке становище!— відповіла дівчина, не встаючи з плити.

— У панни добре, жалісливе серце.

Дівчина мовчала, немов прислухаючись до співу над покійником.

— Панно Софіє, перепрошую,— заговорив Могила ще несміливіше, і в його голосі забриніли сльози,— перепрошую. Але я ще раз дозволю собі повторити моє запитання: панна незмінила свого рішення? Богом благаю вас, скажіть: що мені робити?

— Я вже сказала вам: дсбуйте корону ваших батьків,— майже пошепки відповіла дівчина.

— Але для кого, дорога панно?

— Для пана.

— А для панни?

Дівчина зажурено похитала головою.

— Але без панни мені не потрібні корони всього світу.

Дівчина усміхнулася.

— Пан те саме казав і панні Людвісі, княжні Острозькій.

Могила здригнувся і зблід.

— Я не сподівався, що панна така жорстока! Панна плакала над людським горем, і за це я покохав її. А з мого горя вона сміється... Панно Софіє!

Дівчина підвелася. Світлі, ясні очі її блиснули сльозою.

— Простіть мене, мій добрий, дорогий пане!— палко промовила вона.— Я не хотіла вас образити.

— Люба моя! Святиня душі моєї! Скажіть же! Вирішуйте долю всього мого життя!

Дівчина знов зажурено похилила голову.

З-за верб лїнув скорботний спів, що аж перевертав душу «Помилуй, помилуй раба твого!..»

— Помилуй, панно! Помилуй раба твого!— якимсь простогнав голос над самим вухом дівчини.

Вона здригнулася.

— О мій дорогий, мій любий пане!— схвильовано заговорила вона.— Простіть мене! Забудьте мене, забудьте, мій бідний! Шукайте вашу корону, шукайте іншу голову дівчини, гідну носити цю корону... А я—забудьте мене, пане, добрий мій, чесний! Я повинна нарешті все сказати панові: я не належу собі, я...

— Як Панно Софіє!..

«Со святими упокой»,— долинає проймаючий душу заупокійний спів.

— Я належу богові, пане... Я присвятила себе йому... Не корона покриє мою голову, а чернечий клубок прикриє тугу мою.

— Панно! На бога!

— Мій добрий, заспокойтесь.. Я б любила вас, якби доля не розбила мого серця,— мені нема чим любити вас... Того, кому я раз віддала серце, немає на світі,— в могилу з собою він забрав і моє серце... Його вбили під Цецорою разом з Хмельницьким, батьком його, а дехто каже, що його в полон взято...

— Хмельницький! Зіновій-Богдан Хмельницький!

Могила закрив обличчя руками, немов бажаючи роздавити і його, і голову.

Коли він одняв руку від обличчя, дівчини вже не було коло нього. Тільки верби шуміли над ним та над труною Сагайдачного плакав хор з усіх київських церков: «Вічная, вічная, вічная пам'ять!»

А потім загриміли гармати. То козаки проводжали свого батька в далеку-далеку дорогу.